

Le Fabrique de l'Eglise de
Weerde-sur-Senne
le 24 novembre 1914.

Le Président
J. J. Janssens

Province de BRABANT
Commune de Weerde-sur-Senne
Eglise paroissiale St Martin
Projet d'agrandissement
Facades Ouest et Sud

échelle 1/20

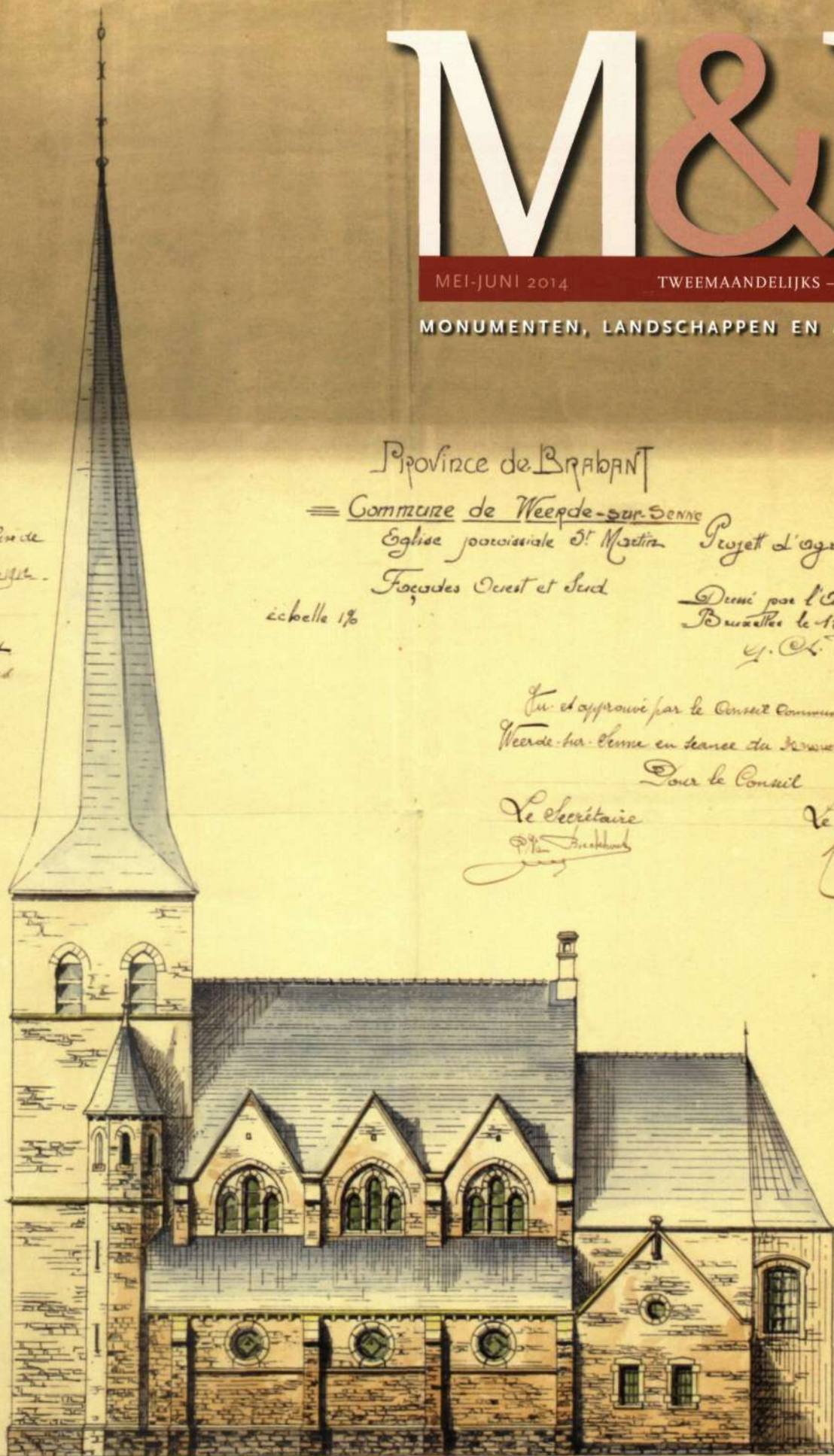
Dessiné par l'Architecte soussigné
Bruxelles le 15 Mai 1914
J. Ch. Verant

Lu et approuvé par le Conseil Communal de
Weerde-sur-Senne en séance du 24 novembre 1914.

Pour le Conseil

Le Secrétaire
P. J. Janssens

Le Bourgmestre
J. Janssens



10 PAR NOUS, MINISTRE DE LA JUSTICE
pour être annexé à l'arrêté royal
9 janvier 1914

BEZIEN DOOR ONS, MINISTER VAN JUSTITIE
om te worden toegevoegd bij het koninklijk
besluit van 9. 1. 1914.

M. Janssens

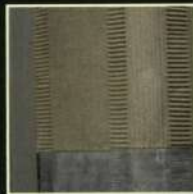
Vu en séance de la Commission Royale
des Monuments et d'Antiquités le 15 janvier 1914
réserves faites et mentionnées dans notre
rapport du 15 janvier 1914.

Le Secrétaire,

Le Président,

M. Janssens

L. Janssens de Coult



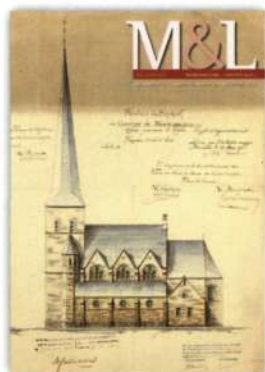
Natuurlijke hydraulische kalk - restauratie
 isolerend - dampopen - duurzaam - kalleien
 Passief Huis - UNILIT - CORICAL - innovatie
 sanerend - injecties moulures - voegen - pleister
 metselen - tadelakt - natuurlijke bindmiddelen
 esthetiek - vette kalk ...



Arte
 Constructo

Arte Constructo bvba
 Molenberglei 18 - 2627 Schelle - Belgium

Tel. +32 (0)3 880 73 73 - Fax +32 (0)3 880 73 70
www.artestructo.be - info@artestructo.be



De Sint-Martinuskerk in Weerde.
Plan van architect Guillaume Veraart,
gebruikt voor de wederopbouw
in 1919
(archief KCML, repro H. Denis)

Voorzitter

Sonja Vanblaere

Eindredactie

Marjan Buyle
Peter Van den Hove

Kernredactie

Marjan Buyle
Rudy De Graef
Herman Van den Bossche
Peter Van den Hove

Redactie

Anna Bergmans
Jo Braeken
Marc De Borgher
Anton Erync
Jos Gyselinck
Catheline Metdepenninghen
Dieter Nuytten
Paul Van den Bremt
Maarten Van Dijk
Thomas Van Driessche
Inge Verdurmen
Tom Verhofstadt
Linda Wylleman

Ereleden

Edgard Goedleven
Marcel M. Celis
Jo De Schepper
Suzanne Van Aerschot
Hedwig Van den Bossche
Christine Vanthillo

Het tijdschrift M&L is opgenomen in
het Vlaams Academisch Bibliografisch
Bestand voor de Sociale en Humane
Wetenschappen en gevalideerd als tijd-
schrift met *peer review*.

De verantwoordelijkheid voor de
gepubliceerde artikels berust uit-
sluitend bij de auteurs. Alle rechten
voor het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

Redactiesecretariaat

Diane Torbeyns
diane.torbeyns@rwo.vlaanderen.be
Tel. 02 553 16 13

Abonnementen*

België: 40 €
(losse nummers: 7 €)
Buitenland: 65 €
CJP- of studentenkaart: 28 €
Uw abonnement gaat
automatisch in
na overschrijving op rek. nr.
IBAN BE 48 3751 1109 8627
BIC-code BBRUBEBB
van Monumenten &
Landschappen
Koning Albert II-laan 19 bus 5
1210 Brussel

* Zonder schriftelijke opzegging
vóór het einde van elk kalenderjaar,
wordt een abonnement automatisch
verlengd voor de volgende jaargang.
Tussentijds kunnen geen abbonemen-
ten worden geannuleerd.

Website

www.menl.be

Advertentiewerving

info@onroerenderfgoed.be

Vormgeving

Bart Delva

Druk

die Keure - Brugge

Fotografie

Oswald Pauwels

Verantwoordelijk uitgever

Sonja Vanblaere
Koning Albert II-laan 19 bus 5
1210 Brussel

Inhoud



6 Wederopbouwarchitectuur in de fusiegemeente Zemst

Linda van Santvoort



30 Bellewaarde en zijn turbulente oorlogs- verleden

Marc Dewilde, Birger Stichelbaut,
Yannick Van Hollebeeke,
Hilde Verboven, Franky Wyffels



48 Een vroeg interieur- ensemble van Henry van de Velde in villa Les Zéphyrs in Westende

Mario Baeck en Marc Constandt



67 Summary

A. M. CONSULT bvba



AM Consult bvba
 Anthonis de Jonghestraat 6A
 B-9100 SINT-NIKLAAS
 t: 03 780 61 53
 f: 03 766 18 52
 a.m.consult@skynet.be
 www.amconsult.be

Uw partner voor het opsporen van de oorzaken van:

Vochtplekken	Schade aan pleisterwerk
Waterinfiltraties	Betonrot
Schimmels	Houtaantasting door zwam
Condensvorming	Houtaantasting door insecten
Opstijgend vocht	Regendoorslag

Door:

Gravimetrische vochtanalyse
 Kwantitatieve zoutanalyse
 RH en T datalogging
 Endoscopie
 Microscopisch onderzoek

in situ en/of **in het labo** ifv de onderzoeksmethoden

Wij leveren:

**gefundeerd en praktisch behandelingsadvies
 voor een efficiënte aanpak van het probleem**

PROFIEL cvba

Restauratie en Monumentenzorg



Schilderijen en beelden (wel en niet polychroom) • Muurschilderingen en stuc • Papier • Meubilair (wel en niet polychroom) • Leder • Begassing • Carton-pierre • Keramiek • Proefrestauraties • Artisanale kalkverf • Rotsbepleistering • Vooronderzoek bestekken • Meetstaten en ramingen

TEL.: 056 32 38 12
 FAX: 056 32 38 13

GUIDO GEZELLESTRAAT 23
 8560 WEVELGEM

E-mail: info@rmp.be
 GSM: 0475 82 56 26

Bouwonderneming STEENEN HUIS

Restoratie & Renovatie
Sonck Frédéric



- Siermetselwerk
- Ruwbouw
- Gewelfbouw
- Bekisten en storten van betonnen trappen in bestaande gebouwen
- Gevelreiniging
- Steenkapperij: monelen, maaswerk, hogels, pinakel, kapitelen

- Natuursteenherstelling met minerale mortel
- Gips-, kalk-, leem- en cementpleisterwerk: 1 of 2 lagensysteem
- Lijsten - Stuc - Fixeren van verpoederd pleisterwerk
- Eigen productie van gebluste kalkdeeg
- Vloer- en wandbetegeling
- Schilderwerken met silicaatverf (KEIM)

Tel.: 0472/77.65.04 – Fax: 09/282.93.26

M & L

Relicta

Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen 10

Het nieuwste nummer van het wetenschappelijk tijdschrift Relicta brengt bijdragen over Romeinse sporen ontdekt bij een verkaveling in Stene (Oostende), munten in de laat-Romeinse nederzetting van Neerharen-Rekem, de middeleeuwse muurschilderingen uit de toren van de Sint-Janskerk in Mechelen, het onderzoek van de dakkappen en het bouwhistorisch onderzoek van diezelfde St. Janskerk, een Nederlandstalig liedfragment op een 17de-eeuws facon-deveniseglas uit Parijs en een artikel over tuinarcheologie in Vlaanderen.



onroerend
erfgoed



Relicta

Archeologie, Monumenten- &
Landschapsonderzoek in Vlaanderen
Onroerend Erfgoed



10

TECHNISCHE GEGEVENS

Formaat

344 pagina's, A4

Afwerking

vierkleurendruk, paperback

Publicatiejaar

2013

ISSN 1783 6425

Uitgever

Onroerend Erfgoed

BESTELADRES

Vlaamse overheid-agentschap Onroerend Erfgoed

Koning Albert II-laan bus 5

1210 Brussel

Tel. 02 553 16 13 - Fax 02 553 16 55

E-mail: diane.torbeyns@rwo.vlaanderen.be

Prijs: 40 euro + verzendingskosten

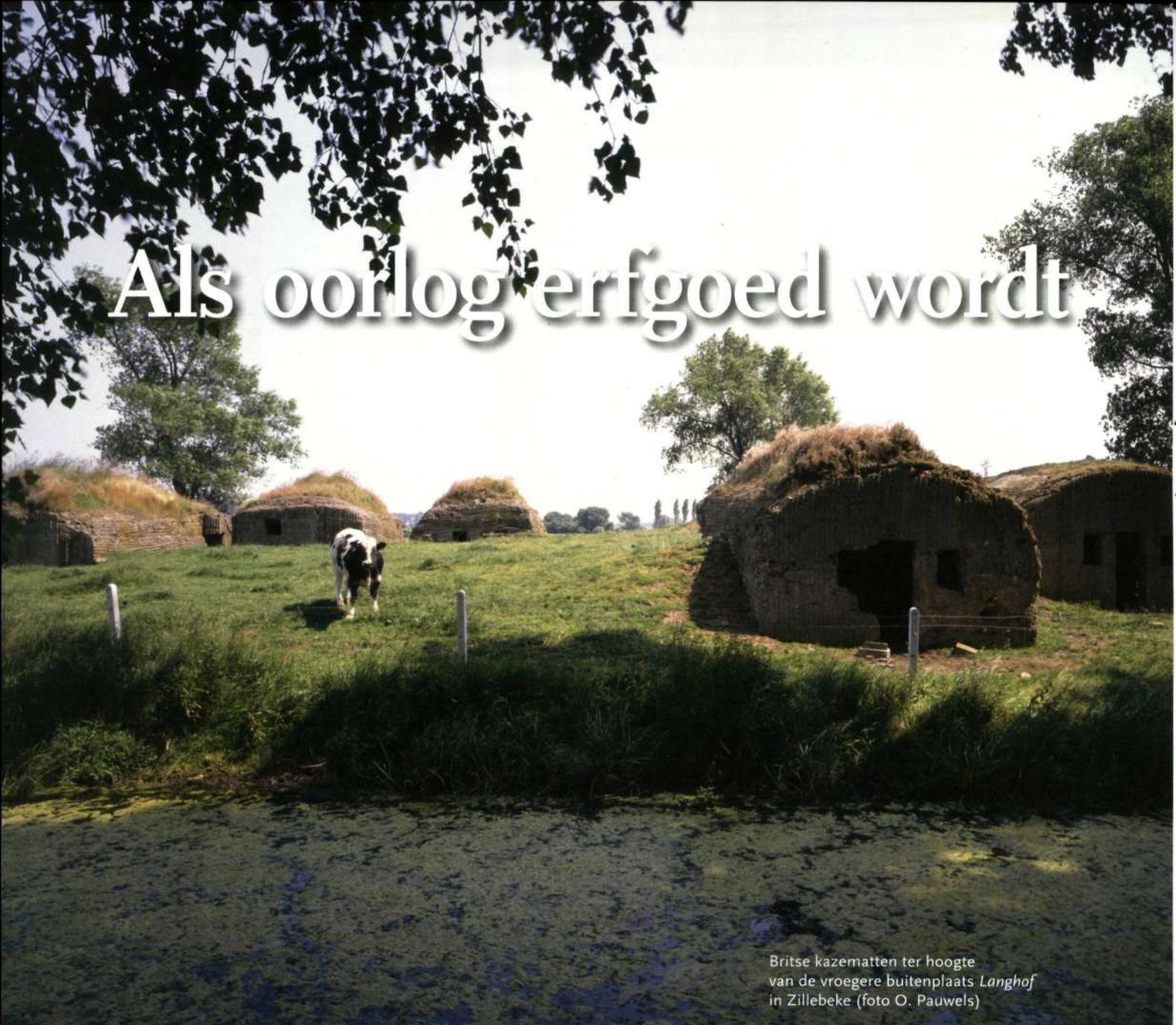
Online te raadplegen via OAR, het Open Archief van OE-publicaties

<https://oar.onroenderfgoed.be>

Ook via het bestelloket van de Vlaamse Overheid

<http://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/relicta-10>

Als oorlog erfgoed wordt



Britse kazematten ter hoogte van de vroegere buitenplaats *Langhof* in Zillebeke (foto O. Pauwels)

33ste jaargang van M&L in het teken van erfgoed uit WO I

Op 4 augustus van dit jaar zal het 100 jaar geleden zijn dat het Duitse leger België binnen viel. Wat in het oosten van ons land begon als een bewegingsoorlog, waarbij het Belgische leger gevecht na gevecht werd teruggeslagen, mondde enkele weken later in het westen van het land uit in een jarenlange stellingenoorlog.

Overall in het Vlaamse landschap heeft die *Groote Oorlog* sporen nagelaten, weliswaar met erg grote contrasten. Voor heel wat van die overblijfselen is de laatste decennia een bijzondere aandacht ontstaan.

Littekens die men aanvankelijk uit steden, dorpen en landschappen wilde wissen, onder andere tijdens de grote wederopbouw, werden langzaam relictten die men wou gaan behouden en beschermen; oorlog werd erfgoed, en dit erfgoed werd plots meer dan ooit geprofileerd als dé allerlaatste getuige van de Eerste Wereldoorlog.

In wat een bijzonder herdenkingsjaar belooft te worden wil de redactie van het tijdschrift *M&L* dan ook de nodige aandacht schenken aan de actuele Vlaamse erfgoedzorg rond Wereldoorlog I.

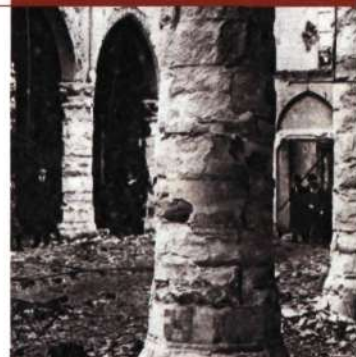
In iedere uitgave van dit jaar zullen bijdragen opgenomen worden over monumenten, landschappen en archeologie in relatie tot de Eerste Wereldoorlog.

Verhalen die beginnen bij het in kaart brengen en inventariseren van oorlogserfgoed, verhalen die gaan over onderzoek, verhalen over de vele diverse pogingen om te beschermen en te behouden, verhalen over hoe een oorlog na 100 jaar ons erfgoed werd, verhalen over hoe dit erfgoed als unieke getuige de herinnering aan de *Groote Oorlog* voor toekomstige generaties levend kan houden.

Generiek

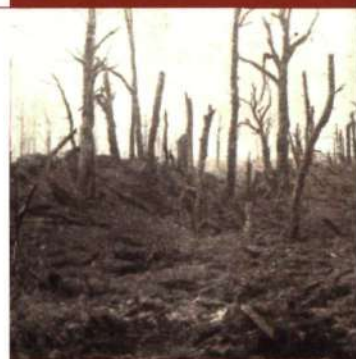
Een verhaal van wederopbouw: van Duitse huizekens en het *Oeuvre Suisse Belge*

In een ultieme poging om de bevolking van de bezette gebieden op hun hand te krijgen waren de Duitsers in de laatste oorlogsjaren zelf aan de wederopbouw begonnen, terwijl gelijktijdig het *Oeuvre Suisse Belge* toen ook al fondsen verzamelde voor de duizenden vernielde woningen. Na de oorlog kwam de wederopbouw pas goed op gang. Linda Van Santvoort schetst de wederopbouw in Zemst en omstreken en verhaalt de woelige geschiedenis van de drie dorpskerken. Geruggesteund door de Koninklijke Commissie voor Monumenten die een artistieke wederopbouw propageerde, grepen de ontwerpers meestal terug naar traditionele en streekgebonden, dus 'vertrouwde' stijlen.



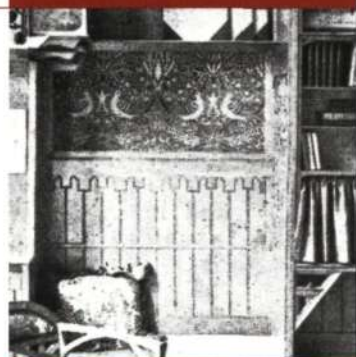
Een verborgen oorlogslandschap onder het maaiveld

Oorlogserfgoed is niet altijd onmiddellijk zichtbaar noch herkenbaar. Talrijke sporen bevinden zich in de bodem. Marc Dewilde, Birger Stichelbaut, Yannick Van Hollebeeke, Hilde Verboven en Franky Wyffels bundelden hun expertise om het onzichtbare zichtbaar te maken. Vooral in het Bellewaardebos, dat sinds de oorlog vrijwel onaangeroerd bleef, zijn nog talrijke sporen van de *Groote Oorlog* aanwezig. In het landschap konden dankzij historisch, archeologisch en geofysisch onderzoek heel wat sporen in kaart gebracht worden, waardoor de oorlog en de barre leefomstandigheden er plots heel tastbaar aanwezig zijn.



La folie de madame en de geheimzinnige baron T.

Dat het interieurensemble in villa *Les Zéphyr*s van Henry van de Velde was, kwam in een vorig artikel over de restauratie al aan bod. Hoe dit hergebruikte ensemble daar uiteindelijk terechtkwam wordt gereconstrueerd door Mario Baeck en Marc Constandt, die op het spoor kwamen van een zekere baron T., die ze ontmaskerden als Albert de Fierlant uit Brussel. Deze bestelde zijn Oostendse villa *Mignonne* en heel zijn interieurinrichting bij van de Velde. Nadien kwam dit ensemble in de kunsthandel terecht en werd het aangekocht door de bewoonster van de villa *Les Zéphyr*s.



Wederopbouwarchitectuur in de fusiegemeente Zemst

Linda van Santvoort

De eerste studie over de Belgische wederopbouw na WO I ligt intussen al bijna dertig jaar achter ons. Toch blijven de bevindingen van dat onderzoek nog steeds geldig:

"In omvang gaat het om één van de belangrijkste bouwprogramma's die ons land heeft gekend. Zijn betekenis is voor altijd in de structuur en het stadsbeeld van de vernielde lokaliteiten vastgelegd. Als globale operatie is ze gezien de aard van de verwoestingen, tevens buitengewoon. Ze gaat in op of raakt aan een gamma van thema's, dat door zijn gevarieerdheid en zijn toepassing in een specifieke context toelaat hoogte te krijgen van de stand van de architectuur- en stedenbouwtheorie op dat ogenblik. Tevens speelt ze zich af binnen een uitermate kort tijdsbestek" (1).

Gemonteerde weergave van de slag in augustus 1914 in Zemst, in de achtergrond de kerk van Zemst
(verz. R. Van Kerckhoven)



In het licht van de herdenking van de grote oorlog krijgt dit onderwerp opnieuw veel aandacht. De meest indrukwekkende casi zoals Ieper, Leuven, Dinant zijn intussen doorgelicht, de archieven zijn geïnventariseerd en ontsloten (2). De systematische inventarisatie van oorlogsrelicten in West-Vlaanderen brengt nog meer gegevens in beeld. Hoe die wederopbouw zich echter vertaalde in de meer bescheiden context van de dorpen ver van de frontstreek verwijderd geeft evenwel nog heel wat stof voor onderzoek. Een opmeting van de oorlogsschade in 1916 (3) geeft een sterke schadeconcentratie weer in het noordoosten van de provincie Vlaams Brabant en het zuiden van de provincie Antwerpen, omgeving Mechelen. Het is de regio die in de allereerste weken van de oorlog, van augustus tot september 1914, het strijdtoneel was van hevige gevechten tussen het Belgische en het Duitse leger die gepaard gingen met veel materiële vernieling en helaas ook heel wat militaire en burgerlijke slachtoffers.

Kleine gemeenten zoals Zemst, Eppegem, Weerde, Elewijt en Hofstade (thans fusiegemeente Zemst) deelden zwaar in de klappen en zagen zich tijdens en vlak na de oorlog voor grote uitdagingen geplaatst. Hierna leest u hoe de wederopbouw verliep op de schaal van bescheiden gemeenten, welke de ambities waren op architecturaal en ook maatschappelijk vlak en welke actoren hierin een rol speelden.

In het heetst van de strijd

Op 4 augustus 1914 vielen de Duitsers België binnen. In het zuiden van het land woedde een hevige strijd, op 15 augustus viel het laatste fort van de Luikse fortengordel en rukten de Duitse troepen op naar het centrum van België (4).



Luc Vandeweyer schrijft in het boek *De eerste Wereldoorlog. Koning Albert en zijn soldaten* dat met Antwerpen als uitvalsbasis koning Albert zijn troepen uitstuurde in wat de 'eerste uitval' heette en dat op 24, 25 en 26 augustus gevochten werd van Zemst, Hofstade en Elewijt tot in Leuven (5). Alle gemeenten, ook Eppegem en Weerde kwamen in die augustusdagen in het heetst van de strijd terecht met veel doden, gewonden en vermisten. De Duitsers zetten 20.000 soldaten in om Mechelen te veroveren, de stad wordt gebombardeerd op 27 augustus en het moreel van de Belgische soldaten is zwaar aangetast. Op 26 september wordt de stad ingenomen en kunnen de Duitsers de Sint-Romboutstoren gebruiken om, tot Antwerpen, de omgeving te overzien. De forten van Sint-Katelijne-Waver, Walem en Duffel vallen op 29 september. Begin oktober wordt Antwerpen

dagenlang onder vuur genomen. Enkele duizenden Engelse soldaten komen het vermoeide Belgische leger ter hulp maar dat kon niet baten.

Op 10 oktober valt Antwerpen.

De Duitsers treffen er evenwel tot hun grote teleurstelling koning Albert niet aan. Deze had vanaf 6 oktober de terugtocht van zijn troepen al ingezet richting Waasland (6).

In Hofstade waren het vooral woningen aan de Tervuursesteenweg die in de vlammen opgingen maar bleven de kerk, de pastorie en de school grotendeels gespaard. In Weerde was de schade aanzienlijker: de oude Weerdse molen en het nabijgelegen kasteeltje werden grotendeels vernield. Verspreid in het dorp waren enkele tientallen huizen vernield, de nog niet afgewerkte vernieuwde Sint-Martinuskerk werd zwaar

De Schranshoeve in Eppegem, heropgebouwd door de *Oeuvre Suisse Belge*
(foto O. Pauwels)

Oude watermolen en sluis in Weerde, monument geklasseerd in klasse 3, toestand ca. 1900
(verz. R. Van Kerckhoven)



Nels, Bruxelles Serie 30 Dn, 24

Dezelfde molen en sluis na de oorlog, ca. 1919
(archief gemeente Zemst)





Huidig uitzicht van de restanten
van de sluis
(foto K. Vandevorst)

beschadigd, en ook de pastorie en jongensschool lagen op 25 augustus al in puin. De meisjesschool bleef gespaard (7).

De kerk van Elewijt had iets meer geluk met beperkte schade aan de toren maar het gemeentehuis, de school en verschillende huizen waren vernield. Eppegem was het zwaarst getroffen; de eveneens pas vernieuwde Sint-Clemenskerk, het gemeentehuis, de school en 176 huizen werden op 25 augustus in puin gelegd (8). Hierbij ook veel oude pachthoven. De kerk van Zemst werd pas na de tweede uitval vernield op 12 of 13 september en deze keer niet door de Duitsers maar door Belgische soldaten die vlak vóór hun aftocht en op bevel van de militaire overheid de kerk in brand staken omdat de toren niet als uitkijkpost voor de vijand mocht dienen.

Een officieel rapport van de Belgische regering in ballingschap, gepubliceerd in 1916, geeft ontluiserende cijfers (9). Het volledige woningenbestand van alle gemeenten samen bedroeg 1357, daarvan waren er 426 volledig vernield en 770 geplunderd. Dat betekent dat bijna 90% van het woningenbestand getroffen was door het oorlogsgeweld. Het gebied was zo goed als verlaten, inwoners vluchtten naar Nederland en enkelen naar Engeland. Velen keerden al snel terug en troffen hun eigendom zwaar gehavend aan, was het niet door oorlog dan wel door plundering.

Geklasseerde monumenten in de vuurlinie

Al heel vroeg na het uitbreken van de oorlog was duidelijk dat de monumenten niet gespaard werden. De nationale en internationale verontwaardiging over de grote vernielingen, zoals die van de universiteitsbibliotheek van Leuven, beroerde uiteraard ook de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (10). Voorzitter Charles Lagasse de Locht aarzelde niet om meteen een lijst op te stellen van alle 'geklasseerde' (11) monumenten in België. Dergelijke overzichtslijsten waren al gepubliceerd in 1889, 1894, 1897 en 1901, maar gelet op het groot aantal klasseringen aan de vooravond van de oorlog was een geactualiseerd overzicht meer dan nodig. Alle monumenten en landschappen werden in drie klassen gerangschikt en in september 1914 gepubliceerd (12). De Commissie zag ook meteen de noodzaak in van een planmatige wederopbouw van de geteisterde steden en dorpen.

"Het doel dat ze voor ogen stond, was een artistieke wederopbouw, niet enkel van de vernielde of beschadigde monumenten, maar ook -en vooral- van de omgeving ervan, het ensemble, de site als geheel. Van meet af aan werd een regionale inspiratie als wenselijk naar voor geschoven" (13). In de lijst van de herop te bouwen gemeenten bleven Eppegem en Zemst niet onvermeld (14).

Het aantal geklasseerde monumenten in deze regio was eerder beperkt. Op de in 1914 gepubliceerde



De hoeve *Het Kattenhuys* in Epegem, 'geklasseerd' in 1916 en afgebroken in 1975 (archief gemeente Zemst)

lijst staan de kerktoeren van Epegem (15) en de oude sluis van Weerde (16), beide van klasse drie. Het Rubenskasteel van Elewijt (17) is opgenomen zonder klasse, zoals de meeste gebouwen in private eigendom. Opmerkelijk is het ontbreken van de toren en het koor van de kerk van Weerde.

Deze was nochtans door de Commissie in 1911 in derde klasse gerangschikt:

«La Commission a reconnu aux églises suivantes un mérite artistique et archéologique, justifiant leur classement parmi les édifices monumentaux du culte: (...) 2° Weerde (Brabant), 3^e classe, le 22 novembre 1911» (18).

Waarom de kerk van Weerde niet meer op de in 1914 gepubliceerde lijst staat is niet te verklaren. Gaat het hier om een vergetelheid? Of oordeelde men toen al dat de schade te groot was om het gebouw nog op de lijst te plaatsen? Maar ook tijdens de oorlog werden er nog gebouwen geklasseerd. Zo besliste de Commissie in 1916 om de oude hoeve *Kattenhuys* in Epegem in de derde klasse te rangschikken (19).

Slagveldtoerisme

Prentbriefkaarten, al dan niet gemonteerd, brachten het heldhaftige verzet van de Belgische troepen in *Sempst* in beeld. In 1915 verscheen een *Guide itinéraire des Champs de bataille* (20).

Deze gids beschrijft de toestand in de gemeenten Epegem, Weerde, Elewijt en Hofstade. Zemst zou pas in het tweede deel aan bod komen maar die

gids verscheen nooit. Het gebied kon worden bereikt via de tramlijn Brussel-Vilvoorde vanwaar de tocht verder ging, te voet of *en voiture*.

De bezoekers konden er de oorlogsschade met eigen ogen aanschouwen, de route liep langs vernielde kastelen, huizen en kerken, langs de resten van loopgraven en langs de vele graven van gevallen soldaten. Onder de ramptoeristen ook Stijn Streuvels die in augustus 1915 in het gezelschap van zijn vrienden Emmanuel Viérin en Jozef De Coene op de fiets van Brussel naar Leuven trok. Streuvels getuigt in zijn oorlogsdagboek:

“Te Epegem, Zemst, Hanswijk kregen we de eerste puinen te zien: ingestorte huizen, verwoeste hovingen en afgebrande daken. Die aanblik miek een geweldige indruk en 't was met een gevoel van ontzag en schroom dat we de plek naderden; de mensen die wij aanspraken schenen ons iets bijzonders op hun gelaat en in de stem te hebben, iets dat hen door de verschrikking was bijgebleven. Hier was 't gebeurd; die mensen hadden het meegemaakt! Het ging ons alsof we een plaats genaderd waren die door een merkwaardige gebeurtenis uit de geschiedenis of de oudheid, een bijzondere befaamdheid en belangstelling verworven heeft. Hier waren de Duitsers voorbijgetrokken en de bewoners bleven zonder dak!” (21)

Pogingen tot reconstructie tijdens de oorlog: de Duitse huizekens

De internationale verontwaardiging over de Duitse vernielzucht lokte een tegenoffensief uit waarbij de schade door de bezetter zelf werd geminimaliseerd.



EPPEGHEM

Handwerkwoningen

Voorstel voor wederopbouw door de Duitsers

(uit SCHÖLLER J., *Neue Kleinhäuser in Belgien entstanden während des Krieges, ausgeführt durch die Cementbau Aktiengesellschaft, Hannover*, 1918, p. 65, repro H. Denis)

De Duitsers begonnen aan een propaganda-campagne waarmee ze hoopten de bevolking van de bezette gebieden aan hun kant te krijgen. De wederopbouw van de vernielde huizen hoorde thuis in dat opzet maar kwam slechts zeer laat, in het voorjaar van 1918, op gang. Over dat initiatief bracht architect Johannes Schüller verslag uit in de publicatie *Neue Kleinhäuser in Belgien entstanden während des Krieges, ausgeführt durch die Cementbau Aktiengesellschaft Hannover* (22). De Duitse wederopbouw situeerde zich vooral in Brabant met realisaties in onder andere Kapelle-op-den-Bos, Eppegem, Leuven en Beigem. De door de Duitsers

Bakkerij Janssens aan de Brusselsesteenweg in Eppegem, heropgebouwd door OSB in 1917 naar ontwerp van architect Eugène Neutens uit Brussel (foto O. Pauwels)



heropgebouwde huizen zijn een voorbeeld van een regionalistisch geïnspireerde stijl.

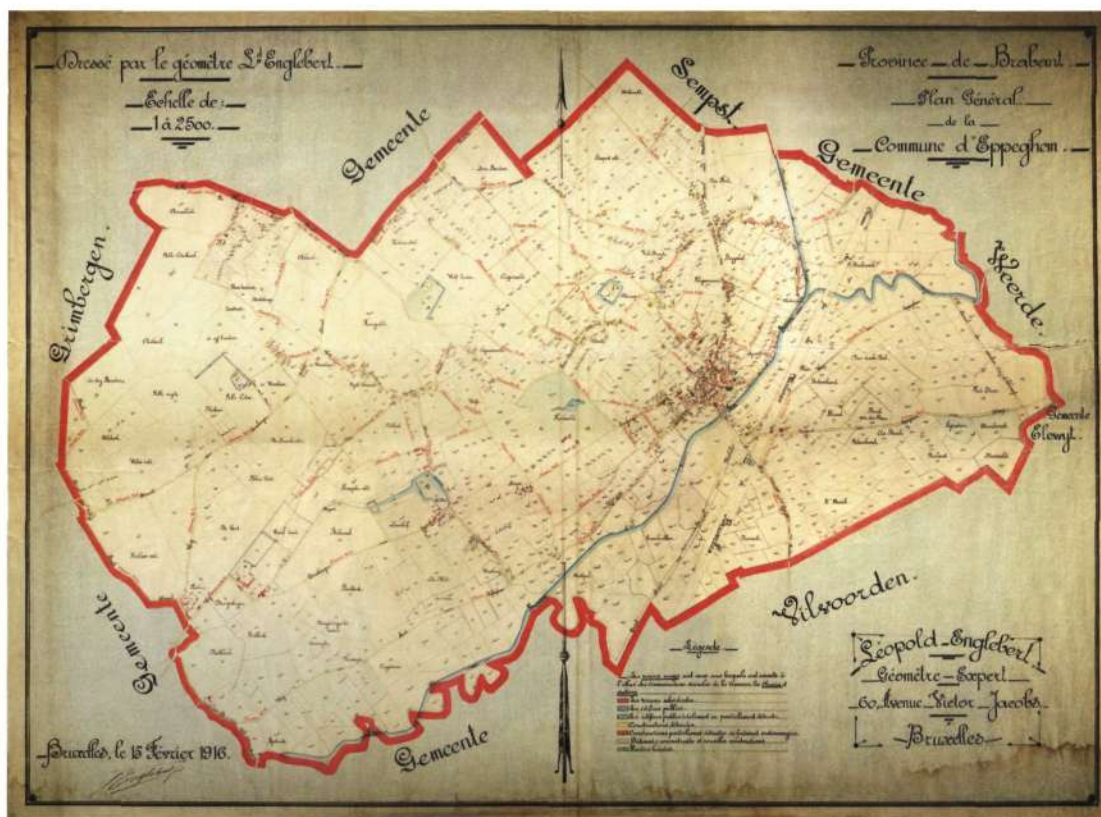
Duitse monumentenzorgers en architecten zochten naar aanknopingspunten met de Germaanse en de Belgische architectuurgeschiedenis om de regionalistische wederopbouw te verantwoorden. Zo werd ondermeer het 18de-eeuwse *Molenhuis* (23) in het naburige Perk als een voorbeeld gesteld. De Duitse wederopbouw werd gestuurd vanuit het hoofdkwartier van de Duitse generaal von Bissing in het domein *De drie Fonteynen* in Vilvoorde. De architecten en planners hadden er hun kantoren in het oude jachtpaviljoen en de hoeve (24). In het recent gevoerde onderzoek naar deze Duitse wederopbouw komt Johan Van den Mooter tot de conclusie dat de gehanteerde vormtaal niet eens zoveel verschilde van de reconstructie zoals die in de context van de *Oeuvre Suisse Belge* (OSB) ook al tijdens de oorlog werd opgestart of van de wederopbouwcampagne die door de Belgische overheid vlak na de oorlog op grote schaal werd doorgevoerd (25).

Een uitdaging die niet te overzien was

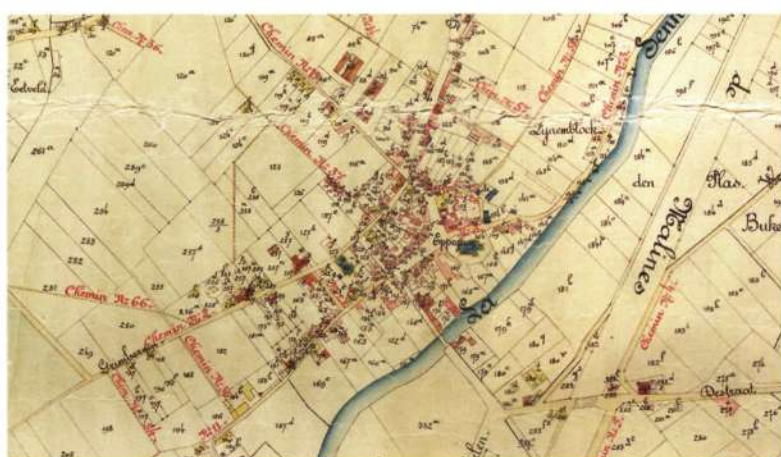
Op 18 april 1919 werd de adoptiewet gestemd. Gemeenten waar veel schade was opgemeten konden, in ruil voor een sterke overheidsinmenging, rekenen op substantiële financiële steun. In september 1919 werd aan de minister verslag uitgebracht van de toestand in Eppegem. Van de 320 huizen waren er 180 volledig vernield en de schade aan kerk, pastorie, gemeentehuis en onderwijzerswoning was aanzienlijk. De noodzakelijke herstelwerken overstegen de draagkracht van de gemeente, waarop het voorstel volgde om de gemeente te 'adopter' (26).



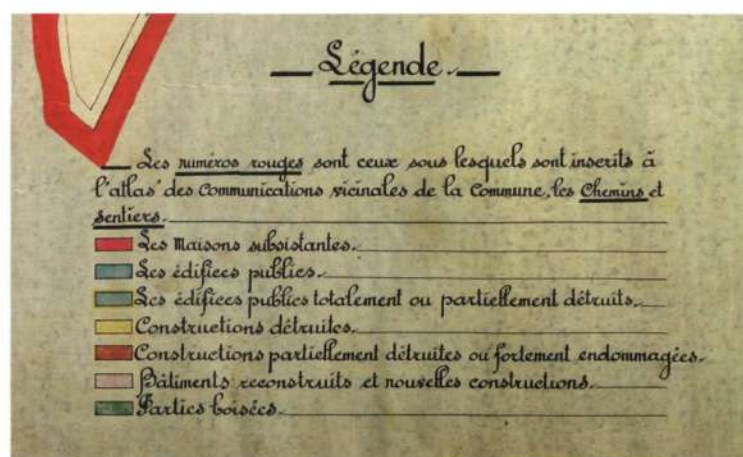
Hedendaagse foto van het pand (foto O. Pauwels)



Opmeting van de schade in Eppegem, kaart 871/44 opgemaakt door landmeter Leopold Englebert op 15 februari 1916 (archief gemeente Zemst)



Detail dorpsskern



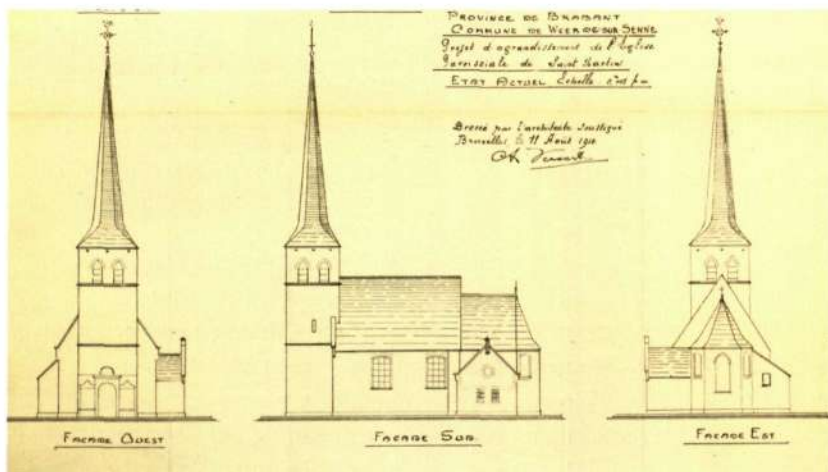
Detail legendes

Hoe groot die schade was is te zien op een kaart opgemaakt in 1916 door de Brusselse landmeter Leopold Englebert (27). Ook Weerde werd 'geadopteerd', de schade is er in kaart gebracht in 1921 (28). Zemst, Elewijt en Hofstade vielen buiten deze regeling. De wederopbouw werd aangegrepen om de urbanisatie op punt te stellen. De aangenomen gemeenten werden verzocht inrichtingsplannen op te stellen. De adoptiewet was ook een instrument om de wederopbouw esthetisch te sturen. De Dienst der Verwoeste Gewesten (DVG) groepeerde alle activiteiten van wederopbouw en het territorium werd verdeeld onder een aantal toezichters, Hoog Koninklijk commissarissen en hun adjuncten. Voor de hier besproken gemeenten duikt de naam van Adolf De Bruyn steeds op.

De kerk in het midden

De Sint-Martinuskerk van Weerde

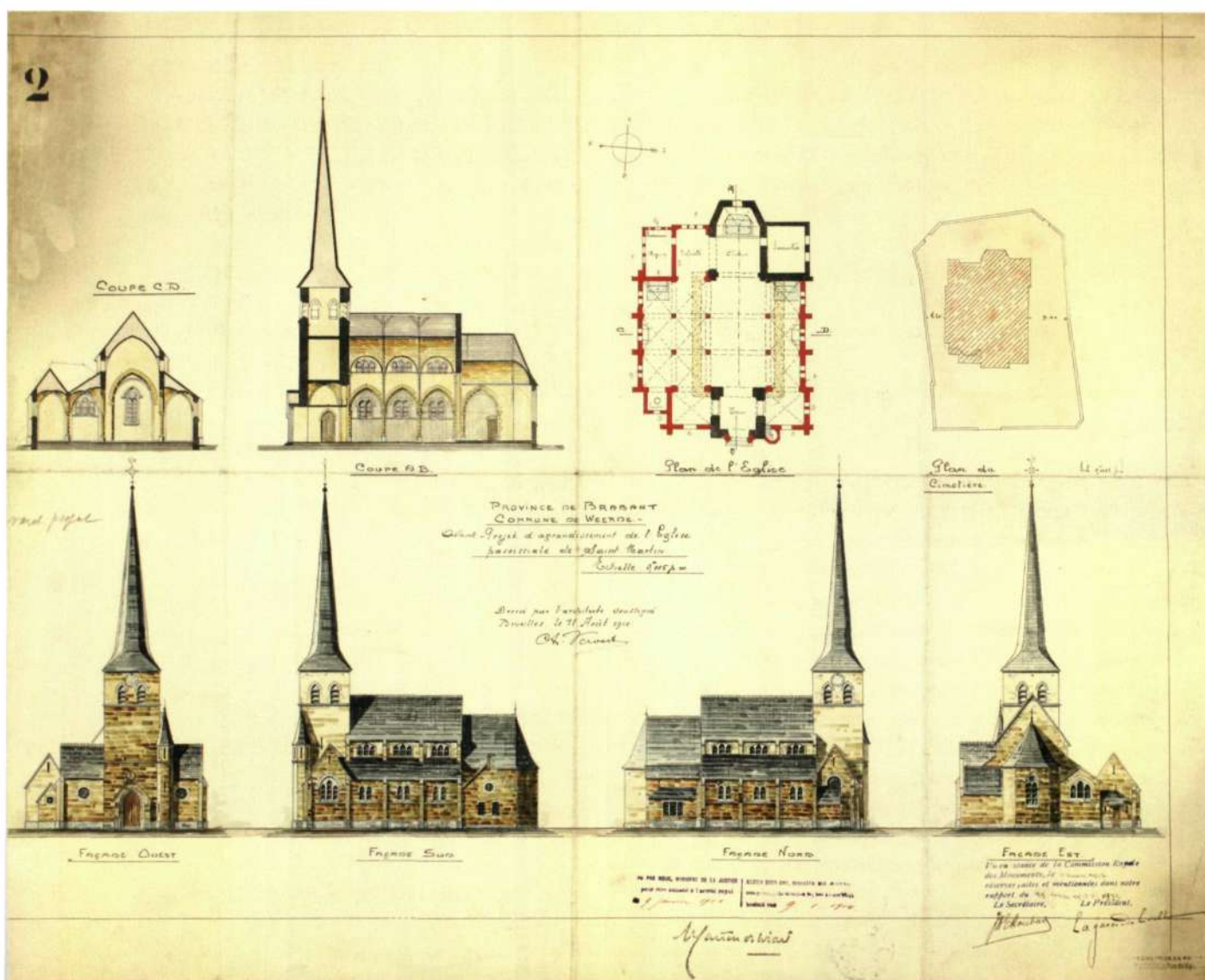
De kerk van Weerde was tot aan het begin van de 20ste eeuw een bescheiden eenbeukig zaalkerkje met een massieve oude toren uit 14de eeuw, en een koor dat was ingesloten door twee aanbouwen (29). Haar silhouet werd bepaald door de hoge naaldspits. In 1910 werden er plannen gesmeed om de kerk te vergroten. Getuige daarvan de opmeting van de bestaande toestand gemaakt door de Brusselse architect Guillaume Chrétien Veraart (1871-1951) op 11 augustus 1910 en bewaard in de archieven van de Commissie (30). In 1911 gaf de kerkraad haar goedkeuring aan het ontwerp van architect Veraart waarvan de kosten werden geraamd op 45.310,26 Bfr. (31) Toch kwam



Opmeting van de Sint-Martinuskerk in Weerde, 1910, vóór de verbouwing door architect Guillaume Veraart (archief KCML, Onroerend Erfgoed Leuven, repro H. Denis)

Eerste voorstel van architect Veraart uit 1910 voor de verbouwing van de kerk met behoud van de toren en het koor, de zog. geklasseerde delen, op de plattegrond ingekleurd in het zwart (archief KCML, Onroerend Erfgoed Leuven, repro H. Denis)

diezelfde kerkraad op 14 december in datzelfde jaar nog eens in een speciale zitting samen. Opnieuw werden de plannen van architect Veraart met betrekking tot de vergroting en herstelling van de kerk (32) op tafel gelegd maar nu was de kostenraming opgelopen tot 52.760,55 fr. In de notulen wordt melding gemaakt van het feit dat de kerk "gerangschikt is tussen de monumentele gebouwen van 3^{de} klas voor wat betreft toren, koor en sacristij" (33). Het blijkt net die delen die aan herstelling toe waren. Die 'klassering' had als gunstig gevolg dat de kerkraad hoopte op een bijkomende subsidie van de provincie en van het departement van Justitie en Schone Kunsten. Inspelend op de rangschikking van delen van de bestaande kerk werd de opdracht subtiel geherformuleerd, het ging nu niet meer alleen over vergroten maar ook over herstellen van de bestaande delen met kunstweerde en de daaruit voortvloeiende extra subsidies werden meteen verzilverd in een nog hogere kostenraming ten bedrage van 58.886,51 Bfr. (34). Omdat de kerk geklasseerd was diende er rekening te worden gehouden met het advies van de Commissie.



Het soldatenkerkhof in Eppegem, een beschermd monument

Claartje Verloove

De twee uitvallen van het Belgische leger uit Antwerpen eisten een hoge tol, zowel aan Belgische als aan Duitse zijde. Veel soldaten werden inderhaast begraven, individueel op de plaats waar ze sneuvelden of in een massagraf. Al vanaf oktober 1914 werd overgegaan tot het ontgraven van de gesneuvelden om hen een laatste en waardige rustplaats geven. Dit gebeurde op initiatief van de plaatselijke bevolking en al gauw ook op bevel van de Duitse bezetter. Meestal werden de gesneuvelden overgebracht naar een gemeentelijke begraafplaats om daar een laatste rustplaats te krijgen in een ereperk. In Eppegem werd voor de gesneuvelde militairen een aparte begraafplaats aangelegd.

De begraafplaats was een Duits-Belgisch project: het ontwerp en de materialen kwamen van Duitse zijde, de gemeente Eppegem verwierf het terrein en de aanleg van de begraafplaats gebeurde met inzet van Belgische burgers. De begraafplaats werd ontworpen door Friedrich Kühnen (1882-1940?), Duits architect en tijdens de oorlog verantwoordelijk voor de wederopbouw in de omgeving van Brussel. De begraafplaats bestond aanvankelijk uit twee delen: rechts een Duits gedeelte, opgevat als *Baum-Friedhof* met liggende grafstenen in *Muschelkalk*, klimop en witte rozen in een vrije ruimte, en links een Belgisch gedeelte dat als *Hecken-Friedhof* werd ingericht, strak geleed door rijen van rechtstaande hardstenen grafstenen, gescheiden door ligusterhaagjes. Beide ereperken werden omzoomd door taxushagen en gescheiden door een centraal pad. Het geheel van de begraafplaats werd omsloten met een bakstenen muur, begroeid met rode rozen, en was initieel bedacht met een indrukwekkende toegangspoort en -brug die ontworpen werden door *Hauptmann* Carl Rehorst (1866-1919), Duits stedenbouwkundige en hoofdverantwoordelijke voor de monumenten en de wederopbouw in België tijdens de bezetting. De poort leidde naar een voorplaats, afgeschermd door Weymouth-dennen en Cypressen, waarop een herinneringsmonument stond in *Muschelkalk* met een hoog-reliëf van de Duitse beeldhouwer Georg Kolbe (1877-1947). Het werd in 1916 vervaardigd en verbeeldt een *Genius* met een gevallen krijger in de armen.

Het *Ehren-Friedhof* van Eppegem werd op 26 juni 1918 ingewijd, getuige de brochure die naar aanleiding van die plechtigheid werd uitgegeven. Er rustten toen 80 Duitse en 164 Belgische militairen. De Duitse graven werden in 1939 overgebracht naar het *Ehren-Friedhof* van Wespelaar. Het gedenkteken met het reliëf van Kolbe werd gelijktijdig verplaatst naar de militaire begraafplaats van Lier, waar het nog steeds staat.

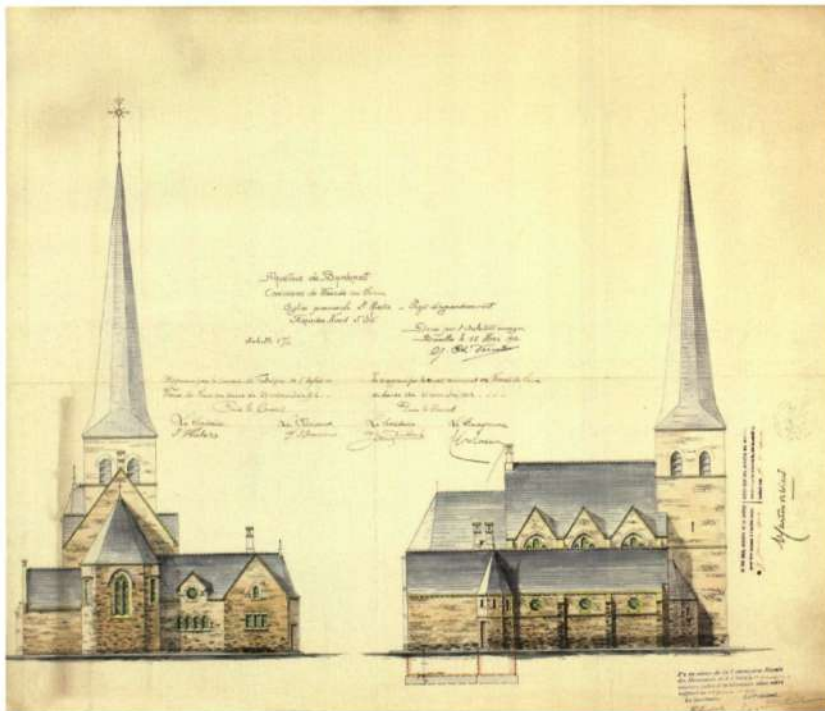
De Belgische militaire begraafplaats van Eppegem werd beschermd als monument in 2008. Vandaag liggen er 228 Belgische soldaten begraven, waarvan er 46 niet meer geïdentificeerd konden worden.

De meesten zijn gevallen in de omgeving van Eppegem tijdens de Eerste en Tweede Uitval uit Antwerpen: de sterfdata 'pieken' vooral op 24 augustus (44 doden), 26 augustus (54), 27 augustus (13) en 12 september (42). Op de begraafplaats blijkt dat toen vooral de 2^{de} Jagers te Voet (met 66 doden) en 3^{de} Jagers te Voet (met 96 doden) zeer zware verliezen leden.

Twee gedenktekens, rechts vooraan op de begraafplaats brengen hulde aan de slachtoffers: een kleine, natuurstenen obelisk en een kruis, vervaardigd uit kanonslopen met lauwerenkrans. Een centraal kiezelpad leidt naar de vlaggenmast met Belgische driekleur op een verhoogd perk achteraan op de begraafplaats. In de zijmuren van de begraafplaats zijn twee gedenkplaten bevestigd; links met een citaat uit de *Grafrijmpjes* voor gesneuvelde jongens van Jezuïet Robert Mortier (1875-1958) "MET EERBIED MENSCHEN TREEDT OP DEZEN HEILIGEN GROND / HIER IS'T DAT MENIG HELD ZIJN ROEM EN RUSTE VOND / R. MORTIER" en rechts met een opschrift van Emile Verhaeren (1855-1916) "LA PATRIE AUX SOLDATS MORTS. / JE RECUEILLE EN MON COEUR VOTRE GLOIRE MEURTRE / JE RENVERSE SUR VOUS LES FEUX DE MES FLAMBEAUX / ET JE MONTE LA GARDE AUTOUR DE VOS TOMBEAUX / MOI QUI SUIS L'AVENIR, PARCE QUE LA PATRIE / EM. VERHAEREN". Maar meer nog dan van deze woorden, van de vlag of het gedenkteken, wordt men vandaag stil van de schijnbaar eindeloze opeenvolging van identieke grafstenen, zij aan zij geschikt, in rijen, gescheiden door bloeiende ligusterhaagjes.

Prentbriefkaart met het Belgische soldatenkerkhof in Eppegem (collectie P. Van den Hove, repro H. Denis)





Tweede en definitieve ontwerp van architect Veraart in 1912 voor de verbouwing van de kerk. Deze plannen werden ook gebruikt voor de wederopbouw in 1919 (archief KCML, Onroerend Erfgoed Leuven, repro H. Denis)

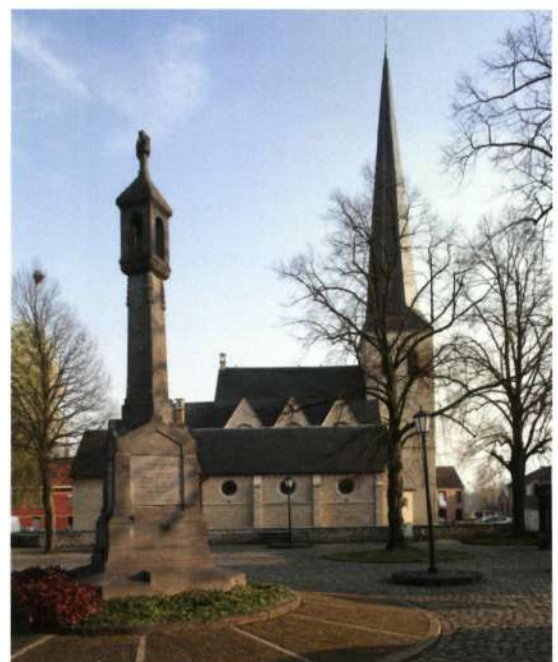
Vergelijking van de eerste ontwerpen van 1910 met deze van 1912 toont aan dat er inderdaad wijzigingen werden aangebracht door de architect, mogelijk op verzoek van de Commissie. De vernieuwde kerk kreeg een oppervlakte die bijna het dubbele was van de oude. De middenbeuk stemt overeen met de totale breedte van het schip van de oude kerk. De buitenmuren van het oude kerkship werden afgebroken om er de kolommen van de huidige middenbeuk op te richten. Opmerkelijk is dat het plan asymmetrisch is opgevat. De kerk kreeg er drie zijbeuken bij, één aan de zuidzijde en twee aan de noordzijde. De meest noordelijke zijbeuk is breder en mondt uit op de nieuw gebouwde sacristie waarvan het rechthoekig grondplan ten dele uit het grondplan van de kerk springt, geflankeerd door een kleine spiltrap. Ook de doopkapel aan de westzijde springt in apsisvorm uit het grondplan. Aan de zuidzijde van de oude westertoren, in de oksel van toren en schip, is er een spiltrap naar de hogere torenverdiepingen.

De beschadigde Sint-Martinuskerk van Weerde na de Duitse inval van augustus 1914 (archief gemeente Zemst)



De asymmetrie van het grondplan vertaalt zich evenzeer in de opstand. De toren komt daardoor decentraal in de westgevel te staan. De verschillende toegevoegde volumes van zijbeuken, doopkapel en sacristie worden met een eigen dak bekroond waardoor er een hybride dakenspel ontstaat. Ondanks deze complexe volumes oogt de kerk toch als één geheel en wordt haar silhouet nog steeds gedomineerd door de massieve toren onder slanke ingesnoerde naaldspits. Architect Guillaume Chrétien Veraart stelde alles in het werk om de bestaande en te behouden 'geklasseerde' delen te integreren in het nieuwe kerkgebouw. Hij toont zich hier als een ervaren restauratie-architect die de stiel, hem aangeleerd tijdens zijn opleiding aan de Sint-Lucaschool in Brussel, beheerst. Door te opteren voor een combinatie van neoromaans en neogotisch lijkt de architectuur van deze kerk gegroeid te zijn uit een logische opeenvolging van bouwfasen zoals dat ook met middeleeuwse kerken vaak het geval was. De massiviteit van de zo beeldbepalende oude en nog romaans aandoende toren krijgt hierdoor een nog grotere betekenis in het geheel. Stijlzuiverheid is in de middeleeuwse kerkelijke architectuur een fictie, vermits de bouw van onze kerken vaak eeuwen in beslag nam. Dit resulteerde in kerken met een hybride vorm. Architect Veraart ontwierp een kerkgebouw dat volledig paste in de tijdsgeest. In de kerkelijke bouwkunst zocht men nog aansluiting bij eeuwenlange bouwtradities en was de neogotische en neoromaanse stijl toonaangevend. Veraart bewijst dat (bouw)geschiedenis 'maakbaar' is.

De kerk van Weerde met het oorlogsmonument voor WO I op de voorgrond (foto O. Pauwels)



Huidige toestand van de kerk
van Weerde
(foto O. Pauwels)



De werf van de vernieuwde kerk werd door aannemer Goffin uit Grimbergen opgestart in april 1914 (35). In augustus 1914, vijf maanden na het begin van de bouw, was de kerk zo goed als voltooid. Op 17 augustus, terwijl de oorlog in alle hevigheid woedde, ondertekende architect Veraart een nota waarin hij verklaarde dat er toen al 42.000 Bfr. van het voorziene budget was opgebruikt (36). Een goede week later trilde de nog niet voltooide kerk op haar grondvesten door het oorlogsgeweld. Volgens de plaatselijke heemkundige Van Asbroeck liep vooral de toren veel schade op en werd het dak vernield door de brand die uitbrak na de beschietingen. De klokken vielen te pletter. De inboedel, die wegens de aan gang zijnde werken was overgebracht naar de zusterschool, bleef gespaard.

Een paar foto's getuigen van de beschadigde toestand en tonen dat er vooral aan de kant van het koor veel schade was. Op 24 november 1914 kwam architect Veraart opnieuw naar Weerde om de schade aan de kerk te komen vaststellen.

Hij maakte een gedetailleerd verslag dat als het ware steen voor steen de toestand beschrijft. De vernieling bleef niet alleen beperkt tot het gebouw, ook de nog niet gebruikte materialen die op de werf lagen werden beschadigd door de ontploffingen. Veraart kwam uit op een kostenraming van 33.536,30 Bfr. maar waarschuwde er meteen voor dat hij de prijs berekende op basis van de tarieven die geldig waren vóór het begin van de oorlog (37). Ongetwijfeld vermoedde de architect toen al dat na de oorlog die prijzen wel eens veel hoger zouden kunnen liggen. Pas zes jaar later, op haar zitting van 12 september 1920 besliste de kerkraad om het voorstel voor wederopbouw van de kerk te bespreken. Dit alles gebeurde onder toezicht van de Hoogkoninklijke Commissaris. Opnieuw werd beroep gedaan op architect Veraart om de werken in goede banen te leiden.

Hij hergebruikte zijn vroegere plannen van 1912, die een nieuwe signatuur en datum kregen: 20 april 1920. Er werden ook heel wat nieuwe tekeningen bijgemaakt. Delen van de kerk die door het stilvallen van de werf in augustus 1914 wellicht nooit eerder uitgewerkt waren kregen nu de volle aandacht. Veraart maakte tekeningen voor het invullen van de ramen met glas, tekeningen voor het smeedwerk en voor het patroon van de vloertegels. Bijzonder veel aandacht ging naar de sculpturen van sluitstenen en kapitelen die nog in situ moesten worden uitgekapt.

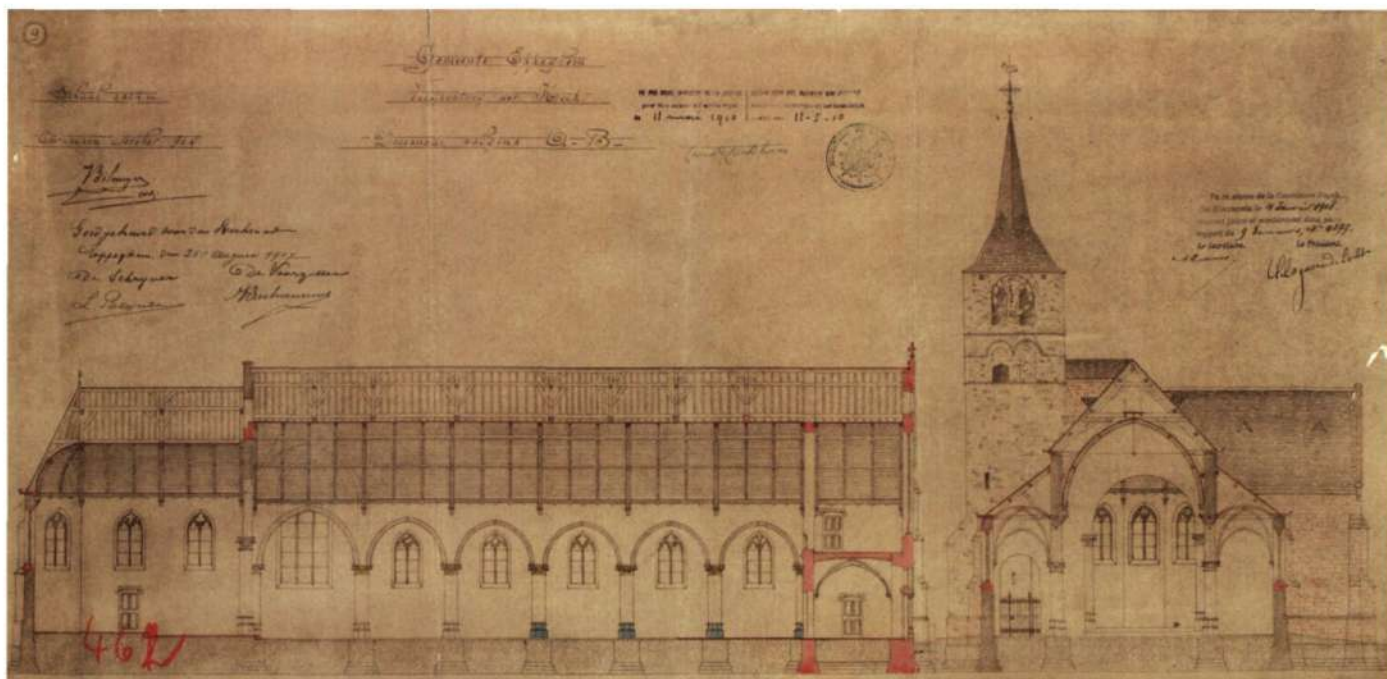
De sierlijke uitwerking toont een neogotische vormtaal die echter gestileerd is waardoor er zelfs een verband kan gelegd worden naar de art nouveau, zoals die aan de vooravond van WO I nog werd toegepast.

Volgens de berekening liepen de kosten voor herstel van de schade en verdere afwerking van de kerk op tot 192.381,42 Bfr., ereloon van de architecten inbegrepen (38). Dit bedrag is het zesvoud van de raming die gemaakt werd aan het begin van de oorlog. Deze enorme toename in de kostprijs was volgens Veraart te wijten aan een sterke toename van de prijs van de grondstoffen en de uurlonen. Zelf drong hij er ook op aan om met dezelfde aannemer te werken die al in 1914 de kerk renoveerde. De Hoogkoninklijke Commissaris De Bruyn kon daarmee instemmen en zo werd aannemer V. Adams-Goffin & Soeurs uit Grimbergen aangesteld.

De dorpsgemeenschap was zeer ongeduldig voor de heropbouw van de kerk. Dorpspastoor Van Overstraete richtte op 1 juli 1920 nog een schrijven aan de minister van Kunsten en Wetenschappen. De pastoor beklaagde zich vooral over het feit dat de kerkdiensten al sinds 1915 in de lokalen van de plaatselijke dorpschool werden opgedragen waardoor deze met een groot plaatsgebrek kampte. De pastoor besloot zijn brief met het dringende verzoek en de hoop dat de minister *"in 't voordeel van de leerende volksjeugd van Weerde, zijn billijke eisch zult gelieven in te willigen"* (39). Het geduld zou nog tot 1921 op de proef worden gesteld. Op 4 mei van dat jaar werd de herstelde kerk ingewijd door Van Reeth, deken van Vilvoorde.

De Sint-Clemenskerk van Eppegem

De Sint-Clemenskerk van Eppegem was net zoals de kerk van Weerde aan de vooravond van Wereldoorlog I grondig getransformeerd. Ze werd gerekend tot een der oudste van het bisdom, teruggaand tot de 12de eeuw maar zwaar beschadigd door de brand van 1592. Hersteld in de loop van de 16de eeuw onderging de kerk nog kleine wijzigingen maar was ze aan de vooravond van Wereldoorlog I te klein voor de parochie en bouwfysisch ook niet meer in goede staat (40). Een Koninklijk Besluit van 11 mei 1910 machtigde de kerkfabriek tot gedeeltelijke afbraak en vergroting van de oude kerk (41). De plannen van de Antwerpse architect Jules-Pierre Bilmeyer (1850-1920) voor de verbouwing van de kerk dateerden van oktober 1904 maar werden pas in augustus 1907 door de kerkraad goedgekeurd. De Commissie gaf haar goedkeuring in januari 1908 en een bezoek aan de kerk in maart datzelfde jaar deed haar besluiten alleen de toren te rangschikken in klasse drie (42). De plannen van Bilmeyer maakten het al onregelmatige grondplan nog grilliger. Het koor bleef behouden maar kreeg aan de zuidzijde een nieuw aangebouwde sacristie, het bestaande volume aan de noordzijde van het koor werd als bergplaats ingericht. Het schip werd dubbel zo diep en telt nu vijf in plaats van drie traveeën. De middenbeuk die



De plannen voor uitbreiding van de Sint-Clemenskerk van Eppegem door architect Jules Bilmeyer, 1907 (archief KCML, Onroerend Erfgoed Leuven, repro H. Denis)

vroeger op zware pijlers en alternerende zuilen steunde kreeg nu kolommen op regelmatige afstand. De romaanse toren aan de noordzijde bleef bewaard. Alle vensters kregen een invulling met gotisch maaswerk. Tegen de voorgevel werd, dwars op de inkom aan de noordwestzijde, een doopkapel gebouwd. Het nieuwe vooruitgeschoven inkomportaal kreeg in de oksel met de oude voorgevel een ronde toren met spiltrap. Zo slaagde Jules Bilmeyer er in de volumes van de kerk in evenwicht te brengen en het hoofdportaal te centreren. De volledige dakstructuur was nieuw en de toren kreeg een spitse bekroning.

In 1910 kon Eppegem trots haar vernieuwde Sint-Clemenskerk met *kunstig opgevatte voorgevel* in gebruik nemen (43). Die vreugde was van korte duur want op 25 augustus 1914 werd de kerk geteisterd door het oorlogsgeweld en brandde ze

uit. Het dakgebinte was weg en de kerk liep ook heel wat steenschade op. Foto's gemaakt tijdens de oorlog liegen er niet om: de muren staan nog overeind maar het dak is weggeblazen en de schade aan de stenen kolommen van het schip is goed zichtbaar. Een niet gedateerde of gesigeneerde nota bewaard in het archief van de verwoeste gewesten stelt een lijst op van de initiatieven die werden genomen in september 1916 om de kerk voorlopig af te dekken om verdere schade te voorkomen. Begin oktober werd beslist om de reconstructie voor te bereiden. De plannen voor de reconstructie en restauratie van de vernielde kerk werden dus nog in volle oorlog opgemaakt en zijn gedateerd 31 oktober 1916. Ze dragen de handtekening van architect Jules Bilmeyer. In 1917 bestond blijkbaar de vrees dat de Duitsers het initiatief zouden nemen om de kerk opnieuw op te bouwen. Om te voorkomen dat de plannen zouden worden opgevraagd werden ze 'verborgen' bij de familie Ceulemans (44). Er zijn ook contacten geweest met *mijnheer Minner der Comité Suisse*. De *Oeuvre Suisse Belge* was een organisatie die vanuit het neutrale Zwitserland al tijdens de oorlog, vanaf 1916, fondsen trachtte te verzamelen om de schade te herstellen. Haar bijdrage wordt meestal gesitueerd in de reconstructie van het woningenbestand. In het onderzoek van Johan Van den Mooter wordt aangetoond dat deze organisatie nauw aansloot bij de Duitse bezetter en dat bijgevolg de 'neutraliteit' in vraag kan worden gesteld. Architect Alfred Minner, die overigens in de regio ook tijdens de naoorlogse wederopbouw actief was, werkte tijdens de oorlog samen met het *Oeuvre Suisse Belge* (45). Na het overlijden van Jules Bilmeyer in 1920 werd de opdracht voor reconstructie van de kerk voort-

De beschadigde kerk van Eppegem tijdens WO I (foto beeldbank Universiteit Gent)



De Sint-Clemenskerk van
Eppegem, huidige toestand
(foto O. Pauwels)



gezet door zijn zoon Eduard Bilmeyer, die geassocieerd was met Claes. De plannen werden slechts in 1920 aan de Commissie voor advies voorgelegd (46). Die wist op te merken dat de nieuw gemaakte plannen van Eduard Bilmeyer toch verschilden van de oorspronkelijke: *“des détails qui ne sont pas négligeables, des minutes du très distingué artiste”*. Het vertrouwen in de zoon van de architect was blijkbaar niet erg groot en de Commissie drong er op aan dat voor de profielen teruggegrepen werd naar de restauratietekeningen van vader Bilmeyer van 1908 of naar de restanten op de site. Hoe groot de bewondering van de

Commissie voor het werk van vader Bilmeyer was blijkt ook uit de necrologie die in dezelfde jaargang werd gepubliceerd: *“A Eppegem, il [Jules Bilmeyer] réalisa une restauration probe, pondérée, savante. Elle faisait l’admiration des esthètes, quand, à peine terminée, elle devint la proie de l’incendie allumé par les criminels envahisseurs de la Belgique (47)»*.

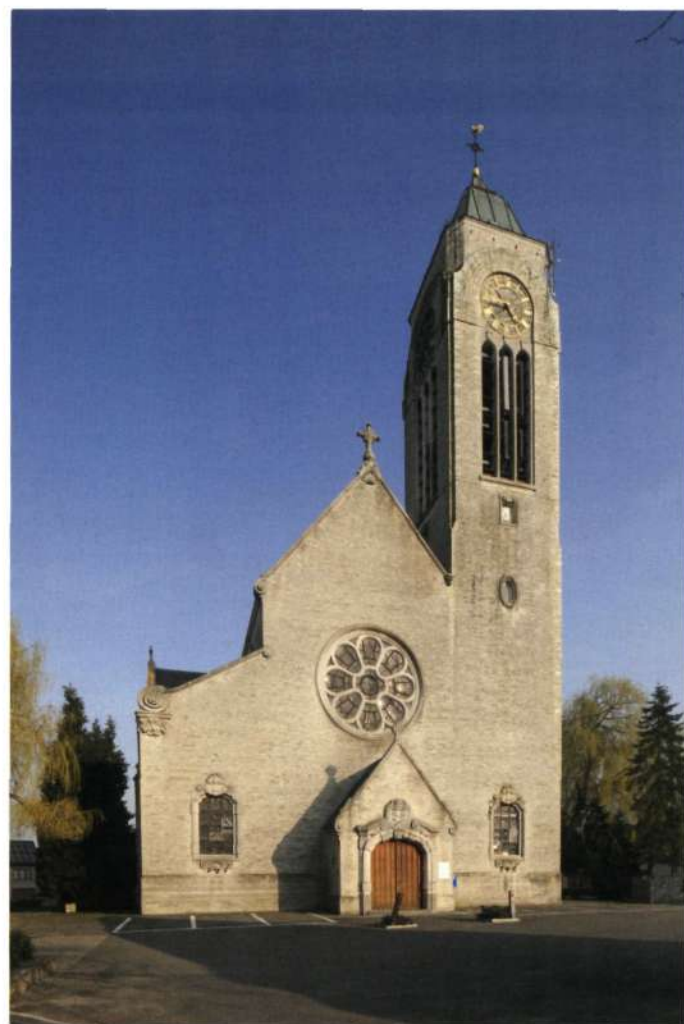
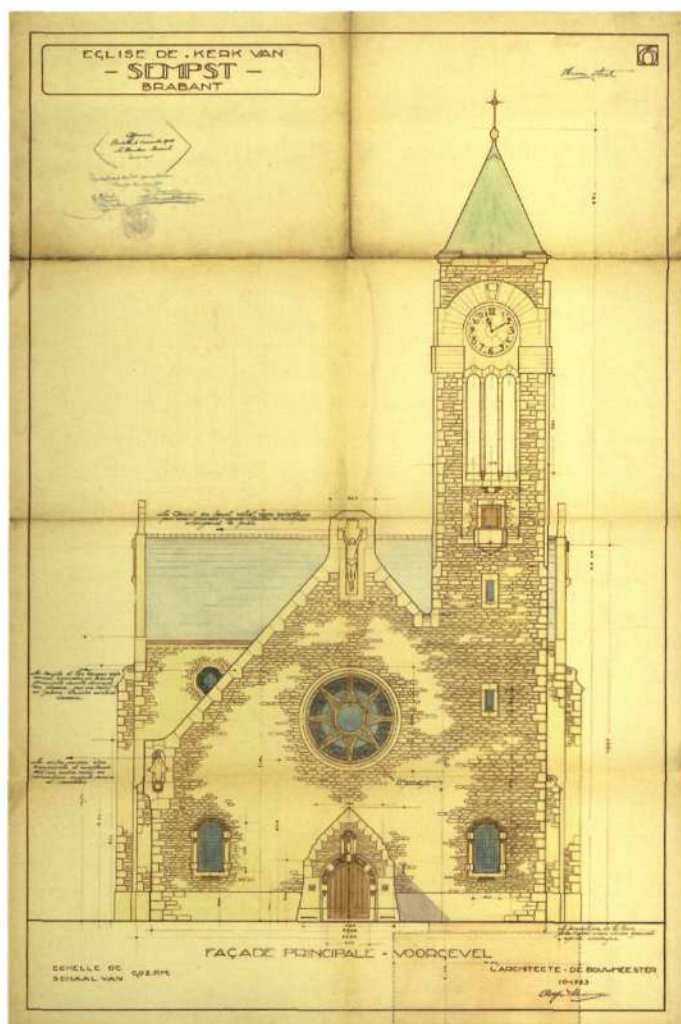
De kosten voor die heropbouw werden geraamd op 399.240 Bfr. (48) waarvoor in december 1920 355.000 Bfr. werden toegekend. De werken werden na openbare aanbesteding toegekend aan aannemer Victor Adams-Goffin uit Grimbergen, die ook de kerk van Weerde heropbouwde. De heropbouw was quasi volledig voltooid in november 1921 (49).

De Sint-Pieterskerk van Zemst

Het classicistische uitzicht van de Sint-Pieterskerk van Zemst was het resultaat van een verbouwing van het midden van de 18de eeuw. Het driebeukige schip, verlicht door grote korfboogramen in de zijbeuken, werd overspannen door één zadeldak en was hoger dan het koor dat terugging tot de 17de eeuw. De toren met spitsboogvormige galmgaten in de hoogste geleding en de grotendeels blinde voorgevel bepaalden het archaische en weinig aantrekkelijk karakter van de architectuur. Door de terugtrekkende Belgische soldaten werd de kerk vernield in september 1914. Foto's van de Sint-Pieterskerk tijdens de oorlog tonen geen enkel spoor van artillerie inslagen: alle muren en de toren staan nog overeind; de daken zijn volledig verdwenen maar de ramen bevatten zelfs nog hun indeling. Binnenin is de schade evenwel aanzien-

Sint-Pieterskerk van Zemst
tijdens de oorlog
(verz. R. Van Kerckhoven)





Ontwerp voor wederopbouw van de kerk in Zemst naar ontwerp van architect Alfred Minner, 1924
(© ARAB)

Huidige toestand van de kerk van Zemst
(foto O. Pauwels)

lijk, de stenen zuilen tonen sporen van brand-schade. Uit de schaderapporten en het lastenkohier opgemaakt in 1923 wordt geconcludeerd dat de 'ruïne' van de kerk moest worden afgebroken (50). Ondanks het feit dat de gemeente Zemst niet was aangenomen werd toch beslist de wederopbouw van de kerk te laten geschieden met steun van de Dienst der Verwoeste Gewesten (51). De ruïne werd in 1924 afgebroken door aannemer De Smit afkomstig uit Kuregem in Anderlecht. De afbraak diende met grote omzichtigheid te gebeuren, de nog bruikbare materialen moesten gerecupereerd worden en indien men tijdens de werken zou "stukken ontdekken die mochten belang inboezemen onder oudheidkundig of geschiedkundig oogpunt, is de ondernemer verplicht de werken onmiddellijk en tijdelijk te schoren en den besturenden bouwmeester te verwittigen", dan moest dit gemeld worden (52). De bouwmeester was Alfred Minner (1880-1972), die al tijdens de oorlog had gewerkt voor de Oeuvre Suisse Belge. Voor Zemst tekende hij de nieuwe kerk die in vorm en afmetingen de oude kerk ver overtrof. De kostprijs was niet min: ongeveer

24.000 Bfr. voor de afbraak van de oude kerk en 248.392 Bfr. voor de nieuwe. De plannen werden door de Zemstse gemeenteraad goedgekeurd op 15 november 1924. De nieuwe kerk, pas voltooid in 1929, is veel hoger en monumentaler dan haar voorganger en valt op door een eerder ongewone vormen-taal. In compositie is de kerk van classicistische inslag met detaillering in 'neorocaille'. De voluut-vormige steunberen, de schouderboogramen en de *oeil de boeuf* bovenlichten zijn kenmerken die weinig voorkomen in de kerkelijke architectuur. Toen de Commissie lang na de oorlog in 1935 een bilan maakte van de wederopbouw kwam zij tot de conclusie dat in een meerderheid van de gevallen de kerken identiek waren gereconstrueerd. Toch stipte de Commissie enkele uitzonderingen aan: "Het streven naar nieuwere bouwkundige vormen wordt ook waargenomen in enkele openbare gebouwen, hetzij er, wat uitzicht en versiering betreft, afgeweken werd van de klassieke vormen, hetzij nieuwe noodwendigheden in acht werden genomen. Als gevallen van de eerste soort kunnen vermeld: De kerken van Brielen, Lombardzijde, Sempst, Waasten en Neerwaasten (53)".

In Eppetegem, Weerde en Zemst wordt aangetoond dat kosten nog moeite werden gespaard om het dorpsleven weer op gang te trekken met het kerkgebouw als orgelpunt. In Eppetegem en Weerde werd teruggegrepen naar de toestand van vlak vóór de oorlog. De continuïteit werd bovendien verzekerd door met dezelfde architecten samen te werken. In beide gevallen waren het architecten die een degelijke reputatie hadden opgebouwd inzake restauraties. Zowel Guillaume Chrétien Veraert als Jules Bilmeyer waren lid van de Commissie. Zemst nam de kans te baat om ook haar parochiekerk in een vernieuwde vorm te gieten en zo haar status op te krikken.

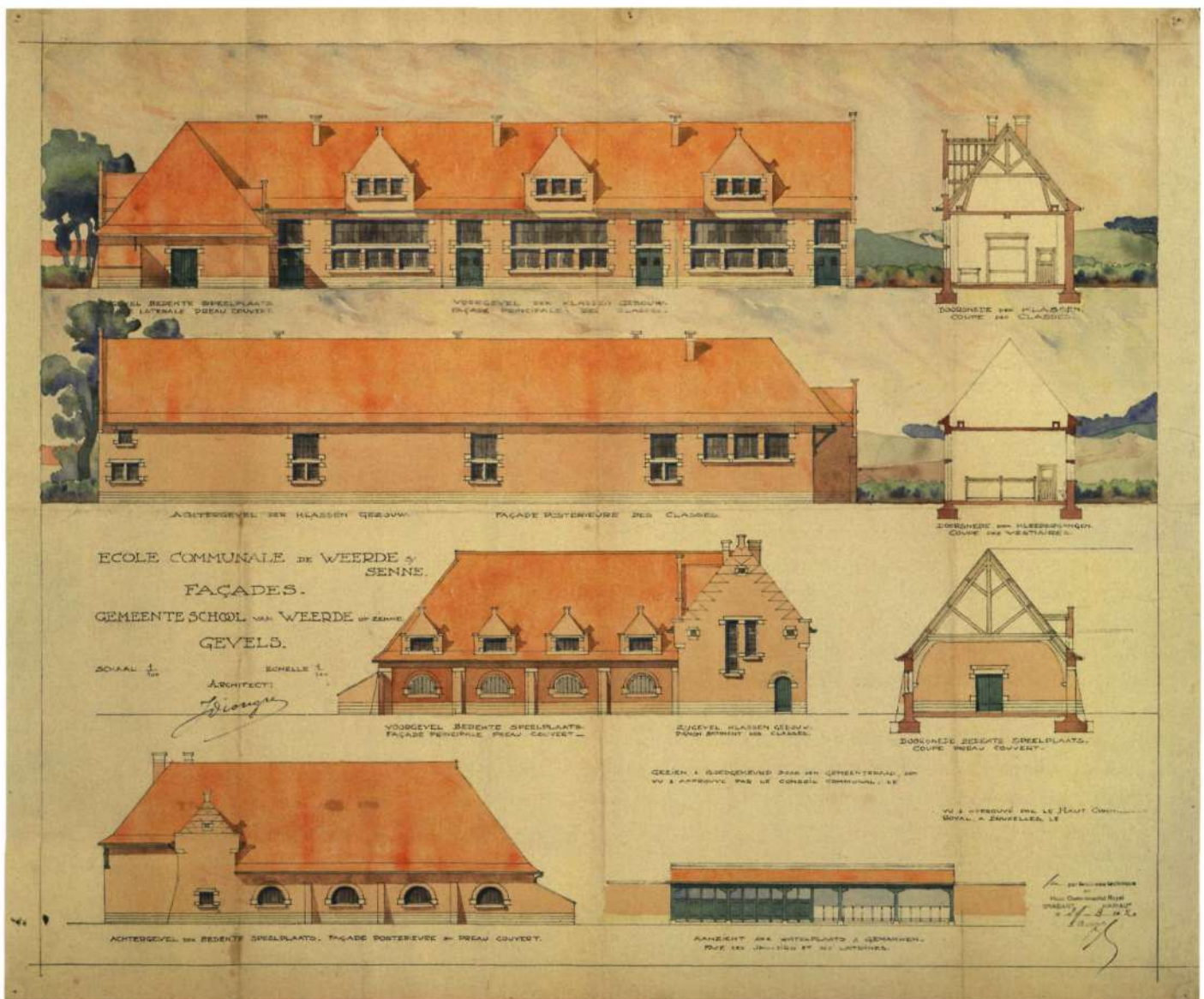
Architect Alfred Minner was zeer actief tijdens de wederopbouwperiode. Hij had reeds zijn sporen verdiend in de samenwerking met de *Oeuvre Suisse Belge* (54) en was ook betrokken bij de heropbouw van de pastorie en kerk van Houtem in Vilvoorde. Voor zijn inspanningen tijdens de wederopbouw werd hij bekroond met een *Medaille de la restauration nationale 1914-1918* (55). Ook Guillaume

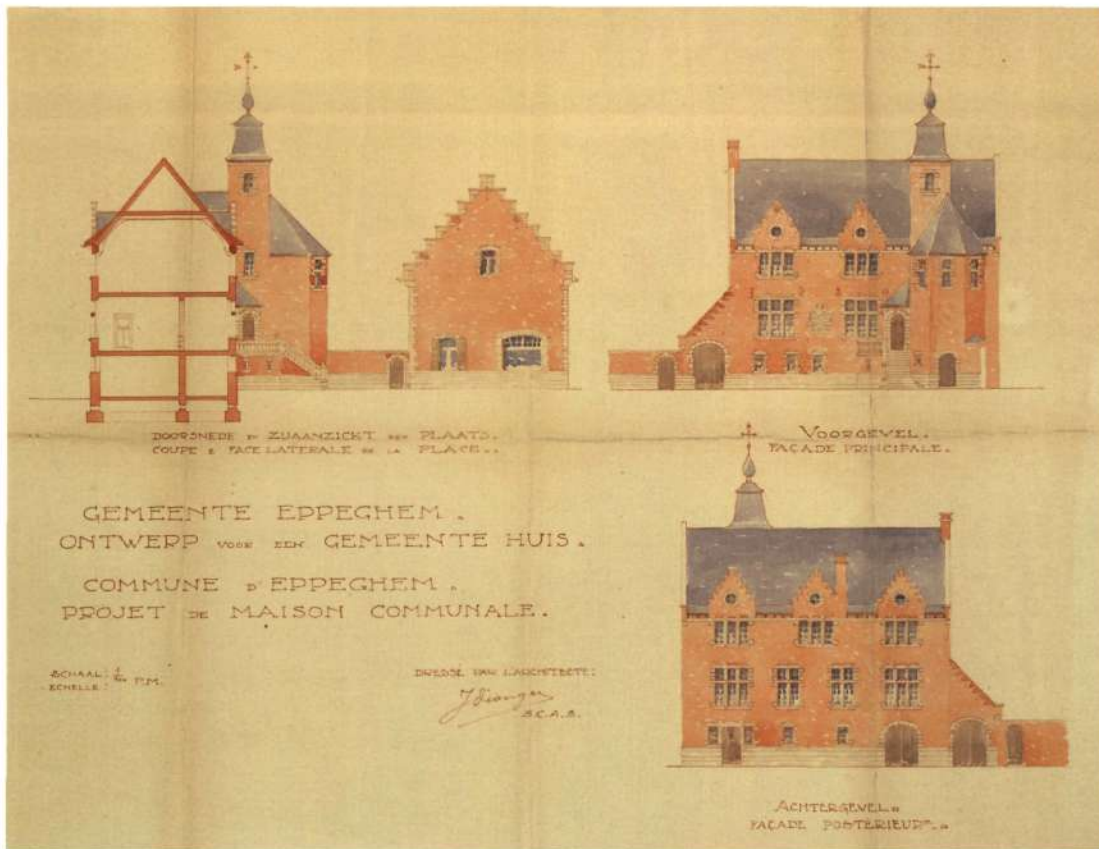
Chrétien Veraert was zeer actief tijdens de wederopbouw. Deze drie architecten waren lid van de *Société Centrale des Architectes Belges* (SCAB), die de wederopbouw heeft aangegrepen om gediplomeerde architecten aan het werk te zetten.

Regionale wederopbouw: een gemiste kans?

De uitdaging voor de reconstructie van de gebouwen van openbaar nut zoals gemeentehuizen en scholen was niet te overzien. De Brusselse architect Joseph Diongre (1878-1963) maakte in maart 1920 plannen voor een nieuwe gemeentelijke jongensschool te Weerde. De gebouwen in een landelijke hoevestijl waren opgevat in L-vorm, met drie klassen op rij en een ruime overdekte speelplaats uitgevend op een open koer waarop het sanitair aansloot. De neotraditionele vormtaal stond de functionaliteit niet in de weg. De grote ramen van de klaslokalen verzekerden de aanvoer van lucht en licht. Naast de koer was er een groene zone die als

Onuitgevoerd ontwerp van architect Joseph Diongre voor een nieuwe jongensschool in Weerde (© ARAB)





Onuitgevoerd ontwerp van architect Joseph Diongre voor een nieuw gemeentehuis in Eppegem (© ARAB)

tuinbouwschool werd bestempeld. Toch kon dit ontwerp van Diongre niet bekoren. Uiteindelijk werd de nieuwe school pas in 1926 voltooid naar ontwerp van de gebroeders Kennivé, aannemers uit Wetteren (56). De gerealiseerde school is een afgezwakte versie van het ontwerp van Diongre.

Ook voor Eppegem maakte Diongre de plannen voor de herstelling van het gemeentehuis en de onderwijzerswoning (57). Tegelijk tekende Diongre een voorstel voor een nieuw gemeentehuis, te realiseren rechts van de Sint-Clemenskerk. Dat zou worden opgetrokken in een opvallende rode baksteen. Het ontwerp met trapegevels, toren en kruisvensters oogt opvallend traditioneel maar is tegelijk ook zeer ambitieus; binnenin wordt een grote feestzaal voorzien en een schepenzaal. Hoewel Hoogkoninklijk Commissaris De Bruyn het idee van een nieuw gemeentehuis wel genegen was en zich zelfs schriftelijk bereid verklaarde om mee op zoek naar een financiering ervan, door het reeds in herstelling zijnde bestaande gemeentehuis de bestemming van bibliotheek te geven bijvoorbeeld, belandden de plannen in de kast. Het gemeentebestuur wimpelde het voorstel af, de kostprijs van meer dan 60.000 Bfr. was wellicht te hoog gegrepen.

De gemeenten werden ook geconfronteerd met een noodlijdende bevolking: de zware schade aan privé eigendommen zou nog tot lang na de oorlog



Noodwoning opgetrokken in de dorpskern van Weerde (archief gemeente Zemst)



Bewaarde noodwoning van het Koning Albertfonds aan de Schoondonkstraat 5 in Eppegem (foto Onroerend Erfgoed)

Schranshoeve in Eppegem,
heropgebouwd door OSB.
Detail uit de kaart van 1916:
geel betekent volledig vernield
(archief gemeente Zemst)



nazinderen. Aan het begin van 1919 werd het aantal vernielde woningen geschat op 75.000, een cijfer dat ver onder de realiteit bleef want tijdens de wederopbouw werd het opgevoerd tot 100.000 (58). Via het in 1916 opgerichte Koning Albertfonds werden in 1919 voorlopige noodwoningen ter beschikking gesteld. Het initiatief was een maat voor niets en het besef dat er nood was aan meer permanente oplossingen groeide. In het archief van de verwoeste gewesten werd alleen voor de gemeente Weerde een spoor gevonden van de huur van zes noodwoningen van het Koning Albertfonds (59). Prentbriefkaarten tonen enkele houten

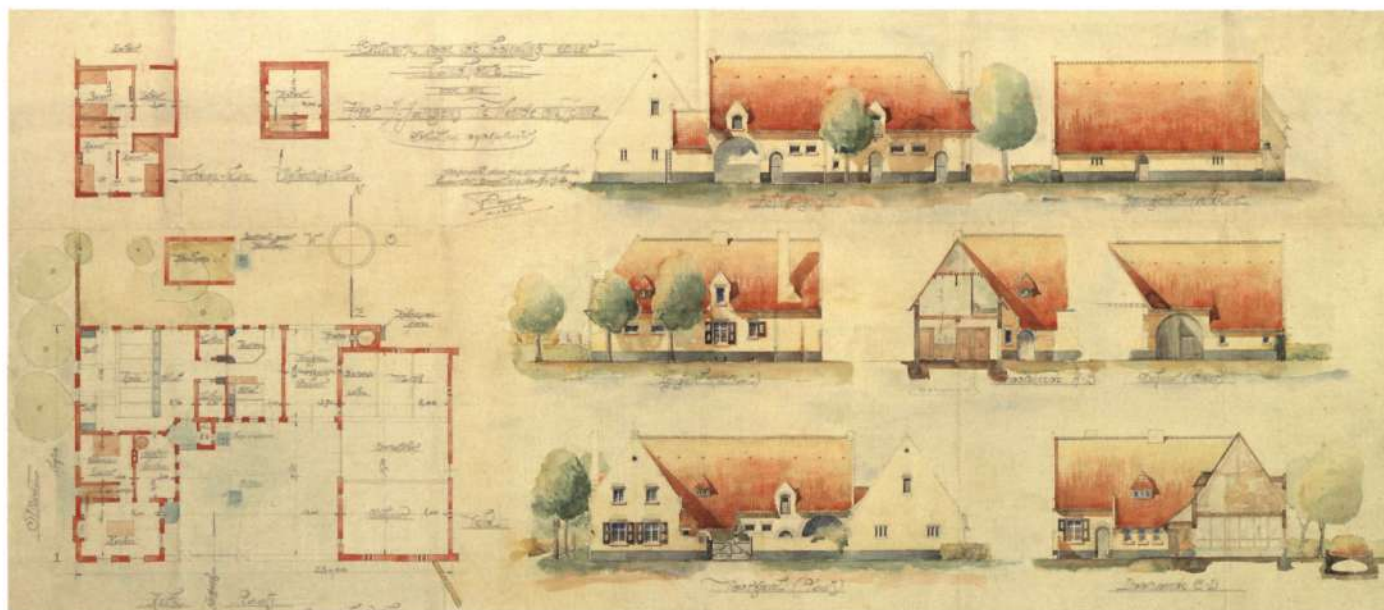
barakken opgericht in het zwaar getroffen gebied dichtbij de kerk, hetgeen in tegenstrijd was met de richtlijn dat dergelijke noodwoningen buiten de kernen moesten geplaatst worden om aldus de wederopbouw met definitief karakter niet te verhinderen (60). Hoewel bedoeld als tijdelijke oplossing bleven vele van deze barakken nog decennia lang bestaan.

Ook het al eerder genoemde *Oeuvre Suisse Belge* was in de streek actief. In het Weerdse dorpscentrum werd een typische 'OSB hoeve' gebouwd, getuige de jaarsteen boven de ingang. De hoeve *Piekaerts* uit 1916 in Eppegem is ook aan het initiatief van het *Oeuvre Suisse Belge* toegeschreven. De pittoreske architectuur kenmerkt zich door de puntgevel met schouder en kopstukken, driedelige kruisvensters en bolkozijnen en de afgeschuinde steunberen tegen het stalvolume (61). De *Schranshoeve* uit datzelfde jaar eveneens in Eppegem vertoont dezelfde karakteristieken en is opgericht op de plaats van het gelijknamige tijdens de oorlog vernielde pachthof. Een vergelijking tussen de schade opgemeten in 1916 en de huidige situatie toont dat de wederopgebouwde hoeve volgens een identieke configuratie werd opgericht.

Eigenaars die poogden met overheidsgeld hun vernielde eigendom te laten heropbouwen moesten een lange weg afleggen en de vele brieven met smeekbedes ten spijt draaide de administratieve

Schranshoeve vandaag
(foto O. Pauwels)





Onuitgevoerd ontwerp van architect Cornelis o.l.v. architect Guillaume Veraart voor de wederopbouw van de dorpskom van Weerde
(© ARAB)

molen maar langzaam. Dat de wederopbouw gekoppeld werd aan de opmaak en goedkeuring van herinrichtingsplannen en aan het advies van tal van commissies was een vertragende factor.

Voor de dorpen in kwestie was de situatie des te moeilijker, omdat de schade zich vroeg in de oorlog situeerde. Vele inwoners waren al sinds 1915 teruggekeerd en hadden zich beholpen door zelf de schade gedeeltelijk te herstellen maar ze leefden vaak in erbarmelijke omstandigheden.

Deze wantoestanden werden door Karel Van de Woestijne al op 28 december 1915 aangekaart in de Nieuwe Rotterdamse Courant: *"In October van verleden jaar bezocht ik de streek, waar, voor de inneming van Antwerpen, de wekenlange slag van Eppegem werd uitgevochten. Zoo kwam ik, even boven Vilvoorde, door Houtem, dat gedeeltelijk was vernield. Reeds was een deel der boerenbevolking teruggekeerd, aangetrokken door de vertrouwde aarde. De meesten echter hadden van huis en have heelemaal niets, of hoogstens vier muren en een stuk dak gevonden. Nu woonden zij, soms vier gezinnen bij mekaar, in wat overbleef van eene of andere schuur, niet veel minder dan onder den blooten hemel. En dat, terwijl de winter aan de deur stond.... Begrijpt men nu wat het beteekent, aan zulke dompelaars te gaan aanraden, op commissies, en beraming der schade, en uitbetalen van eene vergoeding te wachten?"* (62)

Voor de dorpskom van Weerde werd vlak na de oorlog een inrichtingsplan uitgewerkt waardoor de inplanting van de nieuw op te richten huizen en hoeven gewijzigd werd. De voorstellen voor wederopbouw die vanuit het Hoogkoninklijk Commissariaat werden gestuurd droegen niet altijd de goedkeuring weg van de dorpsbewoners. oer Janssens-Adriaen kon zich niet vinden in het door architect Cornelis – maar onder toezicht van

Guillaume Chrétien Veraart – voorgestelde ontwerp voor zijn nieuwe boerderij waarvan de waarde op 15.000 Bfr werd geschat, bijna het dubbele van de boerderij die hij bezat voor de oorlog. De in U-vorm uitgewerkte hoeve keek uit op een nieuw aan te leggen dorpsplein naast de kerk van Weerde. De verschillende functies (woning, koeien-, paarden- en varkensstal, wagenhuis, kippenhok, schuur en dorsvloer) werden ordelijk en functioneel geschikt. De kleine wooneenheid beantwoordde aan de toenmalige eisen van hygiëne (lucht, licht, sanitair) maar bleef opvallend klein voor een boerengezin met acht kinderen. Boer Janssens verkoos integendeel een boerderij met dezelfde hem vertrouwde indeling als voor de oorlog (63).

De ontwerpen van architect Diongre en Cornelis sluiten aan bij wat was vooropgesteld door de in 1916 opgerichte *Nationale Commissie ter Verfraaiing van het landleven*. Samen met de *Société Centrale des Architectes Belges* (SCAB) ijverde deze voor een goede landelijke architectuur. In Schaarbeek, de gemeente waar architect Diongre woonde, waren al tijdens de oorlog tentoonstellingen en wedstrijden georganiseerd waar modelplannen van hoeves werden voorgesteld (64). Ook de Boerenbond sprong op de kar en pakte al tijdens de oorlog uit met typeplannen (65).

Voor vele architecten die hun carrière abrupt onderbroken zagen door het uitbreken van de oorlog werd de landelijke architectuur een dankbaar terrein om te experimenteren. In opdracht van zijn stagemester Albert Callewaert deed de jonge architect Louis Herman de Koninck (1896-1984) tijdens WO I opmetingen van beschadigde hoeven in de Zennevallei. Het bleef niet bij opmetingen en aquarellen alleen, in 1916 tekende hij een ontwerp

Archeologie van de Groote Oorlog in en rond Zemst

Peter Van den Hove

Het was aanvankelijk niet de bedoeling van de Duitsers om de *position fortifiée d'Anvers* in te nemen. Het Duitse leger wilde het Belgische leger binnen de vesting Antwerpen houden zodat het merendeel van de Duitse troepen konden worden ingezet aan het Franse front. Het Duitse observatiekorps, het 3de reservekorps, was belast met deze taak en legde hiervoor op verschillende plaatsen een netwerk van loopgraven aan. Ook de Belgische infanterie groef zich in en legde loopgraven aan rond de tweede fortengordel. Uit verschillende bronnen blijkt dat de Duitse loopgraventechniek toen al veel beter was dan de Belgische.

De eerste en de tweede uitval uit Antwerpen hadden als doel de druk op het Franse front te verlichten. Tijdens deze twee uitvallen werd er rond Zemst, maar ook op heel wat andere plaatsen, zwaar gevochten. Belgische troepen bestormden tot twee maal toe ingegraven Duitse posities. Soms met succes, veelal met zware verliezen. Historica Sofie De Schaepdrijver omschrijft deze gevechten in haar boek *De Groote Oorlog* als een duidelijke voorafspiegeling van het latere westelijke front: *"Weer bij Zemst werd zeer zwaar slag geleverd. De soldaten kleumden in de volgelopen loopgraven; buiten het bereik van de hulpdiensten crepeerden gewonden in de stromende regen. De boeren van de streek hielpen 's nachts de overlevenden van de velden te dragen. De stellingenoorlog van het westelijke front kende een voorafschaduw in het Brabantse landschap, compleet met loopgraven in rapenvelden, ontploffende obussen, vergeefse aanvallen met de bajonet op het geweer en het sterven in het niemandsland tussen de linies"* (1).

De kogels die het Belgische leger gebruikte, zogenaamde volmantel rondneuzen, zijn gemakkelijk herkenbaar.

Deze detectorvondsten uit de buurt van Zemst, opgenomen in de Centrale Archeologische Inventaris, getuigen van de hevige strijd die er plaats vond (foto J. Dils, bewerking H. Denis)

Deze gevechten hebben onvermijdelijk ook sporen nagelaten in de bodem. De laatste jaren worden er in Antwerpen en Vlaams-Brabant steeds meer bouwwerkzaamheden voorafgegaan door archeologisch onderzoek. Dankzij dergelijke systematische opgravingen worden er nu ook in deze regio's – voor het eerst – duidelijk sporen van dit 'eerste' loopgravengevecht gedocumenteerd (2). Ook in en rond Zemst werden de laatste jaren Duitse en mogelijk ook Belgische loopgraven blootgelegd. Gelijktijdig onderzoek met metaaldetectoren en het nauwkeurig in kaart brengen van kogels ondersteunt de identificatie van deze sporen.

Bij een opgraving langs de Kreupelstraat in Eppegem werden in 2010 en 2011 een loopgraaf en een groot aantal schuttersputjes opgetekend. De loopgraaf is erg eenvoudig aangelegd en vertoont geen gelijkenis met het 'tandvormig' patroon dat de meeste Duitse loopgraven vertonen en die ook later aan het westelijk front terugkeert. Eén van de schuttersputjes aan de Kreupelstraat wordt ook oversneden door de loopgraaf. Het lijkt er op dat infanteristen zich tijdens een gevecht snel hebben ingegraven op deze locatie en dat die men deze positie nadien steviger heeft proberen uit te bouwen. De twee Belgische uitvallen waren maar van erg korte duur (enkele dagen). Veel tijd om degelijke loopgraven uit te bouwen is er aan Belgische zijde wellicht nooit geweest. Tijdens opgravingen in december 2013 en maart 2014 werd ook aan het Molenveld in Elewijt een loopgravenstelsel teruggevonden dat bestaat uit loopgraven en vierkante of rechthoekige schuilplaatsen. De uitbouw van de loopgraaf, de positionering van de schuilplaatsen en de aangetroffen kogels wijzen erop dat het wellicht om Duitse loopgraven gaat.

Ook in de ruimere omgeving van Zemst werden bodemsporen aangetroffen die rechtstreeks verband houden met de Duitse omsingeling van Antwerpen. Bij archeologische prospecties ter hoogte van het Schippersbos te Boortmeerbeek (Kallebeekstraat) werden in 2013 en 2014 sporen van een loopgraaf teruggevonden. De identificatie is volgens de opgravers onzeker maar de goed uitgebouwde structuur en de positionering doen vermoeden dat het een Duitse aanleg betreft die mogelijk korte tijd is ingenomen door Belgische soldaten, tijdens de tweede uitval uit Antwerpen.





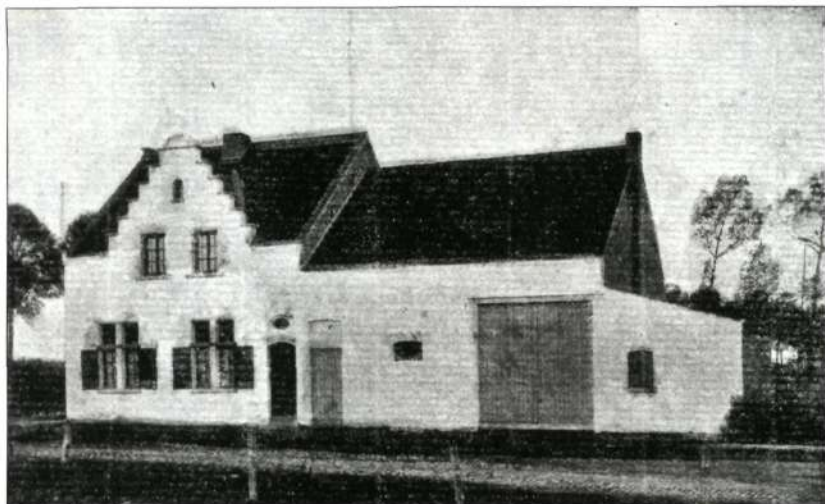
Belgische soldaten in een primitief aangelegde loopgraaf in de buurt van Mechelen (collectie P. Van den Hove, repro H. Denis)

Bij de honderdste verjaardag van de Eerste Wereldoorlog gaat er traditioneel veel aandacht naar de Westhoek. Het oorlogserfgoed is daar dan ook nog zeer talrijk en erg tastbaar aanwezig. Maar vooraleer het westelijk front stagneerde raasde er door België een bewegingsoorlog. Van die oorlog is op veel plaatsen bovengronds nauwelijks nog iets bewaard gebleven. De link tussen de *Groote Oorlog* en het huidige landschap dreigt er definitief te vervagen. Archeologisch onderzoek naar sporen uit de Eerste Wereldoorlog kan hier dan ook een belangrijke meerwaarde hebben. Opgravingen kunnen lokaal aanwijzen waar juist in het landschap die *Groote Oorlog* zich even verankerde, hoe de strijd er verliep en het frontlandschap er moet uitgezien hebben. Archeologisch onderzoek kan de sporen van de Eerste Wereldoorlog die nog her en der schuil gaan in de bodem leesbaar en tastbaar maken voor een groot publiek en zo bijdragen aan het lokaal in stand houden van de

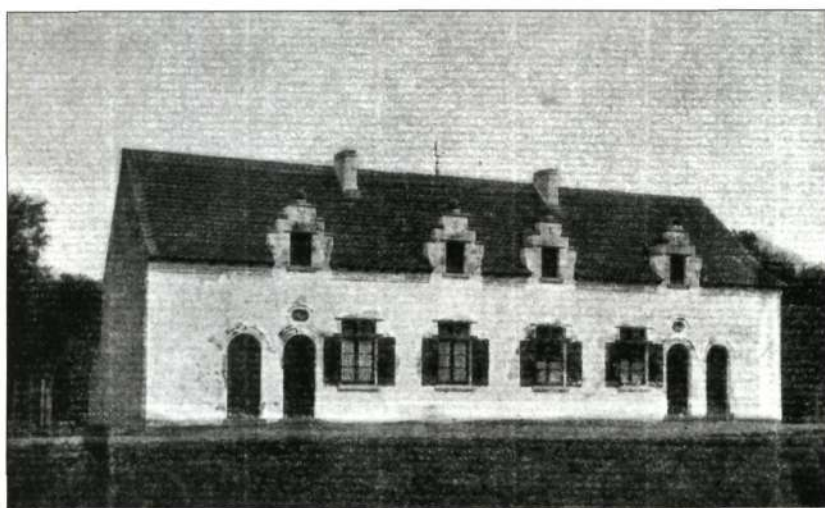
herinnering aan een oorlog die zich niet enkel beperkte tot de Westhoek.

Eindnoten

- (1) DE SCHAEPDRIJVER S., *De Groote Oorlog. Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, 2013, p. 102.
- (2) SMEETS M., BAKX R. en CLERBAUT T., *De Archeologische opgraving aan de Kreupelstraat te Eppegem (gem. Zemst)*, (ARCHEO-Rapport, 134), Kessel-Lo, 2012, p. 37-44. Met dank aan Maarten Smeets voor de bezorgde informatie; Monument Vandekerckhove, *Onuitgegeven evaluatierapport Elewijt Molenveld 2013*, p. 4. Met dank aan Marie Lefere en Bert Acke voor de bezorgde informatie; BAKX R., YPERMAN W., VAN LIEFFERINGE N. en SMEETS M., *Het archeologisch vooronderzoek aan het Schippersbos te Boortmeerbeek*, (ARCHEO-Rapport, 200), Kessel-Lo, 2014, p. 27-35; BAKX R., VANDER GINST V. en SMEETS M., *Het archeologisch vooronderzoek aan het Schippersbos te Boortmeerbeek*, (ARCHEO-Rapport, 219), Kessel-Lo, 2014, p. 22-27.

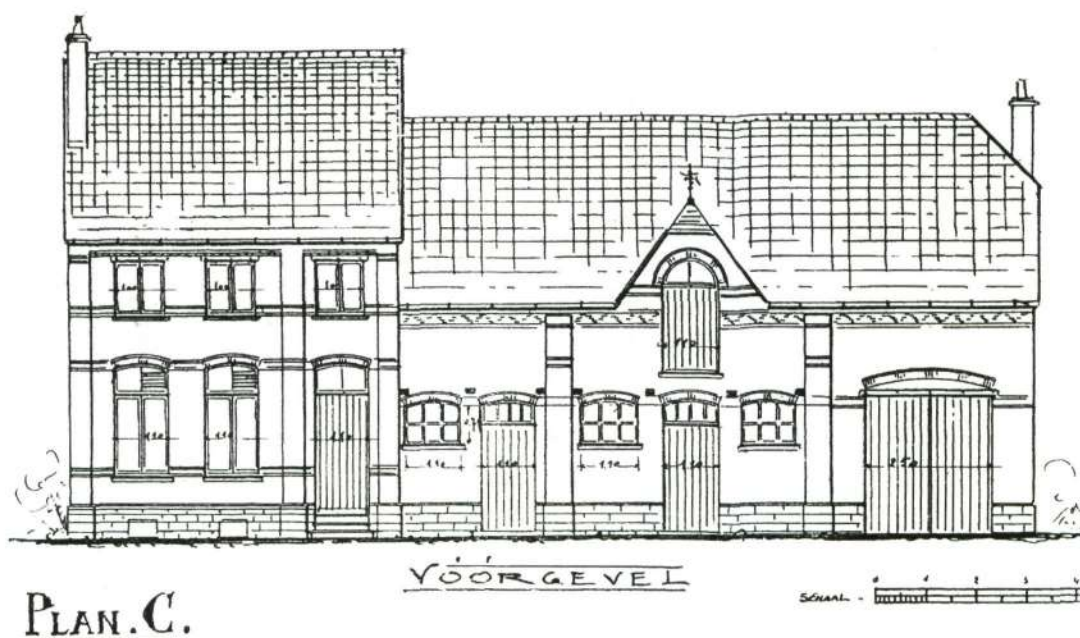


voor de boerderij De Wit in Elewijt. Hij bleef trouw aan de idiomen van de traditionele hoeve-architectuur met puntgevels, asymmetrische helling van het zadeldak en andere, en getuigde daar later over: «Autre chance que ce contact avec ces constructions 'sans architecte' issue du bon sens et de la logique, ce 'fonctionnalisme' non encore ainsi dénommé où chaque chose est architectoniquement mise à sa vraie place sans s'embarrasser d'une superficialité ornementale ou d'autres contingences étiquetées 'classiques' (66)». Of zijn ontwerp aansloeg bij de boeren valt te betwijfelen.



Boerenarbeiderswoningen zoals gerealiseerd door de Duitsers tijdens de oorlog
(uit SCHÜLLER J., *Neue Kleinhäuser in Belgien entstanden während des Krieges*, Hannover, 1918, p. 62, repro H. Denis)

Vanaf 1920 werd de bevolking gestimuleerd om zelf de handen uit de mouwen te steken via het toekennen van premies. De grote bouwactiviteit en de materiaalschaarste joegen de prijzen de hoogte in en daarom werden bijkomende maatregelen getroffen. Gemeenten konden het initiatief nemen tot de oprichting van een magazijn waar de inwoners de materialen aan voordelige prijzen konden aankopen (67). Het initiatief tot de oprichting van een dergelijk gemeentemagazijn werd genomen door Epegem in samenwerking met naburige gemeenten Weerde en Elewijt (68), maar het is niet duidelijk of dit ook effectief gerealiseerd werd. Onder invloed van de spoorwegstations op de lijn Brussel-Antwerpen kende Weerde en Epegem een demografische doorbraak vóór en na de Eerste Wereldoorlog. Deze dorpen waren in trek bij arbeiders van de industrie in Vilvoorde en Haren, of bij spoorwegarbeiders (het arsenaal in Mechelen was een belangrijke werkgever) (69). Een woonst op het platteland had als voordeel dat na de lange dagtaak in de fabriek wat land kon worden bewerkt en de opbrengst van kleinvee de dagelijkse behoefte kon aanvullen. Daaruit volgde een kleinschalige architectuur; de (boeren)arbeiderswoning



Voorstel typeplan uit 1915 van de Boerenbond
(uit *Bouwen en heropbouwen van stal en woning*, een uitgave van de Boerenbond uit 1915)



Gedenkteken Orianne van de
Eerste Wereldoorlog aan de kerk
van Zemst
(foto O. Pauwels)

(70) bestaande uit een woongedeelte gecombineerd met een kleine stal.

Deze eenvoudige typologie komt dicht in de buurt van typeplannen die onder andere ook door de Boerenbond werden gepropageerd. Deze typologie was ook al voorgesteld en toegepast door de Duitsers tijdens hun wederopbouwcampagne. Er waren

nauwelijks of geen architecten mee gemoeid en de oplossingen waren ver verwijderd van het theoretische discours en de modellen ter bevordering van het regionalisme in de architectuur. Deze architectuur is 'banaal' maar sloot wel aan bij de ervaringswereld van de lokale bevolking.

Epiloog

De sporen van WO I zijn in de fusiegemeente Zemst vooral gevat in een aantal herdenkingsmonumenten of gedenkplaten en in de vele jaarstenen op gevels van doorsnee huizen. Aan de kerk van Weerde en Zemst staan gedenktekens die tot stand zijn gekomen op initiatief van Joanna Carolina Charlotte Orianne (*1869) uit Londerzeel. Zij ontfermde zich al tijdens de oorlog over het ontgraven, het identificeren en het herbegraven van gesneuvelde Belgische soldaten en zamelde fondsen in voor het oprichten van gedenktekens. De meeste in de regio gesneuvelde Belgische soldaten, in totaal 228, vonden hun laatste rustplaats op de militaire begraafplaats van Eppegem. Tijdens de oorlog werd er in Eppegem ook een Duits militair kerkhof aangelegd naar de plannen van de architecten Kuhnen en Rehorst. Een gedenkteken van Georg Kolbe sierde het geheel. De Duitse graven werden overgebracht naar het *Ehren-Friedhof* van Wespelaar en het gedenkteken in 1939 naar de begraafplaats van Lier (71). De Belgische militaire begraafplaats in Eppegem is beschermd sinds 2008. Van de wederopbouwarchitectuur werd alleen de hoeve Pieckaerts beschermd in 2000. De hoger besproken kerken van Weerde, Eppegem en Zemst zijn opgenomen in de inventaris en vastgesteld. Ook enkele van de OSB realisaties zijn geregistreerd en vastgesteld. De meest gaaf bewaarde en uitzonderlijke overblijfselen van de Duitse wederopbouw staan in Eppegem maar worden tot op heden nauwelijks erkend.

Besluit

De wederopbouw in de fusiegemeente Zemst is een bevestiging van wat ook in de frontstreek werd vastgesteld. Veel energie en middelen werden geïnvesteerd in de wederopbouw van de kerken. Als identiteitsversterkend middelpunt van de dorpsgemeenschap werd er aangeknoopt met de traditie: door reconstructies à l'*identique* of door nieuwbouw in een neostijl. De dorpen werden hierin gesteund door de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen die steeds aanstuurde op aanknoping met de vooroorlogse traditie.

Van de reorganisatie van de dorpskernen via inrichtingsplannen kwam bitter weinig terecht. De toepassingen van Duitse wederopbouw tijdens WO I, waarvan in deze streek een paar uitzonderlijke voorbeelden bewaard bleven, was sterk verwant aan gebouwen die tot stand kwamen met de steun van de *Oeuvre Suisse Belge*.

De wederopbouw van private gebouwen verliep veel minder vlot en de vooropgestelde 'regionalistische'

vormtentaal zoals die door de 'Brusselse' architecten werd uitgewerkt kon op weinig op waardering rekenen van de plattelandsbevolking. In de catalogus van Resurgam (1985) stelde Geert Bekaert het als volgt: "*de wederopbouw laat zien dat het gewone en banale geworteld is in een ervaringswereld die niet gereconstrueerd kan worden*" (72).

Linda Van Santvoort is doctor in de kunstwetenschappen en hoofddocent aan de Universiteit Gent bij de vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen.

Eindnoten

- (1) SMETS M., *Resurgam. De Belgische wederopbouw*, Brussel, 1985, p. 11.
- (2) *Het gekwetste gewest. Archievgids van de wederopbouw-architectuur in de westhoek*, Antwerpen, CVAA, 2009.
- (3) VERWILGHEN R., *Carte de Belgique renseignant par commune l'importance des destructions d'immeubles. Situation au 1er mai 1916*, Ministère de l'agriculture et des travaux publics.
- (4) LAMPAERT R., *Van Maas tot IJzer, wereldoorlog I in België, België in oorlog, speciaal 8*, Erpe, 2008, p. 49.
- (5) VANDEWEYER L., *De eerste Wereldoorlog. Koning Albert en zijn soldaten*, Antwerpen, 2005, p. 90.
- (6) VERHOFSTADT D., *1914 Het vervloekte jaar*, Antwerpen, 2014, p. 150-179.
- (7) *Herinneringen 1914-1918*, uitg. Heemkundige kring De Semse, september 1986, p. 16 en 25.
- (8) VER ELST A., *Jacobs Willem, Eppegem: weiden en akkers, wie heeft ze ooit geteld? Een bloemlezing uit het heemkundig werk van de Meester*, uitg. VTV-VAB, 1981, p. 98.
- (9) VAN KERCKHOVEN R., *Een dorp in een wereldoorlog. Zemst 1914-1918*, Zemst, 1982, p. 55; *Publication officielle du gouvernement belge. Rapports sur la violation du droit des gens en Belgique*, vol. 2, annexe I, *Les sévices allemands dans la province de Brabant*, Parijs-Nancy, 1916, p. 147.
- (10) De Koninklijke Commissie voor Monumenten (KCM) werd opgericht in 1835 en ontfermde zich aan de vooravond van WO I ook over de landschappen en werd vanaf 1912 de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML). In dit artikel 'de Commissie' genoemd.
- (11) Gebouwen werden vanaf 1872 door de KCM in drie klassen gerangschikt. Hoger geklasseerde gebouwen kregen meer subsidies bij restauratie. STYNEN H., *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapsporg in België 1835-1940*, Brussel, 1998, p. 172-173.
- (12) *Edifices religieux, édifices civils publics, édifices civils privés et sites classés par la Commission royale des monuments et des sites*, septembre 1914, in *Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie* (BCRAA), Brussel, 1914/9, p.143-231.
- (13) SMETS M., *op. cit.*, p. 101.
- (14) LAGASSE DE LOCHT C. en SAINTENOY P., *La reconstruction des villes et villages détruits par la guerre de 1914*, in BCRAA, Brussel, 1914/9, p. 253.
- (15) BCRAA, 1914/9, p.150.
- (16) BCRAA, 1914/9, p. 179.
- (17) BCRAA, 1914/9, p. 190.
- (18) BCRAA, 1911, p. 437.
- (19) BCRAA, Brussel, 1916, (ed. 1920), p. 135. De vervallen hoevegebouwen werden in 1972 nog opgenomen in de Inventaris van het bouwkundig erfgoed (ID 41016) maar zijn inmiddels allemaal verdwenen. De duiventoren verhuisde naar Bokrijk.
- (20) Ed. H. Becquaert, z.d.

- (21) STREUVELS S., *In oorlogstijd. Het volledige dagboek van de Eerste Wereldoorlog*, Brugge/Nijmegen, 1979, p. 454-455.
- (22) Het boek werd pas in 1918 uitgegeven, na het einde van de oorlog.
- (23) Steenokkerzeel (Perk), Tervuursesteenweg 98 (Inventaris van het bouwkundig erfgoed ID 41398)
- (24) VAN DEN MOOTER J., *Duitse wederopbouwinitiatieven in België tijdens de eerste wereldoorlog: Een onderzoek aan de hand van Johannes Schüllers Neue Kleinhäuser erstanden während des Krieges* (onuitg. lic. verh.), UGent, promotor L. Van Santvoort, 2007, p. 79.
- (25) ID., *German Reconstruction in Belgium during World War I. A regional experiment, in Regionalism and Modernity. Architecture in Western Europe 1914-1940*, Leuven, 2013, p. 49-72.
- (26) ARAB DVG 1275, Brief van de hoogkoninklijk commissaris aan de minister, 15 september 1919.
- (27) Kaart bewaard in het archief van de gemeente Zemst, dossier 871.44.
- (28) Kaart bewaard in het archief van de gemeene Zemst, dossier 871.41.
- (29) Zie ook: VAN SANTVOORT L., *De Sint-Martinuskerk te Weerde, een bewogen (bouw)geschiedenis*, in *De Semse*, Zemst, 2011.
- (30) Agentschap Onroerend Erfgoed, archief KCML, dossier B 1149.
- (31) Archief parochie Sint-Martinus Weerde, notulen van de kerkraad, buitengewone zitting van 25 mei 1911.
- (32) Archief parochie Sint-Martinus Weerde, notulen van de kerkraad, buitengewone zitting van 14 december 1911.
- (33) *Ibidem*.
- (34) *Ibidem*.
- (35) VAN ASBROECK A., *Enkele geschiedkundige nota's over Weerde. Voordracht gegeven in den Kring voor Oudheid-, Kunst- en Letterkunde van Mechelen*, 1935, p. 12.
- (36) ARAB, DVG 12432.
- (37) Verslag met opmeting van de schade door G.C. Veraart, ARAB, DVG 12432.
- (38) *Décompte*, 8 juli 1922, ARAB, DVG 12432.
- (39) Brief d.d. 1 juli 1920, ARAB, DVG 12432.
- (40) LAENEN J., *Eppeghem. Gemeente, parochie, kerk, historische schets*, Leuven, 1910, p. 28-43.
- (41) *Ibidem*, p. 5.
- (42) BCRAA, 1908, p. 48.
- (43) LAENEN J., *op. cit.*, p. 46.
- (44) ARAB VG 7814.
- (45) VAN DEN MOOTER J., *op. cit.*, p. 85-86.
- (46) ARAB VG 7814
- (47) BCRAA, 1920, p. 315.
- (48) ARAB VG 7814, bestek 10.11.1920
- (49) ARAB VG 12858, kopie van een nota aan de minister met inventaris van wederopbouwactiviteiten in Eppegem, gedaateerd 21 november 1922.
- (50) ARAB DVG 11876, p. 15.
- (51) ARAB DVG 11857, nota 17 juni 1924, gesigneerd Deboscher, DVG.
- (52) ARAB DVG 11876, lastenkohier goedgekeurd op 4 september 1922, ondertekend door A. Minner en opzichter De Boscher.
- (53) MAERTENS, *De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en de heropbouw in de Gewesten door den oorlog 1814-1918 verwoest*, in BCRAA, 1935, p. 446.
- (54) Naar zijn ontwerp is er nog een OSB hoeve bewaard in Grimbergen (Inventaris van het bouwkundig erfgoed ID 76495)
- (55) Zo is te lezen op zijn overlijdensbericht, archief SCAB, dossier Minner. Deze medaille werd in 1928 ingesteld en uitgekeerd voor verdienste, aan administrateurs, commissarissen en alle anderen, werkend in instellingen en officiële organisaties welke waren opgericht om de materiële en menselijke oorlogsschade te herstellen.
- (56) VAN ASBROECK A., *op. cit.*, p. 13.
- (57) ARAB DVG 18263, plannen 15 mei 1919, gesigneerd Joseph Diongre.
- (58) SMETS M., *op. cit.*, p. 173.
- (59) ARAB DVG 12437, document 14 januari 1921.
- (60) CORNILLY J., DE CAIGNY S., BERTELS I. e.a. *Bouwen aan wederopbouw 1915-2050. Architectuur in de Westhoek*, Merelbeke, 2009, p. 25.
- (61) PAESMANS G., Beschermingsdossier DB002126, Hoeve Pieckaerts, Zemst (Eppegem), 28 oktober 1999.
- (62) VAN DE WOESTIJNE K., *Verzameld journalistiek werk. Deel 8: Nieuwe Rotterdamsche Courant februari 1915 – maart 1916* (ed. Ada Deprez). Cultureel Documentatiecentrum, Gent 1992, p. 482.
- (63) ARAB DVG 12434, brief van Joseph Janssens-Adriaens Dorp Weerde aan de Minister, 14 januari 1921.
- (64) CORNILLY J., DE CAIGNY S., BERTELS I. e.a. *op. cit.*, p. 161.
- (65) *Ibidem*.
- (66) DE KONINCK L. H., *Confidences d'un architecte du siècle ou comment al la «belle époque» un architecte «moderniste» a pu se former* (1970), in L. H. De Koninck, *architecte*, Brussel, AAM, 1980, p. 32. Zie ook: VAN SANTVOORT L., *Sources of Regionalism in the Nineteenth Century. Architecture, Art and Literature*, Leuven, 2008, p. 119.
- (67) CORNILLY J., DE CAIGNY S., BERTELS I. e.a., *op. cit.*, p. 62.
- (68) ARAB DVG 12.856
- (69) NUYTTEN D., *Het Oeuvre Suisse Belge en de heropbouw van landelijke woningen en hoeves tijdens de eerste wereldoorlog in de streek van Zemst*, in *Land in zicht. Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, jg. 76, nr. 4, 2007, p. 13.
- (70) In de inventaris van het bouwkundig erfgoed worden enkele honderden van dergelijke boerenarbeiderswoningen geregistreerd. De typologie klimt op tot de 19de eeuw en was dan bewoond door landarbeiders. De latere voorbeelden, tot en met het interbellum, zijn meer in verband te brengen met arbeiderswoningen in een landelijke context.
- (71) VERLOOVE C. en DECOODT H., Beschermingsdossier DB 002280, Zemst (Eppegem), Brusselsesteenweg, militaire begraafplaats, 21 juni 2007.
- (72) SMETS M., *op. cit.*, p. 27.

Bellewaarde en zijn turbulente oorlogsverleden

Marc Dewilde, Birger Stichelbaut,
Yannick Van Hollebeeke, Hilde Verboven,
Franky Wyffels

Wie door de Westhoek trekt, merkt aan de vele militaire begraafplaatsen dat de Eerste Wereldoorlog er intens heeft gewoed. Het zijn echte *eyecatchers*. Maar niet alle erfgoedsporen van de oorlog zijn even zichtbaar. Aan het zicht onttrokken, bewaart de West-Vlaamse bodem een deel van het vroegere oorlogs-landschap. Bellewaarde is zo één van die plekken waar archeologen het bodemarchief grondig hebben bekeken. Deze locatie aan het front was één van de meest explosieve, stevig uitgebouwd en blijkt nu ook nog goed bewaarde relictten te herbergen. Bovendien is Bellewaarde een site met de best bewaarde mijnkraters uit de Eerste Wereldoorlog.

Veel sporen die in Bellewaarde nu nog zichtbaar aan de oppervlakte liggen, kunnen worden toegeschreven aan de mijnenoorlog, die zich tussen december 1914 en juli 1917 aan het front in Vlaanderen afspeelde. Op 21 locaties aan het front ontploften ooit één of meerdere mijnen. Daarvan zijn er zestien met nu nog bestaande mijnkraters en is Bellewaarde de site met de best bewaarde kraterrestanten. De kraters waren het gevolg van de ontploffing van ondergrondse, metersdiep ingegraven springladingen onder de loopgraven van de tegenstander of onder het niemandsland.

Het landschap bij Bellewaarde
met in de achtergrond
Bellewaardebos en het *Royal
Engineers Grave*
(foto O. Pauwels)



Een belangrijk deel van het vroegere oorlogs-landschap zit ook onder het maaiveld: relictten zoals loopgraven, geschutplatforms, schuilplaatsen en mobiele vondsten, waaronder ook munitie. Deze twee aspecten, met name de bovengrondse zichtbare oorlogsrelictten en het bodemarchief van de Eerste Wereldoorlogarcheologie, komen in dit artikel aan bod. Hoe ontwikkelde Bellewaarde zich als oorlogssite? Welke sporen kunnen worden verwacht op basis van luchtfoto's? Wat levert het geofysisch onderzoek op? Welk verhaal legt het archeologisch terreinonderzoek bloot? En wat is effectief nog aan erfgoed zichtbaar op het terrein?

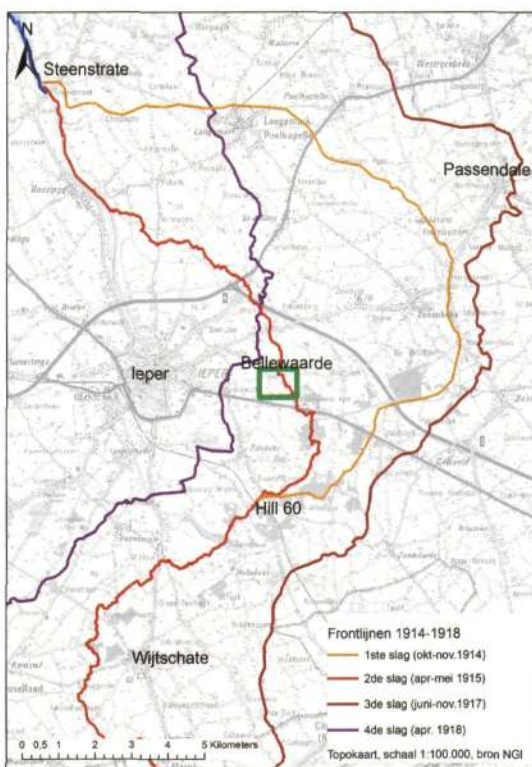
Situering

Bellewaarde ligt ten oosten van Ieper op ongeveer 3,5 km van het stadscentrum, vlak bij een belangrijke doorgangsweg op een hoger gelegen positie. Toen de oorlog in oktober-november 1914 in de omgeving vastliep, liet het zich raden dat Bellewaarde tot een belangrijke site zou ontwikkelen. Het lag op de westelijke flank van het Geluvelde-plateau (1), dat tijdens de oorlog een moeilijk te nemen klip bleek. De frontlijn verlegde zich wisselend aan de oostelijke kant, dan weer aan de westelijke kant van het plateau. Rond Ieper zorgden in totaal vijf offensieven voor telkens nieuwe posities. Samengevat komt het er op neer dat Bellewaarde in de eerste oorlogsm maanden na november 1914 (Eerste Slag bij Ieper) op 2,8 km achter de frontlijn in geallieerd gebied lag. Die afstand was groot genoeg om een minimale veiligheid te garanderen. Troepen gingen er op rust of werden er samengetrokken op hun doortocht naar het front. Aan die relatieve kalmte kwam abrupt een einde toen in het voorjaar van 1915 een Duits offensief (Tweede Slag bij Ieper) bij Bellewaarde strandde. De site lag toen in de voorste linies en er werd hevig gevochten. De impact van de oorlog op het landschap was in die periode vanzelfsprekend heel groot. Langs beide zijden van het niemandsland werden de stellingen stevig uitgebouwd, temeer omdat het front er meer dan twee jaar stand hield. Naar de militaire logica van die tijd was dat ongewoon lang. Toch was het nooit rustig door de opeenvolgende kleinere offensieven en raids. De vele schermutselingen na mei 1915 leidden telkens tot kleine wijzigingen in het front, altijd met een beperkte terreinwinst. In juli 1917 vormde de site één van de vertrekpunten voor een grootscheeps geallieerd offensief (Derde Slag). Opnieuw lag Bellewaarde in geallieerd gebied. Van deze periode dateren heel wat beelden van oorlogsfotografen die de omgeving als een troosteloos maanlandschap portretteerden. Aan het offensief gingen wekenlange artilleriebeschietingen vooraf, die het oorspronkelijke landschap de

genadeslag toebrachten. Ruim een half jaar later – in april 1918 – volgde nogmaals een offensief (Vierde Slag), maar dan in omgekeerde richting. Duitse troepen verlegden hun grenzen tot dicht bij Ieper. Bellewaarde werd omgebouwd tot de Duitse tweede linie. Toen in september 1918 bleek dat Duitsland militair, economisch en politiek op de rand van de afgrond stond, zetten de geallieerden hun slotoffensief in. Voor de laatste keer werd de omgeving een strijdtoneel.

Landschap

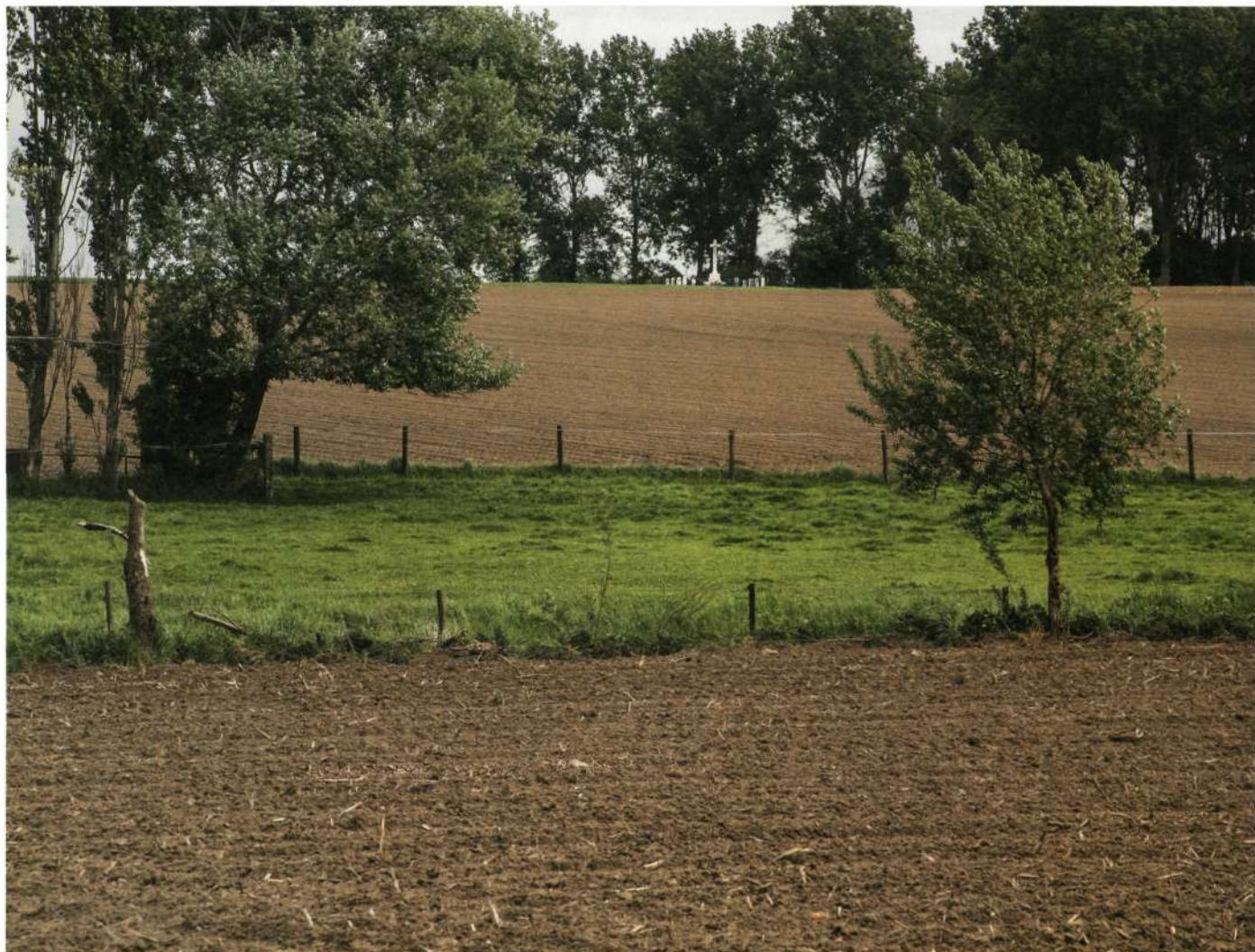
In de Westhoek kwam de oorlog terecht in een hoofdzakelijk agrarisch landschap. Kenmerkend waren de kleinschalige percelen, omrand door bomenrijen, verspreid liggende hoeves buiten de gehuchten en dorpskernen. De doorkijk op het landschap was relatief beperkt, niet in het minst door de aanwezigheid van boomschermen langs wegen en bosjes. Op de midden West-Vlaamse heuvelrug lagen de restanten van een ooit groot boscomplex dat gaandeweg versnipperd was



Situering van Bellewaarde op de frontlijnen van de Eerste Wereldoorlog
(Hilde Verboven,
© topografische kaart NGI)



Het verwoeste landschap bij Bellewaarde hoeve
(uit ORGELDINGER, 1931, p. 123)



Door de hoger gelegen positie ontwikkelde Bellewaarde zich tijdens de oorlog tot een belangrijke site die moeilijk in te nemen was

(foto O. Pauwels)

geraakt en door ontbossing plaats maakte voor nieuwe landbouwgronden en kasteelparken. Rond Bellewaarde was het landschap sterk beïnvloed door de aanleg van de spoorweg Ieper-Roeselare en de Meenseweg, een snelverbinding met tram tussen Ieper en Menen.

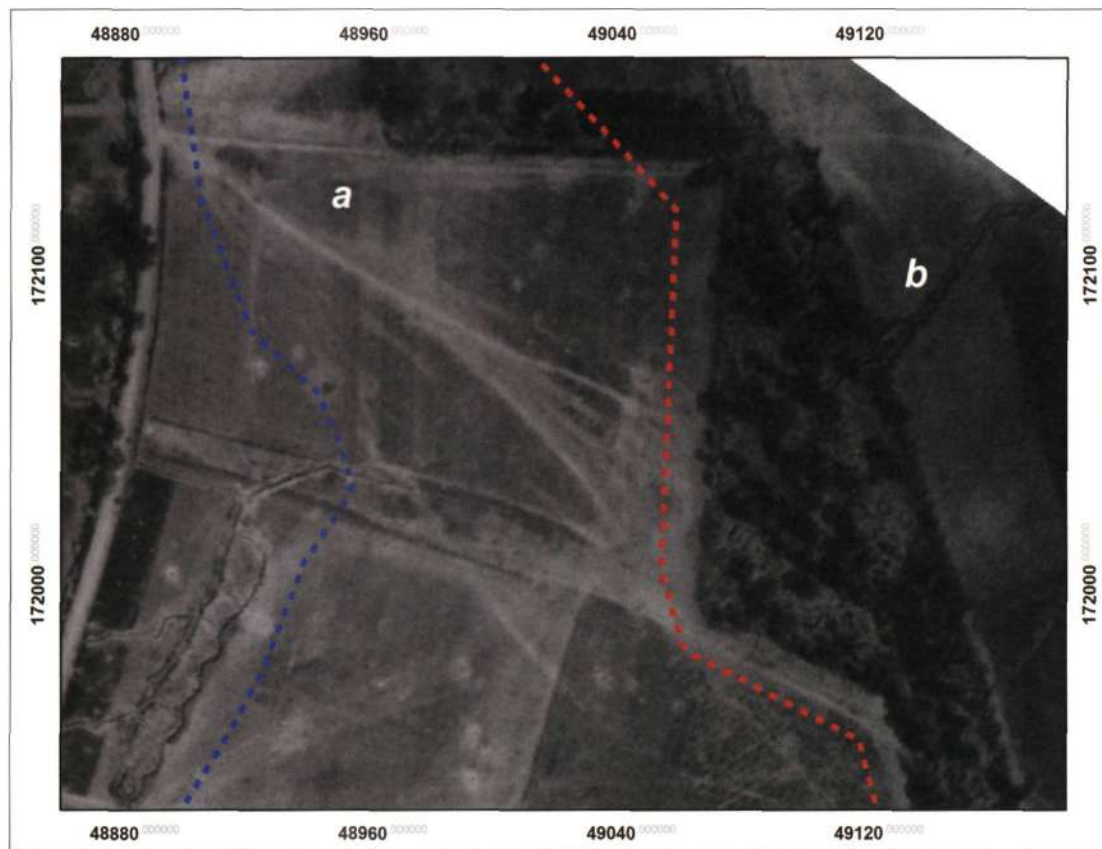
Eén van de meest prestigieuze kasteelparken langs de Meenseweg was *Het Hooge*, waarbij ook een landbouwwuitbating hoorde, die toen Bellewaarde hoeve werd genoemd (2). De hoeve gaat terug op een laat-middeleeuwse walgrachtsite met een vijver op het brongebied van de Bellewaardebeek. Het beekje doorsneed de heuvelflank en gaf de hoogte extra reliëf. Aansluitend bij de spoorweg lag een klein bosje, dat de Britten tijdens de oorlog tot *Railway Wood* omdoopten en de Duitsers tot *Eierwaldchen*. Tussen mei 1915 en juli 1917 lagen de Britse loopgraven in deze omgeving systematisch op de lager gelegen plaatsen. Wie via de verbindingsloopgraaf naar de frontloopgraaf liep, moest dat over hellend terrein doen, in het zicht van Duitse waarnemers.

De reden waarom Bellewaarde tot een belangrijke site ontwikkelde, had wellicht te maken met zijn

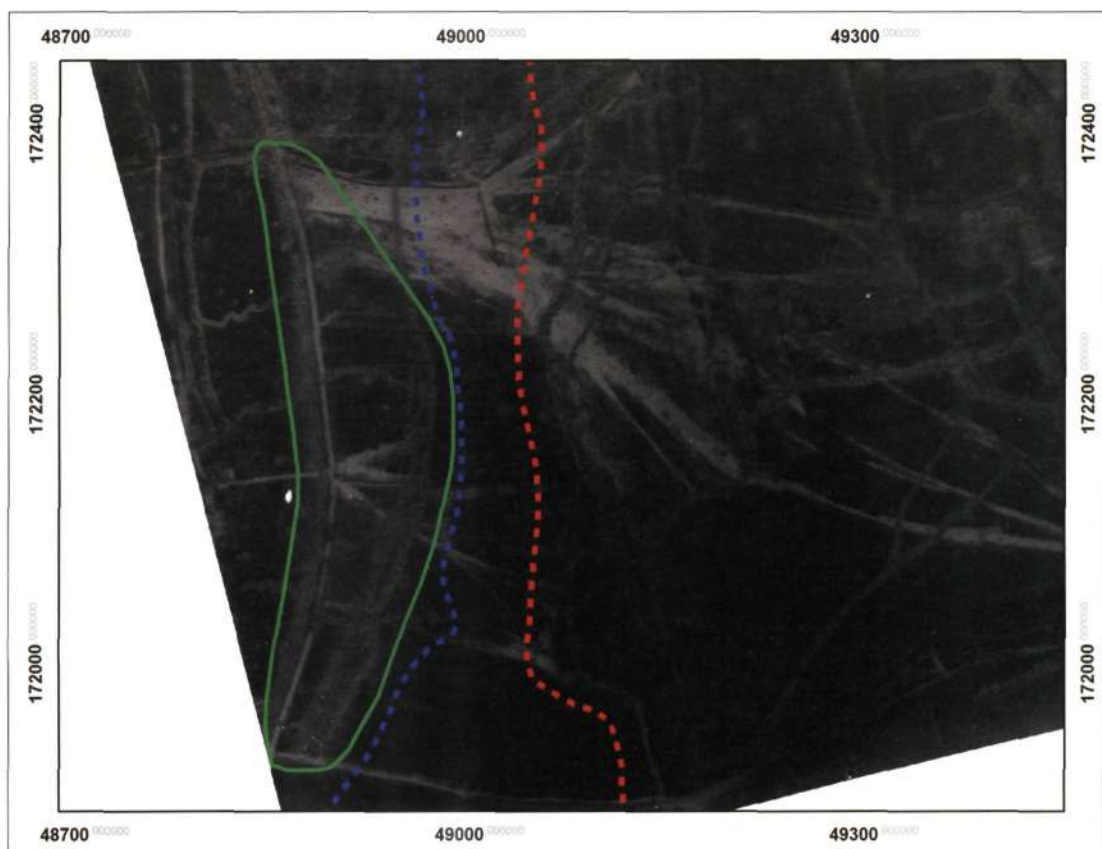
ligging langs de Meenseweg. Omdat Bellewaarde hoger lag en een inkijk op Ieper bood, konden de troepenbewegingen via deze belangrijke toevoerwag vanuit de stad naar het front goed in de gaten worden gehouden. Voor de Britten betekende de Meenseweg de *Via Sacra* op weg naar het front, terwijl hij voor de Duitsers symbool stond voor het pad naar de overwinning, met name Ieper bereiken en verder doorstoten over het westelijke front.

Het kraterlandschap van Bellewaarde vanuit vogelperspectief

Zowel voor de strijdkrachten toen als voor hedendaagse onderzoekers nu, bevatten WO I-luchtfoto's een schat aan informatie. De beelden werden destijds genomen om zicht te krijgen op de vijandelijke verdediging en soms ook om de eigen linies te inspecteren. Vandaag zijn ze een uitgelezen bron voor de studie van het oorlogslandschap. Voor de voormalige frontregio zijn duizenden luchtbeelden uit de Eerste Wereldoorlog bewaard. Met moderne computertechnieken worden deze foto's gelokaliseerd en geprojecteerd op hedendaagse topografische kaarten (3).



Detail uit een luchtfoto van het niemandsland bij Y-wood met sporen van een Britse aanval (a) en door de Duitsers hergebruikte Britse loopgraven (b), 28 mei 1915
(© IWM Box Collection)

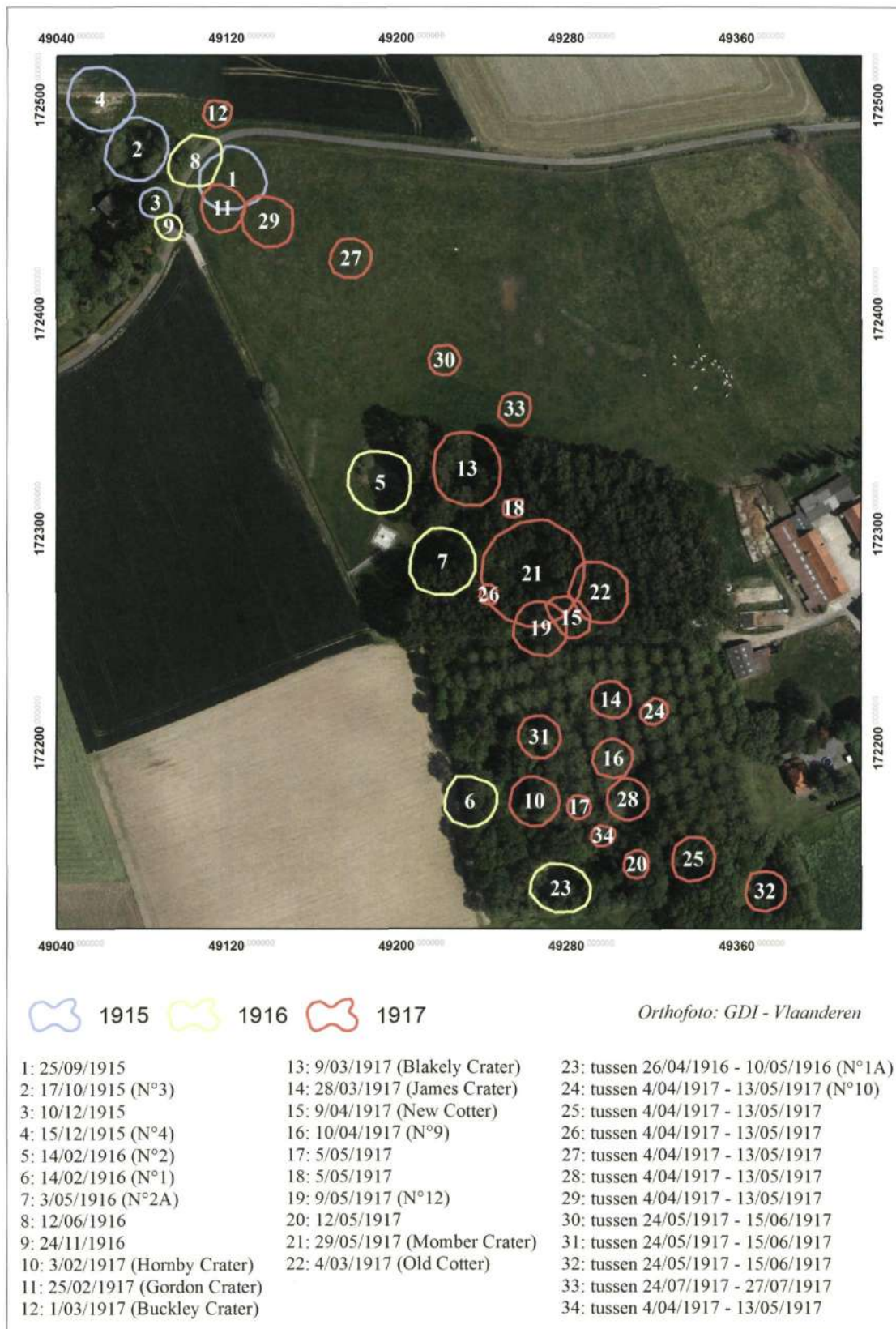


Luchtfoto met geallieerde eerste linie (blauw), talrijke verzamelloopgraven (groen) en Duitse linie (rood), aan weerszijden van de Begijnenbosstraat, juni 1915
(© IWM Box Collection)

Het resultaat is een zicht op het oorlogslandschap vanuit een origineel perspectief, namelijk vanuit de lucht.

Van het gebied ter hoogte van Bellewaarde en Hooge werden 220 luchtfoto's geanalyseerd die tussen 28 april 1915 en 23 september 1918 dateren.

Voor het stukje westelijk front ter hoogte van Bellewaarde is de lente van 1915 een ingrijpende periode, omdat het toen pal in de frontzone lag. De ravage als gevolg van wekenlange harde strijd in april en mei 1915 is voor het eerst te zien op een luchtfoto van 28 mei 1915. De voornaamste



geallieerde verdedigingslijn werd ten westen van *Cambridge Road*, de huidige Begijnenbosstraat, uitgebouwd en bestond uit twee linies van loopgraven die ongeveer tachtig meter uit elkaar lagen en op regelmatige afstand met elkaar verbonden werden door middel van verbindingsloopgraven. De Duitse frontlijn bestond gedeeltelijk uit buit gemaakte Britse loopgraven en bevond zich op een

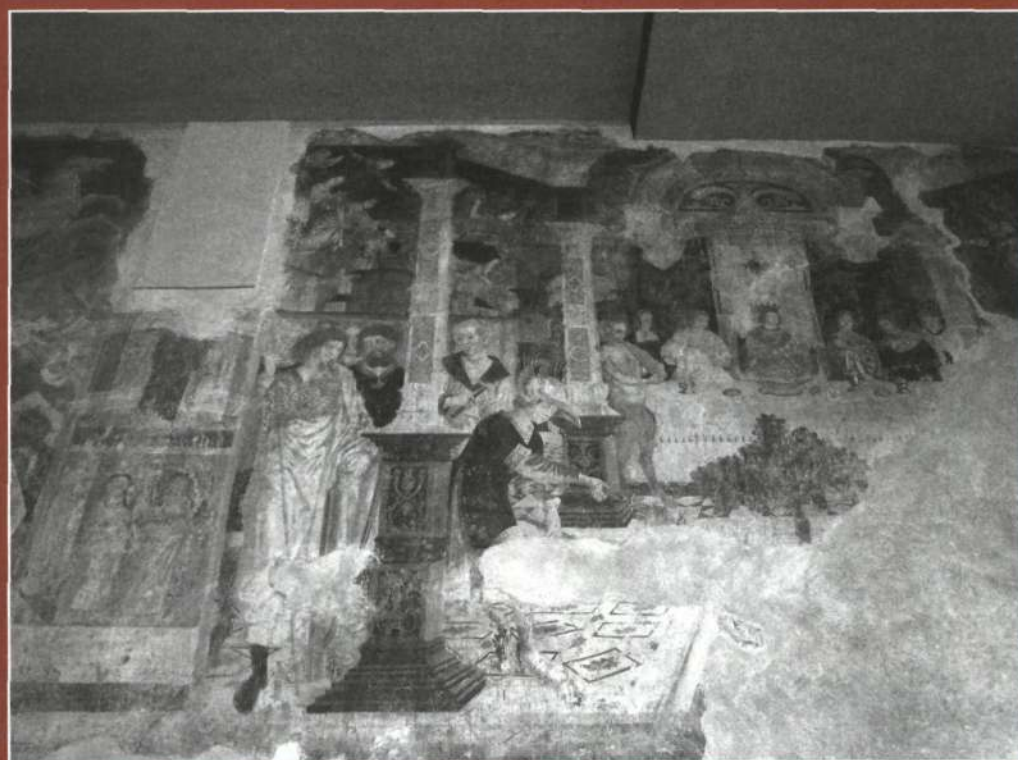
hoogte in het landschap in de omgeving van de huidige Bellewaardestraat.

Na de Tweede Slag bij Ieper was het niet bepaald rustig aan het front. Het Britse leger moest met lede ogen toezien hoe de Duitsers een tactisch voordeel hadden door het hoger gelegen terrein te bezetten. Er werden dan ook enkele aanvallen op touw gezet om de Duitsers uit Bellewaarde te

Binnenkrant
Nr. 184

Bijlage bij
M&L 33/3
mei-juni 2014

M&L



16de-eeuwse muur-
schilderingen in het
voormalige stadspaleis van
Hiëronymus van Busleyden
(© Stad Mechelen)

Binnenkrant

Literatuur

➤ Marjan Buyle en Paul van den Breemt

NIEUWE REEKS GEOGIDSSEN OVER ERFGOED IN HASPENGOUW

In een nieuwe reeks Georeto's Haspengouw Monografieën verschenen reeds twee delen. Het eerste is gewijd aan het religieus erfgoed in Haspengouw, met als ondertitel *Een verhaal van en een bezoek aan abdijen en commanderijen, begijnhoven, kloosters en streekheiligen*. Deze streek was in de middeleeuwen letterlijk bezaaid met abdijen, landcommanderijen, kloosters en begijnhoven. Aan het uitzonderlijk rijk erfgoed van parochiekerken, van romaanse tot moderne, zal een apart deel in de reeks gewijd worden en ze komen in dit deel dan ook niet aan bod. De reeks zal verder uitgebouwd worden met gidsen over landbouw en fruitteelt, kastelen, volksreligie, markante nederzettingen en geschiedenis.

De gids van het religieus erfgoed is overzichtelijk ingedeeld volgens thema: achtereenvolgens komen de abdijen, de commanderijen, de begijnhoven, de kloosters volgens orde en ten slotte de streekheiligen aan bod.

Haspengouw is bekend om zijn abdijen en landcommanderijen. Wie kent er niet de invloedrijke abdijen van Herkenrode en van Sint-Truiden, de imposante landcommanderij Alden Biesen? De idyllisch gelegen abdij Mariënlof in Colen herbergt het befaamde Odilia-schrijn, de oudst bewaarde paneelschildering in Vlaanderen. De Teutoonse orde bouwde een prestigieus netwerk van landcommanderijen uit, waarvan de schitterend bewaarde commanderij van Alden Biesen een absoluut hoogtepunt is. Daarnaast herbergt Haspengouw twee kleinere com-

manderijen, die van Bernissem en van Ordingen. Vooral in Sint-Truiden, Tongeren en Hasselt vestigden zich heel wat kloosters binnen de veilige stadsmuren. De lijst van diverse ordes is zeer lang en het gebouwenbestand, al dan niet met een andere bestemming, is in het stadsweefsel duidelijk terug te vinden. De begijnhoven van Tongeren en van Sint-Truiden maken deel uit van de reeks begijnhoven die door de

Unesco tot werelderfgoed uitgeroepen zijn. De begijnhoven van Hasselt, Bilzen en Borgloon daarentegen zijn maar gedeeltelijk bewaard.

Ten slotte gaat de auteur in op het pittoreske gezelschap van streekheiligen met de meest merkwaardige heiligenlegendes. Ze worden meestal enkel plaatselijk vereerd en gaven aanleiding tot volkse processies en bedevaarten.

De gids van het kerkelijk erfgoed in Haspengouw is vlot geschreven. Er is praktische informatie over de bezoekmodaliteiten van de belangrijkste sites. De bibliografie is vrij beperkt en belangrijke recente boeken over bepaalde sites ontbreken, o.a. de monografie over het begijnhof van Sint-Truiden. Er slopen ook enkele foutjes in de tekst zoals de vermelding van een 16de-eeuwse muurschildering met een Laatste Oordeel (?) in deze begijnhofkerk en de vermelding van Bijbelse verhalen betreffende de Christusfiguur, terwijl de iconografie van deze begijnkerk hoofdzakelijk toegespitst is op het leven van Maria en andere vooral vrouwelijke heiligen.

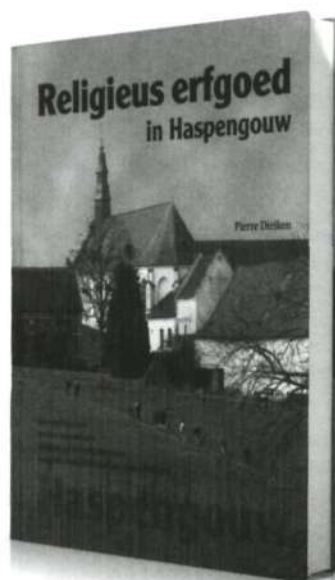
Het handig formaat noopt tot ontdekking van deze rijke culturele regio met deze gids in de hand.

Het tweede deel in deze reeks Geogidsen is *Het Haspengouws landschap in evolutie*. De auteur, geograaf Pierre Diriken, beschouwt het Haspengouws landschap anno 2013 als een momentopname, als het logische resultaat van een al miljoenen jaren lopende landschapsfilm met twee hoofdacteurs: de natuur en de mens.

De inbreng van beide hoofdacteurs komt uitgebreid aan bod. In het eerste deel wordt uitvoerig de tergend trage opbouw van het natuurlandschap belicht met als uitgangspunt de vorming van het geologisch substraat. De eerste hoofdacteur, de natuur, zorgt onder meer voor de latere bouwmaterialen van de tweede hoofdacteur, de mens. De gesteenten die later een bijdrage zullen leveren aan de totstandkoming van het bouwkundig erfgoed worden in dit begindeel dan ook uitvoerig belicht.

De evolutie van het Haspengouws landschap wordt vervolgens

beschreven aan de hand van wat de auteur kantelmomenten noemt: (relatief) kortstondige gebeurtenissen die een langdurige ontwikkeling en/of nawerking hebben. Kantelmomenten bij de vorming van het natuurlandschap zijn de alpiene bergvorming wanneer Haspengouw vasteland wordt, de laatste ijstijd of de Würmijstijd als boetselaar van het huidige reliëf (ondermeer door aanvoer van zand en leem door de overheersende



noordenwinden), en de opwarming van het klimaat na de laatste ijstijd. Deze drie kantelmomenten houden als het ware de kiemen in voor het optreden van de tweede hoofdacteur.

Het belangrijkste kantelmoment voor de ontwikkeling van het huidige Haspengouwse landschap is de landname door de mens omstreeks 5300 voor Christus. Van dan af wordt de menselijke beïnvloeding van het natuurlandschap steeds verregaander. Natuur wordt stilaan omgevormd tot cultuur. De cultuurlandschappen worden gevormd en de leesbaarheid van de natuur in dit soort landschappen wordt gaandeweg hachelijker: alleen het geologisch substraat en het reliëf blijven nu nog grotendeels onaangetast.

De evolutie van het Haspengouwse cultuurlandschap is het onderwerp van het tweede deel van het boek. Die evolutie wordt op haar beurt bepaald door een reeks nieuwe kantelmomenten: ditmaal liggen bewuste of onbewuste menselijke beslissingen en ingrepen aan de basis van een vaak verregaande landschappelijke impact. Eerst komen de Gallische oorlog en het Gallo-Romeinse landschap aan bod met Tongeren in een glansrol. Dan volgen de periode van de volksverhuizingen en de vroegmiddeleeuwse kerstening, waarbij even wordt stilgestaan bij het ontstaan van de taalgrens. Een specifiek kantelmoment voor Haspengouw is de impact van de graven van Loon, lokale machthebbers die onder meer prominent aan de wieg stonden van het Haspengouwse kastelenlandschap en van enkele invloedrijke religieuze instellingen zoals de abdijen van Herkenrode en Munsterbilzen en de landcommanderij van Alden Biesen. Vooral de genoemde religieuze sites zijn nu de absolute vaandel dragers van het Haspengouwse erfgoedtoerisme. De Loonse successieoorlogen in de periode 1336-1366, gevolgd door de opname van Haspengouw in het prinsdom Luik vormen dan weer het volgende kantelmoment. De Luikse adel ligt immers aan de basis van de verdere uitbouw van Haspengouw als kastelenlandschap. Gotiek voor het religieus erfgoed en Maasstijl voor de burgerlijke gebouwen zijn dan de voornaamste bouwstijlen. De ontbossing van Haspengouw bereikt een hoogtepunt. Sint-Truiden wordt de voornaamste stad van Haspengouw. Als latere kantelmomenten komen achtereenvolgens de Franse Revolutie en de industriële revolutie aan bod. Meer verrassend is misschien de keuze van het laatste kantelmoment: 1958. Deze datum is symbolisch en arbitrair. Hij staat voor: de gewijzigde relatie wonen-werken met de massale intrede van de auto, de suburbanisatie van Vochtig-Haspengouw en de landschapsvershraling van Droog-Haspengouw ten gevolge van de ruilverkaveling, en de opkomst van het cultuurtoerisme.

In het voorlaatste hoofdstuk focust Pierre Diriken op specifieke elementen die van oudsher of eerder recent de identiteit van het Haspengouwse landschap kenmerken: de maretak, cultuurtaluds, holle wegen, de vierkanthoeve, de vakwerkbouw, hoogstamboomgaarden, Canadapopulier en maïs. Het boek eindigt met een portret van de vier subregio's die gestalte geven aan

het Haspengouwse landschap: Vochtig-Haspengouw, Droog-Haspengouw, de Fruitstreek en het Krijtplateau Millen-Riemst. Daarnaast wordt er aandacht besteed aan de impact van de steden en beekdalen die de grenzen van de verschillende subregio's overschrijden.

Het boek van Pierre Diriken is vlot geschreven. Zoals hij zelf schrijft zal de lezer voor wie landschap synoniem is voor natuur wat op zijn honger blijven zitten. Des te meer wordt de lezer die oog heeft voor erfgoed op zijn wenken bediend. Het originele van dit boek is immers precies de zienswijze van de geograaf: landschap als een coproductie van natuurlijke processen en menselijke interacties.

DIRIKEN P., *Religieus erfgoed in Haspengouw* (Georeto's Haspengouw Monografieën, 1), Kortesseem, 2012.
DIRIKEN P., *Het Haspengouws landschap in evolutie* (Georeto's Haspengouw Monografieën, 2), Kortesseem, 2013.
Prijs: € 16,50, te koop in de boekhandel of rechtstreeks bij Georeto, 011 37 52 54, info@geogidsen.be
176 pagina's. Formaat 21 x 15 cm (hardcover), kleurendruk met foto's, kaarten en schema's

Persbericht

ATLAS VAN HET RELIGIEUS ERFGOED IN VLAANDEREN

Op maandag 5 mei stelde het CRKC het boek *Atlas van het religieus erfgoed in Vlaanderen* officieel voor in het Interdiocesaan Centrum in Brussel, in aanwezigheid van Vlaams minister voor Binnenlands Bestuur en Onroerend Erfgoed en Vlaams minister voor Leefmilieu, Natuur en Cultuur. De *Atlas van het religieus erfgoed in Vlaanderen* brengt voor het eerst het onroerend, roerend en immaterieel erfgoed van de zes erkende erediensten in Vlaanderen in kaart. Het rapport wil een instrument zijn om het beleid rond behoud en beheer van religieus erfgoed op een duurzame manier verder uit te bouwen.

De publicatie geeft een overzicht van het erfgoed van de geloofsgemeenschappen van de zes erediensten die door de overheid erkend zijn: de anglicaanse, islamitische, Israëlitische, orthodoxe, protestants-evangelische en de rooms-katholieke eredienst. Voor het onroerend erfgoed beperkte het onderzoek zich tot de gebouwen van de openbare eredienst. Voor het roerend erfgoed werden objecten, archieven en bibliotheken onder de loep genomen. Er is ook aandacht voor algemene

juridische aspecten en – indien van toepassing – bepalingen opgelegd door het religieus rechtssysteem. Gegevens over de parochiekerken in Vlaanderen zijn grotendeels afkomstig van de bevraging die het CRKC in 2012-2013 uitvoerde bij alle Vlaamse parochies.

De rooms-katholieke eredienst is in Vlaanderen het sterkst vertegenwoordigd, met 1.786 erkende geloofsgemeenschappen of parochies. Elke geloofsgemeenschap heeft minstens één (hoofd)gebouw, bestemd voor de eredienst. Meer dan de helft van deze gebouwen (53 %) is in zijn geheel (38 %) of gedeeltelijk (15 %) als monument beschermd. Bijna vier op vijf kerkbesturen heeft zich aangesloten bij Monumentenwacht. Kerkfabrieken zijn door het eredienstendecreet verplicht tot het opstellen en bijhouden van de inventaris van de goederen van de gebouwen voor de openbare eredienst. Dankzij de inspanningen van voornamelijk de provinciebesturen zijn reeds bijna 40 % van deze inventarissen centraal gedigitaliseerd. De provincie Limburg heeft het hoogste aantal digitale inventarissen van erfgoedobjecten (70 procent). Dertig Vlaamse parochiekerken herbergen in totaal 69 kunstwerken of verzamelingen, die zijn opgenomen in de Vlaamse topstukkenlijst. Volgens 92 procent van de kerkfabrieken is de kerk nog in gebruik voor de rooms-katholieke eredienst. Bijna driekwart van de kerkfabrieken geeft aan dat hun kerk ook gebruikt wordt voor niet-liturgische activiteiten zoals een concert, een tentoonstelling, of andere activiteiten.

De *Atlas van het religieus erfgoed in Vlaanderen* neemt voor de rooms-katholieke eredienst ook het privaatrechtelijk erfgoed van de 50 mannelijke en 251 vrouwelijke religieuze instituten (kloosters, abdijen,...) in Vlaanderen en Brussel onder de loep. Zij beheren in totaal 1038 kloosters of huizen. Het CRKC maakt zelf inventarissen van het roerend erfgoed van religieuze instituten. Eind 2013 beschikte het centrum over 110 inventarissen van nog bestaande huizen en 29 inventarissen van reeds opgeheven huizen. Na de rooms-katholieke eredienst telt de protes-

tants-evangelische het grootste aantal erkende geloofsgemeenschappen (42), gevolgd door de islamitische (28), de orthodoxe (13), de anglicaanse (7) en de Israëlitische (6) eredienst. Vier kerken van protestants-evangelische gemeenschappen zijn als monument beschermd. Daarnaast zijn drie orthodoxe kerken, twee synagogen en één erkende anglicaanse kerk beschermd als monument.



Meer info:

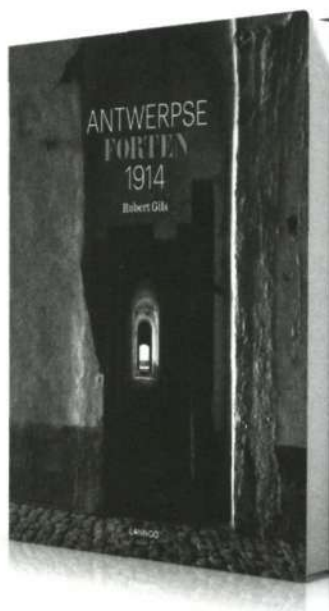
Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur (CRKC)
T. 016 40 60 73 of info@crkc.be
www.crk.be

Het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur (CRKC) vzw is het door de Vlaamse overheid erkende expertisecentrum voor religieus erfgoed in Vlaanderen en Brussel. Het is gevestigd in de Abdij van Park te Leuven en zet zich sinds zijn oprichting in 1997 in voor het behoud, beheer en de valorisatie van het roerend en onroerend religieus erfgoed in Vlaanderen. Het departement Religieus Cultureel Erfgoed maakt inventarissen van roerend kunst- en cultuurpatrimonium, begeleidt herbestemmingen van erfgoedcollecties, biedt advies en geeft vorming. Het departement Onroerend Kerkelijk Erfgoed is het aanspreekpunt voor valorisatie, medegebruik, neven- en herbestemming van cultusgebouwen voor de openbare eredienst.

Persbericht

ANTWERPSE FORTEN: TENTOONSTELLING EN BOEK

In de KBC-toren in Antwerpen liep tot en met 25 juni 2014 een tentoonstelling over de 'Antwerpse Forten 1914'. Naar aanleiding van de tentoonstelling verscheen ook het boek *Antwerpse Forten 1914*, uitgegeven bij Lannoo. Auteur Robert Gils, verbonden aan het Simon Stevin Vlaams Vestingbouwkundig Centrum, brengt in dit boek het verhaal van de Antwerpse versterkingen en de Duitse belegering, verteld aan de hand van unieke historische documenten.



De vernielingen aan de fortten werden tijdens de *Grote Oorlog* door de Duitsers grondig gedocumenteerd en gefotografeerd. Na de oorlog werd dit nog eens over gedaan door het Belgische leger. De oorspronkelijke documenten werden nauwgezet bestudeerd en verwerkt. Het eerste deel geeft een grondig beeld van de rol van Antwerpen in de Belgische landsverdediging, de uitrusting van de versterkingen en het algemeen verloop van de belegering.

Het tweede deel vertelt de geschiedenis van de elf betrokken forten en schansen. Het boek is rijk geïllustreerd met foto's van Stijn Bollaert. Deze publicatie is een interessant en overzichtelijk naslagwerk voor al wie in het onderwerp van forten en Eerste Wereldoorlog is geïnteresseerd.

GILS R., *Antwerpse forten 1914*, Tielt, 2014
Uitgeverij Lannoo
Formaat 26cm x 30cm
Harde kft en gebonden, 240 pagina's
Prijs: € 40
ISBN 978 94 014 1741 9

Meer informatie over het Simon Stevin Vlaams Vesting-
bouwkundig Centrum vindt u via www.simonstevin.org

Restauraties

Marjan Buyle

MUURSCHILDERINGEN VAN HOF VAN BUSLEYDEN IN MECHELEN

De muurschilderingen in het Hof van Busleyden werden tijdens de voorbije jaren gerestaureerd door Linda Van Dijck en Marie-Hélène Ghisdal en zijn nu tijdelijk zichtbaar voor het publiek. Het gaat om de 16de-eeuwse muurschilderingen in het voormalige stadspaleis van Hiëronymus van Busleyden.

De werken werden aangevat op 1 september 2011 en beëindigd op 15 februari 2012.

Hiëronymus van Busleyden (1470-1517) was een belangrijke figuur in het Mechelse stadsleven. Na zijn studies in de wijsbegeerte, godgeleerdheid en rechten aan de universiteiten van Leuven, Bologna en Padua bekleedde hij vele ambten en genoot groot aanzien omwille van zijn politieke en diplomatieke kwaliteiten. In 1504 werd hij door Filips de Schone benoemd tot raadsheer en requestmeester van de invloedrijke Mechelse Grote Raad. Het pand dat hij erfde van zijn broer Frans, aartsbisschop van Besançon, liet hij verbouwen door Antoon I Keldermans en zijn zoon Rombout tot een luxueuze residentie. Het Hof van Busleyden werd een ontmoetingsoord voor alle belangrijke humanisten van zijn tijd.

De muurschilderingen werden ontdekt tijdens de restauratiewerken van 1863-1864 onder leiding van provinciaal architect Joseph Schadde en vrijgelegd. De kunstschilder Alexandre Han-

notiaux kopieerde de voorstellingen in 1901 in opdracht van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel, waar ze zich nu nog bevinden. Deze documenten waren van groot belang bij de huidige restauratie, vooral wat het gebruik van kleuren betreft. Die waren namelijk in de loop der tijden heel vervaagd. In de fototheek van het KIK bewaart men overigens ook oude glasnegatieven van de belangrijkste voorstellingen: het festijn van Balthasar, het festijn en de kwelling van Tantalus en de val van Phaeton. Deze zwart-witopnames tonen de zeer doorgedreven detaillering van de schilderwijze. Ze geven ook een beeld van het toenmalige balkenplafond dat eveneens geschilderd was en van de oorspronkelijke consoles met het wapenschild van Hiëronymus van Busleyden.

De muurschilderingen waren tijdens vroegere restauraties behandeld met moeilijk oplosbare producten op basis van was, die de huidige behandeling ten zeerste bemoeilijkten. De voorstellingen vertonen ook veel slijtage.

Na de restauratie van dit historisch belangrijk ensemble onder leiding van Linda van Dijck en Marie-Hélène Ghisdal zijn deze muurschilderingen tijdelijk zichtbaar voor het publiek. De gegevens uit dit artikel zijn overgenomen uit de tekst van de lezing die Linda Van Dijck hierover gaf tijdens een Soirée Lamot in Mechelen op 28 februari 2012.



Tafereel Balthasar na behandeling
(© M.-H. Ghisdal en L. Van Dijck)

Praktische info

Gegidst bezoek aan de muurschilderingen in het Hof van Busleyden, Frederik de Merodestraat 65: elke vierde zondag van de maand tussen mei en september, en op Open Monumentendag op zondag 14 september om 14.30 u en 15.30 u (rondleiding duurt ongeveer 1 uur), € 5 p.p., max. 20 personen per groep.

Tickets en info via UiT in Mechelen, Hallestraat 2-4-6, 2800 Mechelen. Tel. 070 22 28 00. Mail: uit@mechelen.be

Congres

Kathleen Moermans

METAL 2013, EDINBURGH, SCOTLAND INTERIM MEETING OF THE INTERNATIONAL COUNCIL OF MUSEUMS COMMITTEE FOR CONSERVATION METAL WORKING GROUP

Van 16/09 tot 20/09/2013 werd er Metals 2013 georganiseerd door ICOM-CC Metal Working Group en Historic Scotland. Het doel van de *Metal Working Group* is om het behoud en de conservatie van metalen objecten en artefacten te promoten, en dit door restaurateurs en metaalexperten samen te brengen en informatie uit te wisselen over de huidige conservatietechnieken en lopende onderzoeken.

De conferentie duurde 5 dagen, waarbij er 9 sessies plaatsvonden met in totaal 45 lezingen van 1,5 u. Hierin kwamen alle aspecten van metaalrestauratie aan bod, gaande van puur wetenschappelijk onderzoek naar het onderzoek van corrosieproblematiek, tot zeer praktische casestudies, tot ethische overwegingen omtrent metaalconservatie en dit zowel voor archeologische objecten, museumobjecten, artefacten en metaalstructuren. Daarenboven gaf de conferentie een goed overzicht naar wat er wereldwijd gaande is aan onderzoek, technologie en praktijkoplossingen betreffende metaalrestauratie. De verschillende lezingen waren een onderdompeling in enerzijds het theoretische onderzoek naar de corrosieproblematiek, en anderzijds zeer praktijkgerichte casestudies waarbij de theorie aan de realiteit werd gekoppeld. Dit alles werd onderzocht op een wetenschappelijke basis. Naast de lezingen waren er

Black Forest Schäppel "bride's head-dress" from Heidelberg
(uit: *Metal 2013 Conference Proceedings*, Edinburgh, 2013)



DC-3 Betsy, hangende aan het plafond in het Hong Kong Science Museum. (uit: *Metal 2013 Conference Proceedings*, Edinburgh, 2013)

ook nog een aantal plaatsbezoeken en lunchlezingen, georganiseerd door *Historic Scotland* zelf. Zo was er een plaatsbezoek aan de *Forth Bridge*, industrieel erfgoed ten top, met lezing over de restauratie en het voorstel om dit te erkennen als werelderfgoed. De lunchlezingen gingen ook telkens specifiek over het industrieel erfgoed in Schotland.

In session 1: *Composite objects: When glass and metal corrode together, IV: sodium lead carbonate hydroxide*, werd een wetenschappelijk onderzoek voorgesteld naar de corrosie van lood dat in contact staat met (sodium)glas. Onderzoek wijst uit dat de alkaline films die ontstaan op verouderd (sodium)glas corrosie kan vormen op naastliggende metalen. Het onderzoek spitst zich op deze loodaantasting met als case-study de *Schäppels* (bruidhoofdtoeien) uit Heidelberg.

De lezing 'Safe or not?' *A proactive approach to look after an aircraft display at the Hong Kong science museum* beschreef de problematiek van het eerste vliegtuig van *Cathay Pacific Airways* in Hong Kong (DC-3 Betsy), dat in 1991 werd opgehangen aan kabels in de toegangshal van het *Hong Kong Science Museum*. Tweejaarlijks werd het ophangstelsel vernieuwd. Hiervoor werd er een stelling gebouwd rondom het vliegtuig en werd dit deel van het museum gedurende de werken gesloten. De structurele draagkracht van het vliegtuig zelf werd echter niet gecontroleerd, waardoor deze manier van werken niet alleen onvolledig was, maar misschien ook wel overbodig. In deze studie ontwikkelde men een manier om hier meer kosten-effectief en proactief mee om te gaan door middel van monitoring en meting:

- Continue meting van het ophangstelsel door middel van *Structural Health monitoring* (SHM) – meten van dynamische en statische bewegingen
- *Aircraft Maintenance Programme* – onderhoudsprogramma gedurende 20 jaar met inspecties aan verschillende onderdelen van het vliegtuig.

Een compleet andere studie ging over *The chandeliers of the Château de Versailles: research, conservation and re-electrification*. Hierbij worden naast een beschrijving van de historie van de

kroonluchters, de vroegere restauratiecampagnes en het restauratieve aspect van metaal en kristal, ook het technische aspect van herbekabelen en aanpassen aan moderne noden onderzocht. Zo gaat er veel aandacht naar de juiste lichtkleur en bekabelingen. Er wordt rekening gehouden met de nieuwe EU-regulering betreffende verlichting (energiebesparend) en veiligheidsaspecten omtrent bekabelingen.

Een tweede sessie omvatte studies met betrekking tot *Documentation of metal objects and structures*. De lezing *Using laser scanning and 3-D technology to document and reproduce museum artefacts* beschrijft een project waarbij de grenzen en het gebruik van 3D scanning voor reproductie van museumobjecten wordt afgetoetst en onderzocht. Hierbij werd er een concreet project uitgewerkt: een replica van een metalen gouden kruis, deel van een schat gevonden in Staffordshire bij archeologische opgravingen. Het originele kruis wordt door middel van 3D scanning geregistreerd, waarbij vervolgens de verschillende onderdelen met behulp van gedigitaliseerde CAD tekeningen en 3D print worden gereproduceerd. Het zelfde werd gedaan voor een metalen kandelaar en een marmeren borstbeeld.

Detail van één van de kroonluchters, Louis XV stijl, *appartement de Mesdames*. (uit: *Metal 2013 Conference Proceedings*, Edinburgh, 2013)



De basisartefacten worden door middel van *wire erosion techniques* gereconstrueerd in gelamineerde lagen. Detailleringen, zoals bij het kruis, worden door middel van aparte lagen op het basiselement geplaatst. Alle aparte elementen werden vervolgens door een juwelier samengevoegd door soldering. Daarna worden de verschillende onderdelen gecoat met verschillende technieken afhankelijk van de materiaaltextuur en kleur, de gravures aangebracht en wordt het verguld.

Voor de buste werd het origineel marmeren beeld op locatie gescand. Deze CAD tekening werd vervolgens bewerkt zodat een 3D-print kon gemaakt worden. Van deze print werd vervolgens een rubberen mal gemaakt. Deze mal werd gebruikt om een replica te maken uit wax. Vanaf hier werden dan traditionele technieken gebruikt om een bronzen afgietsel te maken.

Een volgende sessie omvatte lezingen en onderzoeken met betrekking tot *Progress in conservation treatments*.

De studie *Long term corrosion protection – a contradiction in terms?*, uitgevoerd door the *Federal Institute for Materials Research and Testing – Working Group Environmental Impact and Damage Mechanism*, vergelijkt de duurzaamheid van hedendaagse antiroest systemen met het traditionele loodmenie systeem door middel van tests. De verfsystemen werden geselecteerd op toepasbaarheid waar optimale oppervlaktereiniging niet mogelijk is, bijvoorbeeld bij historische gebouwen of structuren. De tests werden uitgevoerd op zowel historische stalen als nieuwe stalen en dit door middel van twee verschillende verouderingsproeven, namelijk versnelde artificiële veroudering en verwerking in buitenomgeving. Bij de historische stalen werd roest verwijderd met een borstel (graad ST2). Verf werd aangebracht met borstels en volgens de aanbevelingen van de verschillende fabricanten. Zowel systemen op basis van polyurethaan, epoxy en synthetische hars werden toegepast. De studie concludeert dat moderne antiroest systemen even efficiënt zijn als traditionele loodverven. Hierbij is er een verschil tussen *high solid systems* (met meer dan 70% vluchtige componenten) en *low solid systems*, waarbij *high solid systems* enkel goede resultaten gaven bij objecten met een eenvoudige geometrie. Ook was de conclusie dat de laagdikte een grote invloed heeft op de duurzaamheid. Het aanbrengen van een tweede eindlaag is dan ook aan te raden.

De sessie *Conservation of outdoor sculpture and architectural metalwork* bracht verschillende studies die metaal in de buitenomgeving bestudeerden, zowel het theoretisch kader, alsook praktijkvoorbeelden. Zo had je de Italiaanse studie *Influence of natural patinas of outdoor quaternary bronzes on conservation treatments*, die de restauratie van het bronzen beeld van Vittorio Bottego in Parma bestudeert.

Het onderzoek *Comparative study of rust converters for historic outdoor metalwork* is dan weer een vergelijkende studie en evaluatie over het gebruik van bestaande roestvormers. Het biedt een basis voor de keuze van de juiste roestvormer. Door middel van verschillende natuurlijke en artificiële veroude-



Eén van de twee bronzen beelden van het Monument van Vittorio Bottego tijdens de reinigingsprocedure. (uit: *Metal 2013 Conference Proceedings*, Edinburgh, 2013)

ringstests komt men tot het resultaat dat roestvormers met looizuur (*tannic acid*) de beste resultaten oplevert en dit in tegenstelling tot roestvormers op basis van fosforzuur (*phosphoric acid*).

In het onderzoek *Corrosion by sulphur of bronze reinforcing elements in the León Cathedral (Spain)* wordt de problematiek van scheuren in natuursteen ten gevolge van corrosie van de metalen klampen onderzocht. Het natuursteen metselwerk van deze kathedraal werd door middel van metalen klampen met elkaar verbonden. Deze klampen zijn traditioneel uit metaal, ingegoten met lood. Bij de kathedraal van León werden deze klampen in brons gemaakt, vastgezet met zwavelhoudende mortel. De corrosie van deze klampen zorgt voor het breken van de steen. Men dacht dat de enige manier om dit te restaureren, het uithalen van deze klampen was. Het onderzoek toont echter aan dat de corrosie op de klampen wordt gevormd door de reactie van het koper en de zwavel. Deze corrosie (*covellite*) zorgt echter niet voor de volumevermeerdering, die het breken van de steen veroorzaakt. Dit wordt veroorzaakt doordat water en zuurstof reageert met het corrosieproduct (*covellite*), waardoor sulfaten en zwavelzuur worden gevormd, die zorgen voor de volumevermeerdering en verantwoordelijk zijn voor het barsten van de steen. Het degradatieproces zal niet volledig kunnen worden stopgezet. Wel kan het worden vertraagd door de toevoer van water en zuurstof doorheen de steen en voegen te reduceren.

Metaalrestauratie bij bouwkundig erfgoed gebeurt meestal volgens de traditionele methode van ontroesten tot blank ijzer en aanbrengen van een moderne coating. Er wordt nauwelijks ingezet op onderzoek naar de oorzaak van de corrosieproblematiek, op monitoring, op een genuanceerde aanpak of op het opmaken van onderhoudscycli. Een gedifferentieerde aanpak vergt namelijk een grote materiaalkennis en -onderzoek. Historisch materiaal gaat hierdoor onherroepelijk verloren. Daarenboven is er de problematiek van de milieuvervuiling bij

het verwijderen van de traditionele loodverven. Een duidelijke visie betreffende de restauratie- en conservatiemogelijkheden van metalen objecten is dan ook essentieel om de juiste restauratiekeuzes te maken. Hierdoor worden onnodige restauratiekosten vermeden en wordt het monument met het juiste respect behandeld.

Meer informatie over de *ICOM-CC Metals Working Group* vindt u op: www.warwick.ac.uk/bromec

Het volledige programma en abstracts van *Metal 2013* kan u vinden op: <https://www.hightail.com/download/eINMYUlwYUloMIY4SjhUQw>

De papieren versie van de abstracts kan u bestellen op www.lulu.com, met als referentie: *Metal 2013* or ISBN 978-1-84917-142-7

Anna Bergmans

INTERNATIONAAL COLLOQUIUM (NOYON 27-28-29 MAART 2014) "20 ANNÉES DE DÉCOUVERTES DE PEINTURES MONUMENTALES. BILAN ET PERSPECTIVES"

Het colloquium werd georganiseerd door de *Groupe de Recherches sur la Peinture Murale* (GRPM), een zelfstandige Franse onderzoeksgroep rond het thema van de muurschilderkunst, in samenwerking met het *Centre d'études médiévales de Montpellier* en het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium in Brussel.

De studie van de muurschilderkunst is een zeer dynamisch gegeven. Door hun aard vast verbonden met de architectuur, gebeuren er regelmatig ontdekkingen van oude muurschilderingen die in de loop der jaren overschilderd werden om te beantwoorden aan het nieuwe gebruik van sacrale of profane ruimten. Het corpus van de muurschilderkunst wordt daarom voortdurend verrijkt. Ook gebeuren er kunsthistorische en materiaal-technische onderzoeken die de bestaande kennis telkens verruimen. In 1994 had een opgemerkt colloquium over nieuwe ontdekkingen plaats in Saint-Savin-sur-Gartempe (Fr.). Het werd georganiseerd door het *Centre international d'art mural* (CIAM) dat in de abdij aldaar gevestigd was. Na twintig jaar werd het tijd voor een nieuwe stand van zaken. Het huidige colloquium had de stad Noyon in Picardië als ontmoetingsplaats uitgekozen omdat de uitzonderlijke rijkdom aan muurschilderingen en architectuurpolychromie in deze regio van Noord-Frankrijk de jongste jaren werd ontdekt en intensief bestudeerd.

Vanuit hun gevarieerde invalshoek deelden de uitgenodigde sprekers hun ervaringen en kennis: kunsthistorici, conservatoren-restaurateurs, archeologen, architecten en andere belang-

stellenden getuigden van de resultaten, de problemen en de vooruitzichten in de praktijk van onderzoek, conservatie-restauratie en publiekswerking.

Mijn inleiding tot het colloquium concentreerde zich op de nieuwe invalshoeken in het onderzoek van muurschilderingen in Europees perspectief gedurende de jongste twintig jaar, en op de verrassende rijkdom die nieuw ontdekte of nieuw bestudeerde muurschilderingen schenken aan het onroerend erfgoed.

Het colloquium was opgebouwd rond vier thema's:

Picardië, een nieuw onderzoeksterrein

Het proefschrift van Géraldine Victoir (*Courtauld Institute of Art*, London, 2010) heeft een totaal nieuw licht geworpen op de overvloed aan middeleeuwse muurschilderingen in deze streek. Hieruit presenteerde zij een tiental onbekende ensembles die tevoren nooit aandacht kregen. Jean-Luc Guéron stelde de verrassende 13de-eeuwse polychromie voor in de kathedraal van Beauvais. Sinds 2010 wordt hier onderzoek uitgevoerd en zijn talrijke fragiele getuigenissen gefixeerd. Opvallend zijn de heraldische decors van het koninklijk huis, de bisschoppen en de kanunniken op en rond de sluitstenen, de steenschildering op de wanden en de gewelven, de polychrome accenten op de kapitelen en de spitsbogen. Des te interessanter zijn deze schilderijen omdat zij indicaties geven over de bouwgeschiedenis.

De architecturale polychromie

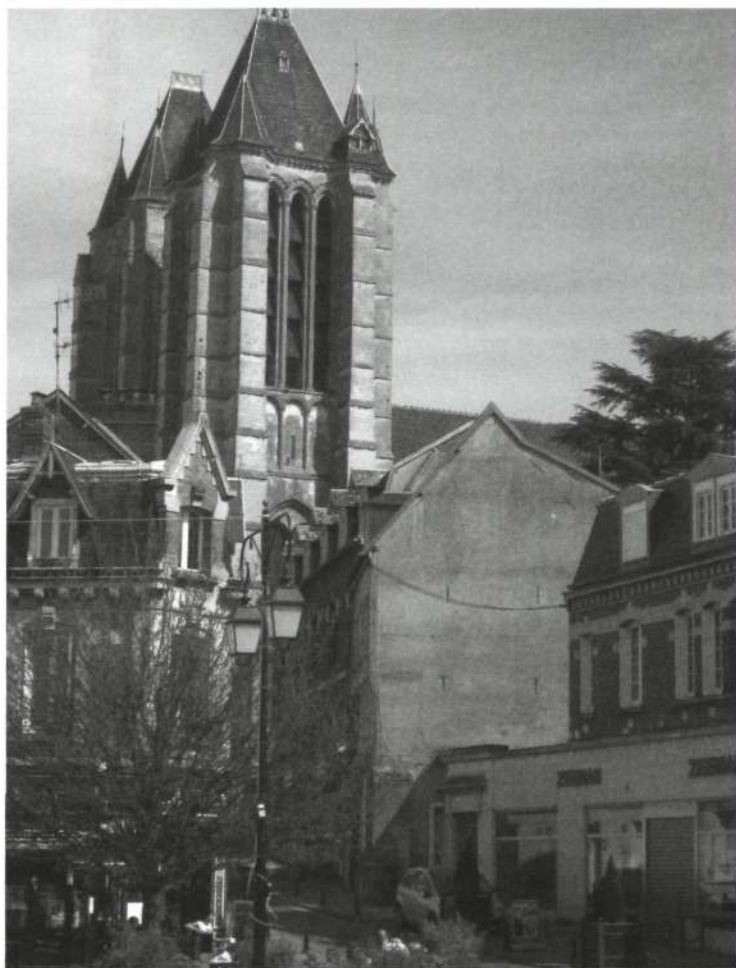
De lezing van Antonio Olmo Gracia vloeide ook voort uit zijn proefschrift (*Universidad de Zaragoza*, 2012) en stond in het teken van de decors tijdens de verovering door de Islam en de Reconquista. Wegens de Arabische invloed zijn ze zeer specifiek. Het samenvloeien van elementen uit de westerse gotische en de mudéjar architectuur heeft niet geleid tot uitwisseling van ornamenten, elke architectuur had een eigen decoratief vocabularium. Carmen Gómez Urdañez, vervolgde met een verrassende lezing over het onderzoek en de restitutie van de polychromie in de kathedraal van Tarazona. Bijzondere aandacht werd hierbij verleend aan de samenhang tussen de inwendige beschildering van het gebouw en het meubilair. Het is de eerste keer in de restauratiegeschiedenis dat deze wetenschappelijke aandacht zich in Spanje gemanifesteerd heeft. Anne Vuilleumard-Jenn eveneens met de ervaring van haar proefschrift (*Université de Strasbourg*, 2003) belichtte de problematiek van een neogotische polychromie die in de 19de eeuw in de gotische Sint-Pieterskerk in Strasbourg werd geconcipeerd door Carl Schäfer (1897-1904). Lange tijd gedoemd om te verdwijnen wordt zij nu als een historisch gegeven gewaardeerd.

Bijzondere benaderingen

Marie-Gabrielle Caffin en Michael Vottero gaven een overzicht van de inventarisatie van muurschilderingen en de restauratiewerken in Bourgondië. Eerder geïnventariseerd (1988-1992) is het noodzakelijk gebleken de inventaris van dit kwetsbaar patri-

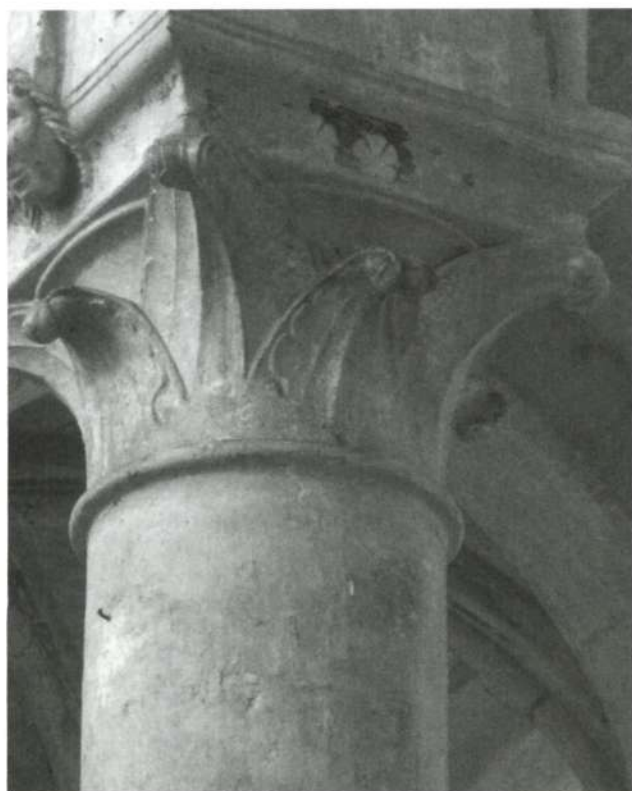
monium voortdurend te actualiseren en de belangstelling levend te houden door publicaties, tentoonstellingen en een ruime publiekswerking. Jean-Marc Stoufs presenteerde twee werken die hij recent uitvoerde met hun specifieke problematieken: de romaanse schilderijen (12de eeuw) in het koor van de O.-L.-V.-kerk in Vals en de opeenvolgende 14de- en 15de-eeuwse decors in de Sint-Antoniuskerk in Gers. De boeiende lezing van Arnaud Timbert over de inwendige en uitwendige 13de-eeuwse afwerking en decoratie van de kathedraal in Chartres zette de betekenis van de beschildering voor een middeleeuwse kathedraal uiteen en plaatste die in de context van een eigentijdse religieuze maatschappij. Het dematerialiseren van het stenen parement binnen en buiten had een enorme visuele en spirituele impact. Met de kennis die in Chartres werd opgedaan sinds het einde van de 20ste eeuw is een totaal nieuwe visie ontstaan op de gotische architectuur in Frankrijk. Aurélie Nicolaus had de leiding op de restauratiewerk van een houten plafond met voorstelling van muziek spelende engelen van rond 1500 in de parochiekerk van Corbeil-Essones. Na sonderingen maakte zij de deontologische afweging of de schilderijen al dan niet moesten blootgelegd worden. Een onderwijsproject met de studenten conservatie/restauratie (*Université Paris I*) werd aan de restauratie van de schilderijen gekoppeld.

Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Noyon, torens (foto A. Bergmans)





Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Noyon, detail van het interieur met oorspronkelijke polychromieresten (foto A. Bergmans)



Fabienne Audebrand stelde een programma voor dat sedert 10 jaar door de dienst Monumentenzorg (*DRAC Centre*) wordt uitgewerkt en waarbij de muurschilderingen bijzondere aandacht krijgen bij aanvraag voor bescherming. Zowel kunsthistorisch als materiaal-technisch draagt deze werkwijze bij tot de besluitvorming bij de bescherming en staat ze ten dienste van restauratie- of conservatieprojecten.

Thematische studies

Gespecialiseerd in de romaanse muurschilderkunst door zijn proefschrift (*Université de Poitiers*, 1994), gaf Christian Davy een schitterend overzicht van alle nieuwe ontdekkingen en kennis op dit domein in heel Frankrijk. De studie van de loutere figuratieve decors werd de jongste twintig jaar stevast uitgebreid met ruime aandacht voor het ornament. Ook de problematiek van de datering van romaanse muurschilderingen kwam uitgebreid aan bod. In het verlengde van zijn proefschrift over het profane decor in Frankrijk vóór 1350 (*Université de Fribourg*, 2012) sprak TERENCE Le Deschault de Monredon over zijn corpus en zijn zoektocht naar functie en betekenis van de voorstellingen. Het relatief kleine aantal gekende decors (een zestigtal) laat de vraag stellen of de conclusies hierover wel veralgemeend mogen worden. De iconografie van de schilderijen

wordt gekoppeld aan de sociale status van de opdrachtgever. Roger Blot, Géraldine Frey en Didier Jugan gunden een blik op de muurschilderkunst in Bretagne die vrij onbekend is. De diversiteit in de iconografie in uiteenlopende types van kerkgebouwen werd aangetoond. Jean-Charles Capronnier bestudeert de muurschilderingen in de wederopbouwkerken van Picardië. Nieuwe thema's en nieuwe technieken (het fresco) werden gerealiseerd. Belangrijke kunstenaars waren Henri Marret, Louis Mazetier en Félix Del Marle. De overvloed aan lezingen werd nog aangevuld met twee rondetafelgesprekken, één over de restauratiewerf (praktijk en wetgeving), een tweede over het mediagebeuren en de fondsenwerving. De sprekers waren met zorg uitgekozen en lokten boeiende debatten uit. Eigenaars, ambtenaren, architecten, kunsthistorici en restaurateurs wisselden van gedachten op het podium en in interactie met de aanwezigen in de zaal.

Een bezoek aan de kathedraal van Noyon waar belangwekkende resten van muurschilderingen en architectuurpolychromie bestudeerd zijn en dit onder leiding van de onderzoekster zelf, Géraldine Victoir, vervulde het programma op bijzondere wijze in situ.

Het intensieve en rijke colloquium bracht een waardevolle blik op onderzoek en restauraties in de jongste twintig jaar. Er werden heel wat parallellen vastgesteld met de situatie in Vlaanderen zowel inzake theoretisch onderzoek als wat betreft de restauratieproblematiek. Het meest aanwezige thema in de lezingen en in de debatten was de architectuurpolychromie, een actueel aandachtspunt dat in het centrum staat van de wetenschappelijke belangstelling. Nadat kunsthistorici zich in het verleden over de problematiek hebben gebogen heeft het thema nu een vaste plaats gekregen in het bouwhistorisch en architectuurhistorisch onderzoek.

Nathalie Vernimme

WTA-STUDIEDAG ROERMOND 2014 "VAN BALIE TOT CACHOT, HERBESTEMMING VAN GEBOUWEN"

In november 2007 wijdde WTA een studiedag in Maastricht aan de herbestemming van religieus erfgoed. Het onderwerp herbestemming was eind april opnieuw de aanleiding om een studiedag te organiseren. Ditmaal was het thema uitgebreid van religieus erfgoed naar alle types van gebouwd erfgoed.

In dit tijdperk van voortdurende verandering volstaat het immers niet langer om erfgoedgebouwen in goede staat te bewaren. Leegstand door verlies van functie is een steeds vaker voorkomend probleem bij monumenten. De maatschappij vraagt – terecht – dat het erfgoedbestand dat gerestaureerd wordt ook daadwerkelijk gebruikt wordt. De zoektocht naar een geschikt (her)gebruik van het monument vergt vaak een moei-

lijke evenwichtsoefening waarbij een goede balans tussen het behoud van de erfgoedwaarden en het optimaliseren van het gebouw voor hedendaags en toekomstig gebruik centraal staat. De studiedag *Van balie tot cachot, herbestemming van gebouwen* ging door op vrijdag 25 april 2014 in Theaterhotel De Oranjerie in Roermond. Er waren een 80-tal geïnteresseerden uit Vlaanderen en Nederland aanwezig.

Frank Strolenberg beet in de voormiddag de spits af. Dhr. Strolenberg is programmaleider van het Nationaal Programma Herbestemming, dat een initiatief is van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed in Amersfoort. Hij is in die hoedanigheid verantwoordelijk voor het opzetten en coördineren – samen met een 30-tal partijen – van een nationaal breed gedragen agenda voor het bevorderen van meer en betere herbestemming van erfgoed. Hij bracht de lezing *Herbestemmen in een nieuwe werkelijkheid* over de veranderingen (onder andere de crisis) in de maatschappij in de afgelopen jaren en de repercussies hiervan voor de erfgoedzorg en herbestemming van monumenten. De heer Strolenberg wees er op dat herbestemming van alle tijden is, maar dat de realiteit voor heel wat erfgoed in 2014 leegstand is. De vraag stagneert, de financiering valt stil en de omstandigheden (eisen energiezuinigheid,...) worden dwingend. Het erfgoed heeft nochtans belangrijke troeven: het kan een verhaal vertellen van authenticiteit, onderscheid en identiteit, iets waar mensen vandaag bij uitstek naar op zoek zijn. Erfgoedgebouwen kunnen best wat verandering aan. Het is vooral de houding van erfgoedzorgers die aangepast zal moeten worden van "blijf van dit monument af" naar "maak er alstublieft gebruik van". Erfgoedzorg is immers niet langer louter particulier of publiek georganiseerd maar is deel van de netwerksamenleving geworden.

Marc van Roosmalen was de tweede spreker. Hij studeerde in 1981 af als ingenieur bouwkunde aan de TUDelft. Hij was vervolgens van 1982 tot 1987 actief als architect bij de Rijksgebouwendienst restauratie en herbestemming. Sinds 1987 is hij partner in het architectenbureau 'Van Roosmalen-Van Gessel architecten e.p.' en senior architect-adviseur voor de Rijksgebouwendienst. Hij schetste zijn visie op de verantwoordelijkheid en rol van het rijk als grote vastgoedeigenaar, vervolgens richtte hij zich op de lessen die we kunnen leren uit transformaties van alle tijden en streken om tot slot de case te behandelen van de herbestemming van het arresthuis in Roermond en de aanhouders enkele herbestemmingsnoties mee te geven. Het gaat volgens Van Roosmalen bij herbestemming met name om het belang van de vraagcreatie en de kansen die er voor erfgoed liggen in het identiteitsaspect. Herbestemming dient een verhaal te zijn van zowel behoud als vernieuwing en men moet er rekening mee durven houden dat onder druk alles vloeibaar wordt.

Kurt Loomans was vanuit Vlaanderen aan het woord om zijn mening op herbestemming te vertolken. Hij is architect en afgestudeerd als master in de monumenten- en landschapszorg

in Antwerpen. De heer Loomans werkte een 10-tal jaar als architect bij het bureau Erfgoed en visie uit Malle. Sedert 2012 is hij ook zaakvoerder van de bvba 'architect Kurt Loomans'. Als masterthesis voor de opleiding monumenten- en landschapszorg maakte Kurt Loomans destijds een studie en masterplan voor de voormalige Rijksweldadigheidskolonie van Merksplas. Eind 2010 werd de tijdelijke vennootschap 'Erfgoed en Visie en Kurt Loomans' aangesteld als restauratiearchitect voor de restauratie en herbestemming van de kapel en grote hoeve van deze voormalige bedelaars- en landloperkolonie in Merksplas. In zijn lezing bracht Kurt Loomans de bloei en het verval van dit sociaal utopisch experiment in beeld. Hij ging dieper in op de erfgoedwaarden en oorspronkelijke functies van het volledig domein en zijn onderdelen om vervolgens in te zoomen op het masterplan voor de herbestemming dat in 10 fasen en 9 jaren gerealiseerd zal worden. De financiële regeling via een meerjarige subsidieovereenkomst speelt in deze een belangrijke rol als katalysator voor het op gang brengen van private geldstromen. Bij het realiseren van het masterplan herbestemming ging denkwerk en aandacht naar de zonering van het domein in diverse elkaar aanvullende bestemmingen en functies. De afwerking van de eerste twee fases oogt alvast veelbelovend.

Harold Janssen sloot het voormiddagprogramma af. Hij studeerde architectuur aan de academie van bouwkunst in Maas-

tricht en is sinds 1996 actief bij SATIJNplus Architecten als architect-directeur restauratie, renovatie en transformatie. Dhr. Janssen heeft doorheen de jaren heel wat praktische ervaring opgebouwd met betrekking tot het herbestemmen en/of transformeren van gebouwen. Hij lichtte de case toe van de herbestemmingsaanpak van het beschermde industriële BACO-gebouw in Roermond tot kantoren in de stijl van 'het nieuwe werken'. In zijn betoog werd duidelijk dat een geïntegreerde aanpak en teamwerk van groot belang zijn in dergelijke herbestemmingsprojecten. Ook mag men best ambitieus zijn, bijvoorbeeld rond het te behalen energiepeil, in het stellen van doelen bij de herbestemming van een erfgoedgebouw. Maar men moet ook bereid zijn deze doelen bij te stellen wanneer ze in de loop van het traject niet haalbaar blijken.

Tijdens de middag was er ruimte voor netwerken en voor geleide plaatsbezoeken van de eerder op de dag toegelichte gebouwen, met name het arresthuis, een voormalige gevangenis die herbestemd was tot hotel en het BACO-gebouw, getransformeerd tot kantoren.

Na de middag kwamen nog twee sprekers aan bod. Henk Schellen is lid van het bestuur van WTA en *associate professor* bouwfysica aan de TU Eindhoven. In zijn lezing *Herbestemming van*

Hotel Het Arresthuis, Roermond (foto R. De Graef)



historisch gebouw tot museum gaf hij toelichting bij de actuele richtlijnen voor museale binnenklimaten die zowel rekening proberen te houden met het behoud van museale collecties als met de vaak monumentale gebouwen waarin deze collecties ondergebracht zijn, wat geen evidentie is. Uit zijn betoog kon geleerd worden dat het niet noodzakelijk /haalbaar is om in een erfgoedgebouw de strengste ASHRAE-klimaatklassen toe te passen. Vaak kan meer heil gehaald worden uit alternatieve klimaatregelingen zoals toepassen van dag- en nacht-strategieën, *Conservation heating*, het zoneren in gebouwen en het toepassen van actieve vitrines voor de meeste kwetsbare objecten.

Hans Janssen mocht tenslotte de dag afsluiten. Hij is architect bij '8 office architects' uit Kontich bij Antwerpen. Dit bureau was uitvoerend architect voor de recente restauratie en herbestemming van het gebouwencomplex van de *Red Star Line* rederij in Antwerpen tot museum over de emigratie naar Amerika van eind 19de en begin 20ste eeuw. In deze case speelt het verhaal over de emigratie dat de gebouwen tot op vandaag haast uitademen een tastbare en actieve rol in de herbestemming van de gebouwen tot museum. Essentieel bij de succesvolle realisatie van het herbestemmingsproject was het grote maatschappelijke draagvlak dat er bestaat voor een museum in deze gebouwen rond deze thematiek op zowel lokaal als (inter)nationaal vlak.

Onderzoek

Marc De Bie

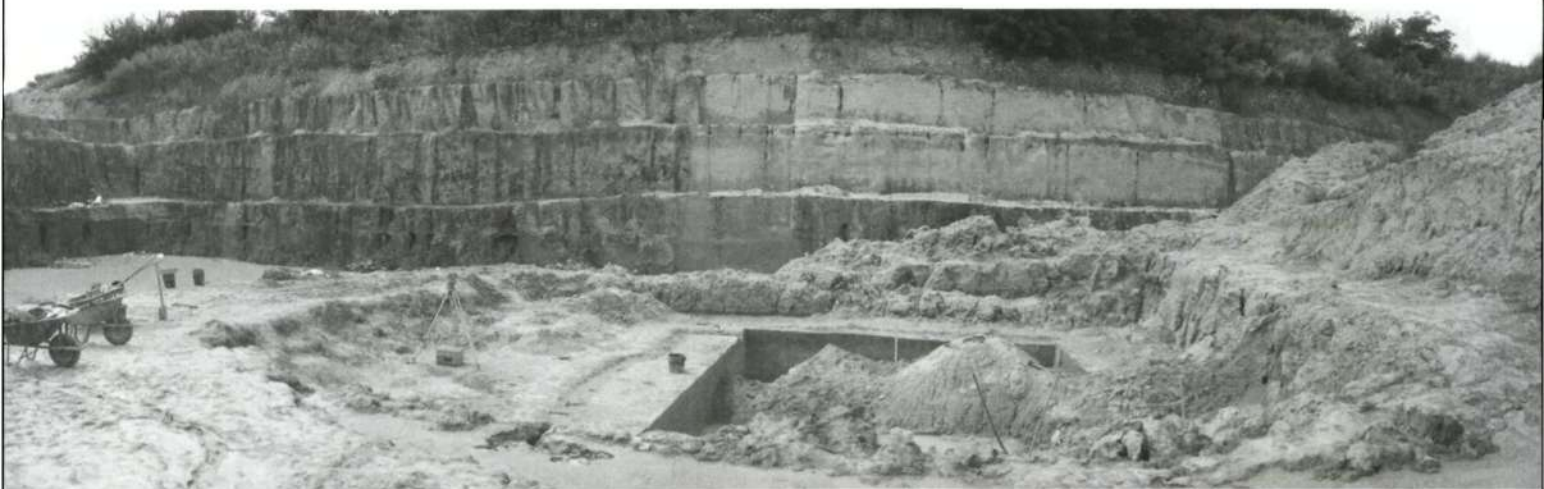
**KESSELT-OP DE SCHANS (LIMBURG, BELGIUM)
AND THE LOWER/MIDDLE PALAEOLITHIC
TRANSITION IN NORTHWESTERN EUROPE
DOCTORAATSVERDEDIGING
ANN VAN BAELEN KU LEUVEN,
24 MAART 2014**

Hoe kunnen we in Vlaanderen adequaat zorg dragen voor ons oudste cultureel erfgoed? Welke mogelijkheden zijn er om kansen te geven aan onderzoek van archeologische sites die tienduizenden of honderdduizenden jaren geleden zijn nagelaten? En vooral: hoe zorgen we ervoor dat we die sites kunnen aantreffen in de context van de preventieve archeologie? Dergelijke vragen borrelen op wanneer je hoort en ziet welke bijdrage deze vondsten kunnen hebben aan de fundamentele debatten over de ontwikkeling van de vroegste mensen en menselijke groepen die in onze gebieden aanwezig waren. Dat was

onlangs het geval bij de verdediging van het doctoraat van Ann Van Baelen onder promotorschap van prof. Philip Van Peer aan de KU Leuven. In de jury bevonden zich enkele internationale autoriteiten (prof. Roebroeks uit Leiden, prof. Richter uit Keulen, prof. Depaepe uit Parijs) die het onderzoek op Kesselt (en de doctoranda) graag confronteerden met eigen expertise en inzichten.

Ann Van Baelen groef in 2007 en 2008 de paleolithische site van Kesselt-Op de Schans zelf op en onderzocht verder welke gedragsveranderingen er zaten achter de overgang van het vroegpaleolithicum naar het middenpaleolithicum, zowat 300.000 tot 250.000 jaar geleden. In vergelijking met meer recente 'culturele transitities' is deze overgang en de mogelijke verklaring ervoor in feite maar beperkt bestudeerd. Uit deze periode zijn immers niet zoveel Noordwest-Europese vindplaatsen bekend en meestal is het ook moeilijk ze voldoende nauwkeurig te dateren. De doctoranda maakte daarom een kritische evaluatie van het huidige kader waarbinnen de overgang van vroeg- naar middenpaleolithicum bestudeerd wordt. Ze argumenteert dat systematisch *refitten* van de stenen artefacten bijkomend inzicht kan leveren bij de meer klassieke typologische en technologische benaderingen van het lithisch materiaal. Door de afslagen en werktuigen weer samen te kleven tot de oorspronkelijke vuursteenknol kan je immers de precieze handelingen volgen van de paleolithische steenkapper. Dit levert een rechtstreekse inkijk in prehistorisch menselijk gedrag en wel op een zeer gedetailleerde manier. Bovendien leert het iets over het transport van artefacten binnen de werkplaats(en).

De vindplaats van Kesselt-Op de Schans vormde een geschikte context om dit toe te passen. Op basis van de stratigrafische positie en de correlatie met het regionale chronostratigrafische kader dateert men deze site omstreeks 280.000 jaar oud. Het belangrijkste archeologische niveau bevond zich zowat 10 meter onder het maaiveld, op de bodem van een leem-groef. Het bestaat uit vier kleine concentraties artefacten, restanten van ateliers voor steenbewerking die op een afstand van 20 tot 90 meter van elkaar verwijderd lagen. Op elke plek bewerkten de aanwezige hominiden één tot maximum twee vuursteenknollen. De gebruikte vuursteen is naar alle waarschijnlijkheid van lokale oorsprong. Attributenanalyse van de artefacten en analyse van de refitcomposities laten toe belangrijke verschillen vast te stellen tussen de concentraties. Er werden immers diverse productiesystemen toegepast: zogenaamde discoïdale en Levallois productie, maar ook systemen die gebruik maken van meerdere slagvlakken of van eenvoudig voorbereide kernen. In deze refitcomposities ontbreken telkens enkele artefacten, vooral de grotere en regelmatige afslagen. Zij werden vermoedelijk geselecteerd en meegenomen verder op weg. Het omgekeerde werd eveneens geobserveerd: er is een beperkt aantal niet lokaal geproduceerde artefacten aanwezig, waaronder Levalloisafslagen en schrabbers. Zij vertonen vaak sporen van gebruik, terwijl slechts één lokaal geproduceerd artefact dergelijke sporen vertoont.



Panoramisch gezicht op de leemgroeve (foto A. Van Baelen)

Ruim genomen zijn in heel Noordwest-Europa uit deze lange 'overgangperiode' tot hertoe 106 vroegpaleolithische en middenpaleolithische sites teruggevonden. De auteur besluit dat de overgang van vroegpaleolithische Acheuleaan ensembles zoals Soucy naar typisch middenpaleolithische contexten zoals Kesselt-Op de Schans plaatsvond in een eerder beperkte tijdspanne, omstreeks 300.000 jaar geleden. Regionale verschillen

Reeds tijdens de opgravingen konden artefacten *gerefit* (aan elkaar gepuzzeld) worden (foto A. Van Baelen)



sluit ze daarbij niet uit, maar deze kunnen pas echt aan het licht worden gebracht wanneer voldoende gelijkaardige sites beschikbaar komen voor verder onderzoek.

Ongetwijfeld zitten inderdaad nog heel wat vindplaatsen uit deze periode verborgen in de loesspakketten die tijdens de voorbije ijstijden in onze gebieden zijn afgezet. Archeologen worstelen al een tijdje met de vraag hoe ze die sites bij leemontginning of andere ingrepen het best kunnen vatten tijdens preventief vooronderzoek. De klassieke benaderingen van oppervlakteprospectie, boringen of proefsleuven schieten hier immers tekort. De laatste jaren zijn in Noord-Frankrijk bij groot-schalige infrastructuurwerken voor de aanleg van het *Canal du Nord* nieuwe strategieën ontwikkeld om de loesspakketten te screenen met diepe sondages en daarbij stapsgewijs paleolithische niveaus op te sporen. Momenteel onderzoeken specialisten van de KU Leuven met de leemexploitanten in Zuid-Oost Limburg hoe een dergelijke prospectie het best kan uitgevoerd worden in de context van een leemontginning. Dit vergt een investering die ook in Vlaanderen evenwel mogelijk moet zijn indien de waarde van dit uitzonderlijk patrimonium en de betekenis van deze sites voor onze kennis over de vroegste bewoners en vroeg menselijk gedrag voldoende doordringt. Daarvoor is ook de ontsluiting van deze sites en van referentiecoupes van belang. Op een paar honderd meter van de vonden van Kesselt wordt op dit ogenblik de profielwand van de groeve van Veldwezelt geconsolideerd.

Deze middenpaleolithische site werd op 7 december 2007 beschermd als archeologisch monument (publicatie in het Belgisch Staatsblad 15 januari 2008). Dankzij deze maatregel kon, voor het eerst, een aanzienlijke restauratiepremie (652.450 euro) toegekend worden voor de consolidering en verdere ontsluiting van deze beschermde archeologische site. Hopelijk raken en blijven bezoekers en beleidsmakers er in de toekomst overtuigd dat ook het diepste erfgoed de nodige aandacht, zorg en onderzoek verdient wanneer het niet in situ behouden kan blijven.

INFOSESSIES NIEUWE ONROEREND-ERFGOEDREGELGEVING

Op 3 juli 2013 werd het Onroerenderfgoeddecreet definitief goedgekeurd door het Vlaams parlement en op 12 juli 2013 werd dit bekrachtigd door de Vlaamse Regering.

Op 16 mei 2014 werd het 'Besluit van de Vlaamse Regering betreffende de uitvoering van het Onroerenderfgoeddecreet' goedgekeurd door de Vlaamse Regering. Op 1 januari 2015 treedt dit nieuwe decreet in werking.

Het Onroerenderfgoeddecreet wil een holistische en eigentijdse benadering van en voor het onroerend erfgoed in Vlaanderen en integreert de drie bestaande decreten met betrekking tot het archeologisch erfgoed, het bouwkundig erfgoed en de cultuurhistorische landschappen.

Om al de betrokkenen wegwijs te maken in deze nieuwe regelgeving organiseert het agentschap Onroerend Erfgoed in het najaar enkele informatiesessies.

- Algemene studiedag 'De nieuwe onroerenderfgoedregelgeving'

Wanneer? Donderdag 30 oktober 2014, met in de voormiddag een algemene toelichting en in de namiddag thematische workshops

Waar? Lamot Mechelen

Voor wie? Belanghebbenden uit de sector zoals eigenaars, professionelen, ...

- Toelichting nieuwe regelgeving aan lokale besturen en provincies

Wanneer en waar? Dit betreft telkens een halve dag per provincie waarbij er een algemene toelichting op maat zal worden gegeven en nadien tijd is voor vragen.

Limburg: dinsdag 16 september (8u30 > 13u00): VAC Hasselt

Vlaams-Brabant: vrijdag 19 september (8u30 > 13u00): Provinciehuis Leuven

Oost-Vlaanderen: woensdag 24 september (8u30 > 13u00): VAC Gent

Antwerpen: vrijdag 26 september (8u30 > 13u00): Lamot Mechelen

West-Vlaanderen: dinsdag 7 oktober (12u00 > 16u30): Provinciehuis Brugge

Voor wie? Lokale overheden, provincie- en gemeentebesturen

De infosessies zijn gratis. Eens de inschrijvingen geopend zijn, zullen we dit via verschillende kanalen communiceren.

Inschrijven is verplicht en kan via onze website vanaf midden juni.

We brengen u meer over de nieuwigheden die het nieuwe decreet met zich meebrengt in onze volgende nummers.

Ondertussen vindt u alle informatie op: <https://www.onroerenderfgoed.be>

*"Ne se sont-ils pas mis en tête de réédifier chez nous
ce que leurs troupes ont brûlé ou dynamité? ... L'idée est grossière, cynique."*

De reactie op de weropbouwinitiatieven van de Duitsers op het einde van WO I,
Leur impudence, in *La Vérité*, nr. 5, 1915, p. 12.

Vert.: Hebben ze het zich in hun hoofd gehaald om bij ons herop te bouwen
wat hun troepen hebben afgebrand en opgeblazen? ... Het idee is grof, cynisch.

verdrijven. Op de luchtbeelden uit juni 1915 is te zien hoe de Britten op enkele plaatsen verzamelloopgraven aanlegden. Dit zijn parallelle loopgraven die toelaten om een groot aantal manschappen naar de voorste linie te krijgen. Deze veldversterkingen zijn echter kwetsbaar en konden door de Duitsers vanop hoger gelegen terrein gemakkelijk herkend worden. De aanleg van verzamelloopgraven gaat dikwijls ten koste van het verrassingseffect. Een Britse aanval op de hoger gelegen Duitse stellingen op 16 juni 1915 leverde daardoor hooguit enkele honderden meters terreinwinst op. De veroverde loopgraven werden meteen op het eigen loopgravenstelsel aangesloten door middel van verbindingsloopgraven. De regio van Bellewaarde was niet alleen fel bevochten, sinds de zomer van 1915 vond ook een grootschalige ondergrondse strijd plaats. Britse *tunnellers* groeven onderaardse gangen onder de Duitse veldversterkingen. De eerste mijn die in de omgeving van Bellewaarde werd aangelegd, ontplofte op 25 september 1915. Dit kaderde in een afleidingsmanoeuvre dat gepaard ging met de Britse aanvallen in Noord-Frankrijk. De daaropvolgende infanterieaanval draaide op een desastreuze mislukking uit. De soldaten geraakten tot aan de overkant van het niemandsland, maar werden uiteindelijk ter hoogte van de Duitse loopgraven door vijandelijk mitrailleurvuur neergemaaid. De Duitsers lieten zich niet onbetuigd. Ook zij plaatsten springladingen onder de Britse posities, waarvan de eerste op 17 oktober ontplofte (4). Op een foto van 11 november 1915 zijn de kraters te herkennen (5).

Vanaf 27 april 1916 zijn heel wat luchtbeelden beschikbaar met kortere tijdsintervallen, wat een registratie en datering van de mijnkraters op basis van de historische luchtbeelden eenvoudiger maakt. Wat deze luchtfoto's eveneens illustreren, is de toenemende intensiteit van de ondergrondse oorlog tijdens de winter van 1915 - 1916 en het voorjaar van 1916. Niet minder dan zeven kraters zijn er in deze periode in het oorlogslandschap bijgekomen. Op basis van een combinatie van kaartmateriaal en luchtfoto's uit de Eerste Wereldoorlog, kon voor een heel aantal mijnontploffingen een exacte datum worden gereconstrueerd. Daarnaast vulden Duitse regimentsgeschiedenissen enkele leemtes aan (6). Een vergelijking tussen de luchtbeelden en de historische kaarten kan zeer interessant zijn, omdat de kaarten aanvullende mijnkraters weergeven die op het eerste gezicht op de luchtfoto's niet waarneembaar zijn. Het gaat om offensieve, maar vooral ook om de relictten van defensieve mijnen. Defensieve mijnen hadden niet tot doel de vijandelijke stellingen, maar eerder de onderaardse gangen van de tegenstander te vernietigen.

De ontsteking van deze mijnen had niet dezelfde impact op het landschap als offensieve mijnen. Ze lieten geen of veel kleinere kraters na.

In de winter en het voorjaar van 1917 bereikte de mijnenoorlog bij Bellewaarde een climax. Op een gebied van amper 35 ha explodeerden enkele tientallen mijnen. Tussen januari en juli 1917 was deze frontsector een van de actiefste in de Westhoek. Door de vele bom- en mijnkraters werd het landschap er volledig herschapen in een woestenij. Het wordt dan ook moeilijk om de verschillende sporen in dit maanlandschap te onderscheiden en te identificeren. De zogenaamde *mine reports* van de *Tunneling Companies* (TC) die in het gebied actief waren bieden als aanvullende bron vaak uitsluitsel over de ondergrondse activiteiten. In deze rapporten werd de opeenvolging van de verschillende mijnexplosies nauwgezet bijgehouden. Voor de periode van januari tot juni 1917 werden minstens 22 mijnexplosies geregistreerd door het 177th TC. Met behulp van loopgravenkaarten en de *mine reports* (met onder andere kaartreferentie, datering en geschatte diameter van de krater) is het mogelijk om een groot deel van de op de historische luchtfoto's zichtbare kraters exact te identificeren en te dateren.

De lancering van het geallieerde offensief op 31 juli 1917 (Derde Slag bij Ieper) luidde het einde van de ondergrondse oorlog in deze sector in. Ook het karakter van de oorlog veranderde door een wijziging in de militaire tactiek. Waar beide partijen voordien een sterk uitgebouwd loopgravenstelsel hadden, werd eind 1917 en in 1918 meer op een verdediging in de diepte ingezet, waarbij bunkers en versterkte punten de ruggengraat van de defensie vormden. Dat is goed op de luchtbeelden te zien. Aaneengesloten loopgravenstelsels kwamen bijna niet meer voor. Delen van oude loopgraven werd hergebruikt en omgevormd tot verstevigde posities, die vaak versterkt werden met bunkers.

Voor de frontsector bij Bellewaarde zijn zo immens veel sporen aangetroffen op de luchtbeelden, dat het gerust voor één van de meest dense sectoren van het westelijke front in België kan doorgaan. Volgens de luchtfoto's, historische kaarten en *mine reports*, waren er niet minder dan 34 verschillende mijnontploffingen. Meer dan 42 kilometer gevechtsloopgraven werden in dit kleine gebied gegraven, die dan nog eens onderling verbonden werden door middel van 32 kilometer verbindingsloopgraven. Verspreid over de sector werd met zekerheid een 60-tal bunkers geregistreerd; op 25 andere locaties stond er mogelijk nog één. Na de Derde Slag bij Ieper kwam daar nog eens 4,8 kilometer wegen en 3,4 kilometer smalspoorwegen bij.

Terreinobservaties en geofysisch onderzoek

Als de sporen van luchtfoto's uit 1914-18 op heden-daagse luchtfoto's worden geprojecteerd, geeft dit een beeld van het potentiële WO I-bodemarchief. Maar bevinden deze bijna 100 jaar oude sporen zich nog altijd in de bodem? En in welke bewaringstoestand? Op basis van luchtfoto's kunnen sporen worden geïnterpreteerd als loopgraven, schuilplaatsen, geschutplatforms, enzovoort. Maar strookt dit wel met wat archeologen op het terrein vinden? Eerder archeologisch onderzoek wees uit dat een goed uitgebouwd bodemarchief tot stand was gekomen (7). Zeker waar de stellingen geruime tijd gehandhaafd bleven, werden ze steeds grondiger uitgebouwd en hebben ze een duidelijke archeologische afdruk nagelaten.

Of deze veronderstelling ook voor Bellewaarde opging, is van oktober 2010 tot februari 2011 op drie plaatsen onderzocht (8). Het veldwerk was een onderdeel van een evaluerend proefsleuven-onderzoek dat het agentschap Onroerend Erfgoed voor de volledige oorlogszone in de Westhoek uitvoerde. In totaal werden in 18 locaties proefsleuven uitgezet, waaronder Bellewaarde (9).

Recente luchtfoto van Bellewaarde, met aanduiding van de loopgraven zichtbaar op oude luchtfoto's en situering van de proefsleuven (B. Stichelbaut, M. Dewilde en F. Wyffels, © orthofoto AG1V)

De proefsleuven werden zó gepositioneerd dat zoveel mogelijk verschillende structuren uit diverse oorlogsfasen zouden worden aangesneden. De grondwaterstand en de weersomstandigheden hebben in combinatie met de zware, vette leem het veldwerk fel bemoeilijkt.

Als aanvulling op de archeologische verkenning voerde Peter Masters van de Cranfield University in het voorjaar van 2011 over een aansluitende grote oppervlakte geofysisch (magnetometrisch) onderzoek uit. Bellewaarde is dus een site aan het voormalige WO I-front die grondig, met behulp van verschillende technieken onder het vergrootglas werd gelegd.

Proefsleuf 1 (Y-Wood) bij de Begijnenbosstraat kwam er op de plaats waar de Britten sinds mei 1915 hun frontlijn installeerden. Van hieruit probeerden ze in juni 1915 de hoger gelegen Duitse posities in te nemen. Dat gaf aanleiding tot een paar opeenvolgende kleinschalige, maar bloedige confrontaties en een licht verschuivende frontlijn.

Bij de archeologische verkenning kwamen sporen van loopgraven uit verschillende oorlogsfasen tevoorschijn. De oudste kwam tot stand vanaf 24 mei 1915, bleek summier uitgebouwd, was 1,4 m diep en voorzien van een ijzeren plaat



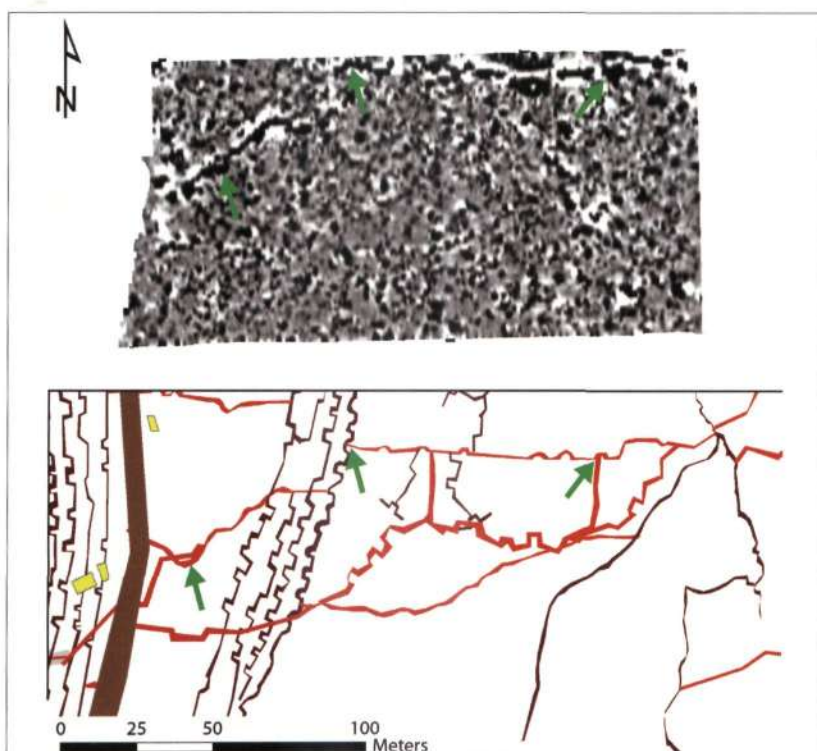
met opstaande boorden op de bodem. Omdat de loopgraaf maar kort als vuurlinie in gebruik is geweest, namen de Britten de moeite niet om ze verder te versterken. Wel sterk uitgebouwd was een verbindingssloopgraaf. Aangelegd tussen 1 en 7 juni 1915 bleef deze ruim twee jaar in gebruik. In juli 1918 was er opnieuw activiteit. Omdat loopgraven vaak onder water stonden, zocht men naar oplossingen om het loopvlak te verhogen. Dat was ook hier het geval. Een houten profiel in de vorm van een letter A (*A-frame*) werd omgekeerd in de loopgraaf geplaatst. Daarop vormden houten planken dan het circulatieniveau. Uit de vervorming van één van de *A-frames* bleek dat op die plaats een granaat was ingeslagen. Mogelijk stond een kanon in de buurt. Vlakbij lagen immers een vijftal 18 pondeur granaten. Ze waren niet vuurklaar, want de veiligheidskap zat nog op de ontsteker en de transportclip was nog niet verwijderd.

De kort bij elkaar liggende, parallelle loopgraven – prominent aanwezig op de luchtfoto's van juni 1915 – bleken ondiepe, niet verstevigde greppels te zijn. De veronderstelling dat dit verzamelloopgraven waren, bedoeld om voorafgaand aan een uitval genoeg manschappen voor de uitvoering van de raid bijeen te brengen, bleek te kloppen.

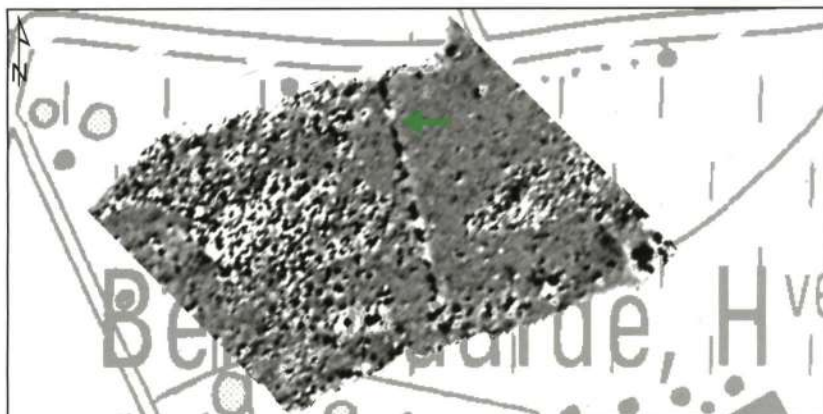
De loopgraven boden net voldoende bescherming als kortstondige verzamelplek voor de troepen, maar niet als verdedigingsstelling. Omdat ze niet met metaal uitgewerkt en verstevigd werden, gaven ze geen of nauwelijks signaal bij het geofysisch onderzoek. De met *A-frames* en metalen platen uitgeruste verbindingssloopgraaf is wel goed op de geofysische scan te zien. Iets zuidelijker loopt ongeveer parallel nog een andere verbindingss-



Verworpen A-profiel van een loopgraaf in proefsleuf 1 (foto F. Wyffels)



Geofysische scan nabij proefsleuf 1 in Bellewaarde (© P. Masters)



0 25 50 100
Meters

loopgraaf, zichtbaar op de luchtfoto's vanaf mei 1916. Daarnaast zijn er nog enkele mogelijke tracés te zien zonder dat tot een duidelijke match kan besloten worden. De scan verradt overduidelijk dat het terrein heftig beschoten is en volledig met obusputten bedekt was.

Proefsleuf 2 lag ter hoogte van de Britse frontlijn na de tegenaanvallen van juni 1915, maar zou ook oudere sporen uit de eerste fase van de oorlog moeten aansnijden.

Op het terrein werden hier verschillende sporen van loopgraven ontdekt. Bijzonder was dat door de opeenvolgende kleine verschuivingen van het front

Geofysische scan van het grasland bij Bellewaarde waarop duidelijk het verloop van een loopgraaf is te zien
(© P. Masters)

Proefsleuf 3: opgegraven resten van een houten schuilplaats nabij een Duitse loopgraaf
(foto F. Wyffels)



deze loopgraven enkele keren van 'eigenaar' veranderden, wat zich ook in de archeologische sporen weerspiegelde. Archeologisch kon vastgesteld worden dat de loopgraaf heraangelegd is, zoals blijkt uit de opeenvolgende verschillende dieptes (1,1 en 0,80 m). In enkele gevallen wijzen de in profiel breed uitwaaijende greppels erop dat sommige loopgraven na verloop van tijd niet meer werden onderhouden. Ze vervaagden al tijdens de oorlog. En uit complexe situaties zowel in grondplan als in profiel blijkt hoezeer loopgraven herhaaldelijk moesten worden hersteld of aangepast. Het leven in de loopgraven bestond niet alleen uit gevechten, maar ook uit graven, scheppen, materiaal aandragen en herstellen. De loopgraven waren niet substantieel verstevigd. Gezien de zware beschietingen en de ondermijningsoperaties zouden dat trouwens vergeefse inspanningen geweest zijn. Er waren weinig mobiele vondsten. Waarschijnlijk was deze linie dan ook dun bezet en fungeerde ze meer als een observatiepost.

Proefsleuf 3 werd in de Duitse zone van het front van 1915-1917 aangelegd. En daarbij werd een loopgraaf met een speciale historiek geïviseerd. Al van in het voorjaar van 1915 hadden de Britten hier een gevechtloopgraaf aangelegd, met een vuurlinie die op het oosten uitkeek, bedoeld om het toen aan de gang zijnde Duitse offensief te counteren. Maar bij de intense gevechten om de Bellewaarde *ridge* ging de positie eind mei 1915 toch verloren. Bij het archeologisch veldwerk bleek dat de Duitse troepen de constructie aanpasten en met een ondergrondse houten schuilplaats aan de frontzijde en een betonnen bunker aan de veldzijde uitrustten. Beide constructies waren met zandzakken ingekapseld om aan de impact van ontploffingen te weerstaan. Om erosie in deze langdurig in gebruik zijnde loopgraven tegen te gaan werd voor de wanden o.a. houten vlechtwerk toegepast, wat vaak de gewoonte was in Duitse loopgraven.

Terwijl de planken van de houten schuilplaats (2,4 op 1,8 m), zoals een bouw pakket *avant la lettre*, genummerd waren, werd voor de 2 m lange toegang vanuit de loopgraaf een staldeur gerecupereerd. Door middel van pen-gatverbindingen en inkepingen voor de schuine staanders werd de constructie bijeen gehouden. In de zuidoostelijke hoek was zelfs een gedeelte van de opstand bewaard: een dubbele wand, als het ware een houten spouwwand. Er zijn aanwijzingen dat er een tweede, waarschijnlijk verwoeste schuilplaats ten noordwesten van de eerste mag gesitueerd worden. Een rechthoekige zone grijs gereduceerde (10) leem en enkele verticale balken op de rand wijzen hierop. De zone met de schuilplaatsen is volgens de luchtfoto's met

een loopgraaf omgeven. Terwijl de schuilplaatsen maar aan enkele mannen beschutting boden, waren de bunkers gemakkelijk 4 à 5 op 6 m groot. Voor de flankerende loopgraaf zijn metalen platen gebruikt bij de beschieting. Aan de andere zijde was de loopgraaf ingekapseld door zandzakken.

Ook hier is op het geofysisch beeld een kluwen van bominslagen af te lezen waarbinnen bepaalde, eerder lineaire tracés misschien wel loopgraven suggereren. Soms lijken de traversen (11) herkenbaar. Ook de uitstulping op de centrale hoofdloopgraaf, waar de schuilplaatsen gevonden zijn, is duidelijk zichtbaar. Links komt een druk cluster van signalen overeen met enkele mijntrechters. Dit wijst op heftige beschietingen. Waarschijnlijk werd de trechter via de verbindingloopgraaf, (even) bezet door de Britten en daarom heftig onder vuur genomen.

Bewaring

De bewaring van de archeologische sporen is op sommige plaatsen uitstekend te noemen. Er zijn veel factoren, die de bewaringstoestand van de oorlogssporen kunnen beïnvloeden. De uitbouw tijdens de oorlog (vluchtig, summier of solide, volwaardig uitgebouwd), de intensiteit van de ondergane beschietingen en ook de opruiming na de oorlog (oppervlakkig, ontmanteld, 'gediepground' (12), ...) spelen een belangrijke rol.

In het geval van Bellewaarde zijn bepaalde structuren sterk uitgebouwd en dan nog eens extra met een pakket zandzakken beschermd.

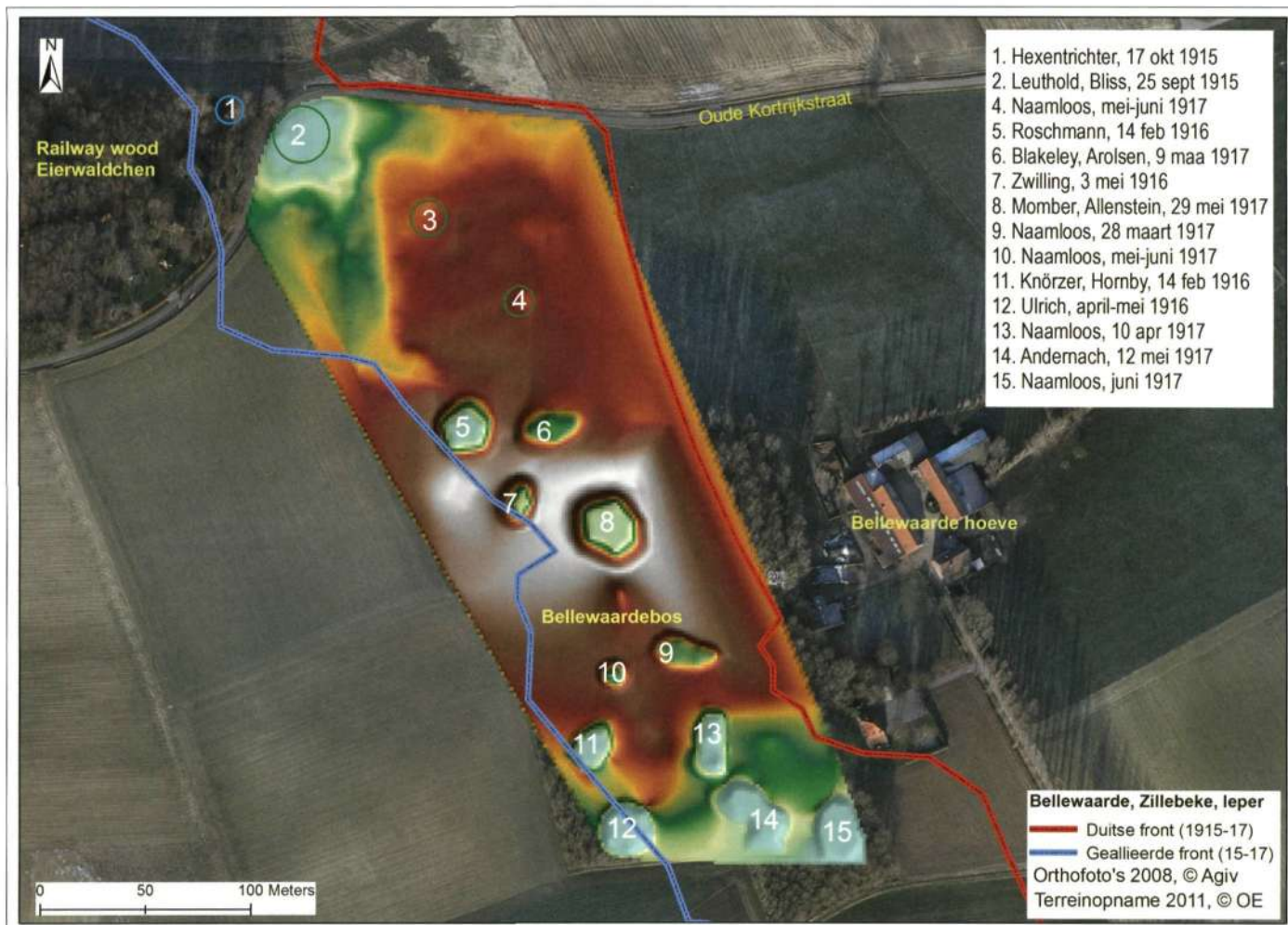
Daartegenover is de impact van de beschietingen hier en daar toch wel ingrijpend. Na de oorlog is het terrein niet 'gediepground'. Een bepaald gedeelte is zelfs spontaan 'verboos', ook al was dat vóór de oorlog niet het geval.

Archeologisch mag Bellewaarde dan ook als een topsite worden ingeschat.

Erfgoed van de mijnenoorlog

Niet alleen de archeologische resten en sporen in de bodem zijn belangrijk erfgoed in en rondom Bellewaarde. Bijzonder goed bewaard is het relict-landschap met kraters en ondergrondse tunnels, dat hier nog heel authentiek en bijna onaangeroerd is gebleven. Nergens zijn zoveel kraters op zo'n beperkte oppervlakte bewaard.

Dat blijkt uit de vergelijking tussen de vroegere en de huidige situatie: in de omgeving van Bellewaarde lieten niet minder dan 34 mijnexplosies een krater na over een periode van september 1915 tot juli 1917. Anno 2013 bleken na de opmeting van het terrein nog vijftien kraters of kraterrestanten te bestaan, waarvan zes het resultaat van verschillende mijnexplosies zijn. Niet elke explosie heeft tot op



Relicten van de mijnenoorlog 1915-1917. Topografische opmeting van de nog zichtbare mijnkraters bij Bellewaarde (J. Van Laecke en H. Verboven, © orthofoto AGIV)

heden een individuele krater nagelaten, omdat het volume in sommige gevallen werd herwerkt door een latere (grotere) explosie (13). De identificatie van kraters op het terrein bleek niet altijd gemakkelijk. Door de dichte vegetatie in het bos was het moeilijk zicht te krijgen op de onderlinge relaties tussen de kraters.

Relictlandschap met kraters

In het grasland tussen *Railway Wood* en Bellewaardebos zijn in het microreliëf aan de oppervlakte verschillende cirkelvormige depressies te zien. Bij overvloedig regenweer blijft het water in plassen staan. Deze depressies zijn de restanten van de kraters die hier tot lang in de weide lagen, maar in 1983-84 door de pachter-landbouwer zijn gedempt. Daardoor zouden er in totaal zes zijn verdwenen (14). Bij de heraanleg van de Oude Kortrijksestraat na de Eerste Wereldoorlog had men een deel van het oorspronkelijk wegtraject verlegd om de oudste krater van 25 september 1915 te ontwijken. Een deel van de huidige weg ligt op de oude kraterlip. De rest van de krater ten oosten van de weg is vervaagd. Enkel aan het lager gelegen stuk grasland langs de weg kun je nog zien dat er ooit een krater heeft gelegen.

Gedempte mijnkraters
 (© Vlaamse overheid, ATO en AGIV)



De kraters die nu onder bos liggen, zijn het best bewaard gebleven. Het Bellewaardebosje is overigens na 1918 ontstaan. Voorheen was het akkerland bij de Bellewaarde hoeve. Na de oorlog ontsnapte de omgeving van Bellewaarde aan de grootste 'opruimwoede' van oorlogssporen op landbouwgronden. Het is één van de locaties waar niet werd gediepgroond of geëgaliseerd. Daardoor zijn de sporen van de Eerste Wereldoorlog tot op de dag van vandaag nog altijd zichtbaar in het micro-reliëf en werden de kraters niet gedempt. Een bijzondere krater in Bellewaardebos is die onmiddellijk ten noorden van de dreef in Bellewaardebos, in oorlogstijd door de Duitsers *Allenstein* en door de Britten *Momber* genoemd. Als één van de weinige bewaarde deze krater ook zijn kraterlip: de opgeworpen aarde van de explosie ligt nog altijd rond de kratermond. In de voorbije honderd jaar waren vele kraters onderhevig aan erosie, die vooral de diepte heeft aangetast. Uit de vergelijking tussen de kraterafmetingen op de luchtfoto's van vroeger en nu blijken de kraters onder Bellewaardebos nochtans die erosie vrij goed te hebben doorstaan.

Opvallend is dat bij Bellewaarde alle mijnen in het niemandsland of onder de frontlinie ontploften. Geen enkele drong tot achter de vijandelijke linies door. Dit betekent dat, ofwel het afweersysteem tegen ondergrondse mijnen heel goed werkte, ofwel mijnexplosies als een tactiek werden gebruikt om de frontlijn van de tegenstander dichtter te

naderen. Op elke explosie volgde meestal een infanterieaanval om de nieuw ontstane krater zo snel mogelijk in te nemen en te verbinden met het eigen loopgravensysteem (15). Van daaruit kon het vijandelijke front met meer precisie onder vuur worden genomen of nieuwe tunnels richting vijand worden aangelegd (16). De tot versterkingen uitgebouwde mijnkraters verdeelden het niemandsland eigenlijk in invloedssferen. Rond Bellewaarde waren midden 1917 dertien van de 34 mijnkraters in de Britse frontlinie ingewerkt, tegenover minstens 21 in de Duitse invloedssfeer.

Uit de ligging van de kraters blijkt ook dat Duitse ondermijningsactiviteit hier meer dan de Britse op offensieve acties was gericht. Duitse ondermijners drongen vaker tot vlak voor de Britse linies door. In elk geval is het duidelijk dat de inzet van dit wapen nooit een beslissende wending in een veldslag gaf. Een stukje niemandsland was ingenomen en verschoof van de ene naar de andere invloedssfeer. De terreinwinst bleef beperkt tot enkele strekkende meter. Militair-strategisch droegen mijnen tot niets bij. Ze maakten de oorlog alleen explosiever, nerveuzer, en maakten meer slachtoffers.

Schachten en tunnelsystemen

Waar kraters liggen, moeten in principe in de ondergrond ook schachten en galerijen geweest zijn, van waaruit de mijnladingen tot ontploffing

Mijnkrater *Ulrich* aan de rand van Bellewaardebos markeert de Britse frontlijn van juni 1915-juli 1917. De krater ontstond als gevolg van de ontploffing van een Duitse mijn op 14 februari 1916
(foto O. Pauwels)





- a. Ingang van een Duitse schacht bij Bellewaarde (uit ORGELDINGER, 1931, p. 134)
- b. Versterkte mijnkrater nabij de Oude Kortrijkstraat in Zillebeke, 25 september 1915 (uit ORGELDINGER, 1931)
- c. Kapot geschoten landschap rond Bellewaarde (uit BRENDLER, *Kriegserlebnisse*)
- d. Gesneuvelde Britten bij de mijnontploffing van 25 september 1915 (uit ORGELDINGER, 1931, p. 130)

werden gebracht. In de oorlogsdagboeken van de *177th Tunnelling Company* komen enkele kaartjes met schachten en ondergrondse galerijen voor (17). Zo weten we dat *Railway Wood* zowel boven als ondergronds tot een stevig Brits bolwerk was omgevormd. Vanuit de voorste loopgraven in de oostelijke punt van *Railway Wood* vertrokken ondergrondse galerijen richting Duitse loopgraven (18). Ook rond Bellewaardebos bevonden zich tunnels. Vanuit loopgraven op een afstand van minder dan 100 m ten westen van de bosrand vertrok een Britse schacht van waaruit ondergrondse tunnels tot onder het niemandsland doordrongen. Een bodemverzakking in 2000 doet vermoeden dat daar een Britse tunnel is ingestort (19).

Ook langs Duitse zijde bestonden schachten en tunnelsystemen. Over hun locatie is spijtig genoeg geen informatie meer bewaard. Duitse regimentsgeschiedenissen geven aan de hand van zeldzame foto's wel een inkijk op de situatie zoals ze geweest is (20). De Duitse ondermijningsactiviteiten begonnen pas sinds eind september 1915, nadat de Britse troepen als eersten in de omgeving van *Railway Wood* een mijn hadden doen ontploffen (21). Toen in september 1915 bleek dat de Britten

ondergronds posities hadden ingenomen, doken ook de Duitse troepen als mollen onder de grond. Zonder een afdoende verdediging zou de tegenstander immers ongemerkt tot onder de Duitse stellingen geraken. Met man en macht begonnen de graafwerken aan schachten en tunnels tot op een diepte van ongeveer 10 m (22). Tegen februari 1916 was een heel systeem uitgebouwd, dat als een afdoende tegenhanger werd beschouwd voor het Britse tunnelsysteem. Toen in het voorjaar van 1916 bleek dat de *tunnellers* erin geslaagd waren om tot op veel grotere diepte door te dringen, dwong dat de Duitse troepen tot een aanpassing van hun tactiek (23). Tot dan toe hielden ze diepere ondermijningen niet voor mogelijk, omdat schachten en tunnels door watervoerende lagen moest gaan, die de met hout beklede wanden deden inklappen onder de grote druk van het water. Geologen en ingenieurs werden erbij gehaald om de zaak te bestuderen. Conclusie was dat de uitbouw van een dieper verdedigingssysteem dringend nodig was, een programma dat van Duitse kant over de hele Ieper- en Wijtschateboog vanaf de zomer van 1916 startte. Ook in Bellewaarde werd met de aanleg van nieuwe, diepere schachten geëxperimenteerd, tot 20 m diep (24).

Visie op deze erfgoedsite

Bellewaarde is omwille van de diversiteit van archeologische WO I-resten en het relictlandschap van goed bewaarde mijnkraters een interessante erfgoedsite. Op weinig plaatsen zijn de sporen van het vroegere oorlogslandschap nog goed af te lezen, maar hier is dat wel het geval. Bovendien kent de site een rijke geschiedenis. Pal op het front van 1915-17 ontwikkelde Bellewaarde zich tot één van de meest explosieve frontsectoren. De nabijheid van Ieper, het goede zicht op één van de belangrijkste geallieerde toevoerwegen naar het front, de Bellewaarde *ridge* als strategische hoogte maakt dat de oorlog hier nooit 'in rust' was. Vele opeenvolgende raids op kleine sectoren aan het front waren er het resultaat van, waardoor enorme inspanningen werden geleverd voor soms – achteraf bekeken – belachelijk kleine terreinwinsten. Dit alles valt in de archeologische sporen onder het bodemoppervlak af te lezen, in de vorm van de voortdurende herstellingen en aanpassingen van het consistent uitgebouwde netwerk van loopgraven. Het maakt de historische waarde van dit stukje Eerste Wereldoorlogslagveld bijzonder. Bovendien biedt het huidige landschap vele herkenningspunten die met het oorlogslandschap overeenstemmen. Nadat de oorlog de hele omgeving tot puin had geschoten, werd het landschap in de jaren 1920-30 wederopgebouwd: de akkers en weilanden werden na een moeizame sanering van de landbouwgronden opnieuw in gebruik genomen, *Railway Wood* kreeg weer de allure van een echt bos, op de voormalige walgrachtsites (Bellewaarde en Witte Poort hoeve) verschenen opnieuw hoeves en wegen werden heraangelegd, hoewel op sommige stukjes van het tracé kleine aanpassingen gebeurden. Ter hoogte van het pad naar het Bellewaardebos kan de ligging van de frontlijnen worden aangewezen. De westelijke bosrand stemt overeen met de Britse frontlijn. Nog geen 100 m oostelijker lag het Duitse front. De Begijnenbosstraat kan tot op vandaag aangewezen worden als locatie van waaruit een belangrijke Britse tegenaanval op het Duitse front werd gewaagd (16 juni 1915), die vele slachtoffers maakte (25).

In de voorbije honderd jaar zijn de grootste veranderingen in de omgeving de aanleg van de Zuiderring op de voormalige spoorwegbedding en de komst van het Bellewaarde pretpark (jaren 1950). Omdat de ringweg een stuk lager ligt, is hij grotendeels aan het oog onttrokken. En het attractiepark ligt op enkele 100m van het relictlandschap en wordt stevig gebufferd door een dichte strook bos. Daardoor hebben weg en pretpark een beperkte impact op de belevingswaarde van de site.

Ruimtelijke context

Vanuit erfgoedstandpunt zijn vooral het authentiek stukje kraterlandschap van de mijnenoorlog, het gedenkteken voor de omgekomen *tunnellers* wiens lichamen niet konden worden geborgen en de rijkdom aan archeologische sporen in de bodem waardevol. Voor de kwaliteit van de erfgoedsite is het behoud van deze elementen belangrijk. En daarbij gaat het niet alleen om de relictten, maar ook om de ruimtelijke context. Die draagt bij tot de leesbaarheid van de site en in een aantal gevallen zelfs tot het behoud van de oorlogsrelictten. Zo herkennen we bijvoorbeeld in het bosje aan de Oude Kortrijkstraat het *Railway Wood* dat na de oorlog op exact dezelfde plaats werd heraangelegd. Naar analogie met de wederopbouwarchitectuur kan het als een wederopbouwbos worden beschouwd. Op de oostelijke punt van het bosje markeert een krater de ligging van de vroegere frontlijnen die op die plek tergend dicht bij elkaar lagen. Onder het huidige bos liggen mogelijk nog resten van de Britse ondergrondse schuilplaats waar troepen een onderkomen vonden. De perimeter van het bosje maakt het goed herkenbaar. Vanuit erfgoedstandpunt is bosuitbreiding hier niet wenselijk.

Hetzelfde geldt voor het zuidelijker gelegen bosje dat de relictten van vijftien mijnkraters uit 1915-17 herbergt. De verbossing van de site heeft zeker bijgedragen tot de uitstekende bewaring van de kraters. Kraters in landbouwgronden lopen gemakkelijker het risico te worden gedempt. In het verleden is dat op verschillende plaatsen gebeurd, meer bepaald in Bellewaarde in de jaren '80. Uit een vergelijking met andere mijnkratersites is overigens gebleken dat de bewaring van kraters onder bos veruit het best is. Een doordacht bosbeheer waarbij bomen in en rond de kraters wel worden gekapt, maar niet gerooid – want dat erodeert het kratervolume – verzoent economische belangen met verzuchtingen vanuit de erfgoedsector. Gangbare praktijken in het bosbeheer hoeven daarbij geen hinder te ondervinden. Uitzonderlijke praktijken zoals grondverzet of het effenen van het reliëf staan wel haaks op het behoud van de erfgoedwaarden onder bos én in het grasland met microreliëf, waar eerder interessante WO I-archeologie werd vastgesteld. De weide ten noorden van het kraterbosje die opvallende reliëfverschillen aan het oppervlak vertoont, bewaart daaronder de resten van goed geconserveerde loopgraven en ingegraven schuilplaatsen. Het zijn sporen van een turbulent oorlogsverleden. Graslanden met zo'n opvallend microreliëf zijn vaak indicators voor een potentieel goed bewaarde archeologie. In het geval van Bellewaarde was dat zeker zo.



Resten van een Duitse loopgraaf
bij Bellewaarde, met aan de
zijkant sporen van vlechtwerk,
2010
(foto F. Wyfiels)

Onttrokken aan het oog zijn de ondergrondse tunnels die zich heden onder de akkers ten westen en ten oosten van het kraterbosje liggen.

Bebouwing is niet wenselijk. Om nog een andere reden is uitbreiding van de bebouwing in de richting van het kraterlandschap niet wenselijk, met name het zicht op Ieper. Het huidige open agrarisch landschap rondom het Bellewaardebosje garandeert het behoud ervan. Bij de inplanting van nieuwe gebouwen in de omgeving wordt daar idealiter rekening mee gehouden. Op deze site draagt het bestaande zicht vanuit de Meenseweg op het hoger gelegen Bellewaarde bij tot de ruimtelijke kwaliteit en kenbaarheid van de site.

Besluit

Bellewaarde is een locatie ten oosten van Ieper die al vroeg in de Eerste Wereldoorlog tot een belangrijke oorlogssite ontwikkelde. Op de oudste luchtfoto's van april-mei 1915 is een configuratie van loopgraven te zien die tijdens het offensief van dat voorjaar door Britse en Duitse troepen werden gebruikt. De luchtfoto's geven een idee hoe het oorlogslandschap er op een bepaald moment uitzag en hoe het verder evolueerde. Voor archeologen vandaag vormen de luchtfoto's een belangrijk hulpmiddel voor het lokaliseren van potentiële vindplaatsen van Eerste Wereldoorlogarcheologie. Specifiek voor Bellewaarde werden sporen verwacht uit verschillende etappes van de oorlog, wat volgens het terreinonderzoek ook blijkt te kloppen. Het bodemarchief bevat sporen van loopgraven van verschillende types (gevechts-, verbindings-, verzamelloopgraven) en tijdsfasen, ondergrondse schuilplaatsen en bunkers die vanuit de loopgraven gemakkelijk bereikbaar waren, mobiele vondsten, sporen van granaatinslagen. Aan de hand van het archeologisch onderzoek werden de opbouw van deze structuren en de gebruikte materialen bestudeerd, wat in combinatie met het historisch bronmateriaal leidde tot een beter inzicht in de ontwikkeling van deze veldversterkingen.

Het blootleggen van deze resten maakt de oorlog heel tastbaar. Hetzelfde looppad als waar zovele jonge mannen honderd jaar geleden over liepen tijdens gevechten aan het front, ligt gewoon nog onder de teelaarde bewaard. Uit het proefsleuvenonderzoek blijkt ook hoezeer loopgraven na beschietingen telkens weer werden hersteld. Door het loopoppervlak in de loopgraven te verhogen pakten troepen het probleem van wateroverlast aan. En erosie werd tegengegaan door de zijwanden van loopgraven met vlechtwerk of golfplaten te verstevigen. Het vertelt iets over het leven in extreme omstandigheden.



Duitse loopgraaf (Roschmannweg) met vlechtwerk bij Bellewaarde, 1915 (uit ORGELDINGER, 1931, p. 139)

Het Royal Engineers Grave bij Bellewaardebos voor de slachtoffers van de ondergrondse oorlog (foto O. Pauwels)



De verschillende onderzoeksmethodes waarmee Bellewaarde archeologisch tegen het licht werd gehouden, bevestigen elkaars resultaten, maar hebben elk ook hun eigenheid. Zo bevestigt het geofysisch onderzoek dat buiten de locaties van de proefsleuven nog meer ondergrondse structuren bewaard zijn. Meer dan welke andere onderzoeksmethode toont het een toegedekt landschap dat ooit met bomkraters was bezaaid. De geofysische scans geven een idee van de intensiteit van de beschietingen. De zoveel stukken metalen in de bodem, de resten van talloze obussen, zorgen voor een duidelijk signaal. Voor zover we dit hebben kunnen nagaan, is Bellewaarde nooit gediëpgrond, wat de bewaring van het bodemarchief er bijzonder maakt.

Ook bovengronds zijn sporen van de Eerste Wereldoorlog in Bellewaarde goed zichtbaar: een relictlandschap van mijnkraters uit 1915-17. Het is de enige plek aan het front in de Westhoek waar zoveel mijnkraters op een beperkte oppervlakte zo goed bewaard zijn. In het grasland beperkt zich dit tot vage contouren, maar onder bos zijn deze kraters uitstekend bewaard. Zo heeft deze erfenis van de ondergrondse oorlog in het Bellewaardebos de tand des tijds goed doorstaan als gevolg van het feit dat de locatie sinds het einde van de oorlog quasi onaangeroerd bleef.

Roschmannkrater,
14 februari 1916
(foto O. Pauwels)

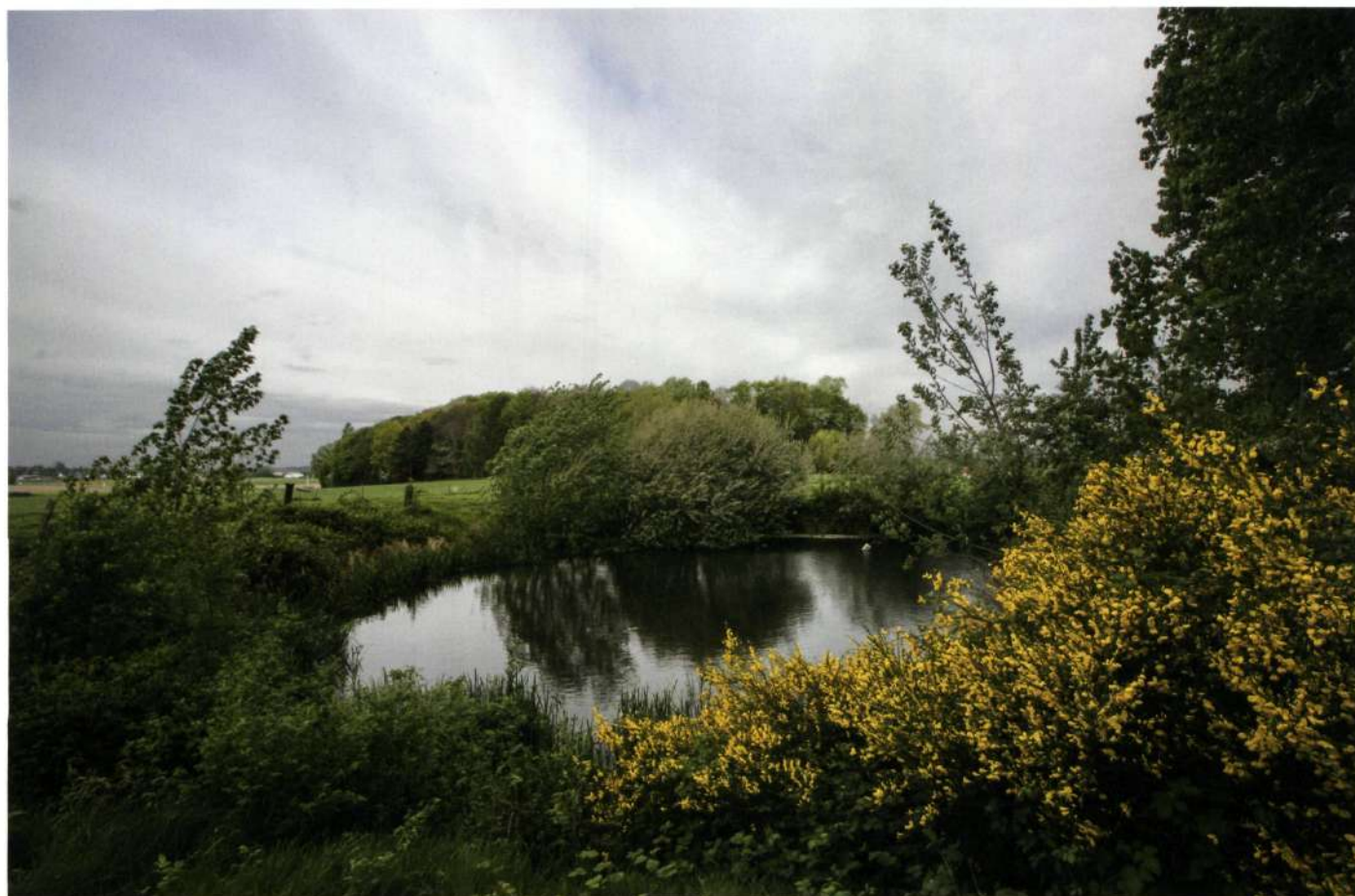
Dat Bellewaarde een interessante oorlogssite is, mag ondertussen wel duidelijk zijn. Hoe deze erfgoedsite best wordt bewaard voor het nageslacht zonder de lokale bedrijvigheid in de weg te staan, is een vraag die zich opdringt. Een doordacht bosbeheer in de stukken bos waar de relictten nog zichtbaar zijn en een uitgekiende ruimtelijke planning in de regio zouden daar een antwoord op moeten kunnen bieden.

Marc Dewilde is als erfgoedonderzoeker archeologie verbonden aan het agentschap Onroerend Erfgoed.

Birger Stichelbaut werkt als postdoctoraal onderzoeker bij het Centrum voor Historische en Archeologische luchtfotografie, een samenwerkingsverband tussen het In Flanders Fields Museum, de provincie West-Vlaanderen en de vakgroep archeologie van de Universiteit Gent. Yannick Van Hollebeeke is wetenschappelijk medewerker bij de vakgroep Archeologie van de Universiteit Gent.

Hilde Verboven is als erfgoedonderzoeker landschappen verbonden aan het agentschap Onroerend Erfgoed.

Franky Wyffels is als veldtechnicus en ploegverantwoordelijke verbonden aan het agentschap Onroerend Erfgoed.



- (1) VERBOVEN H., *De Westhoek ondermijnd*, in *M&L*, jg. 33, nr. 1, 2014, p. 6-27.
- (2) PRIEM V., *Kastelen en landhuizen in Groot-Ieper*, Ieper, 1996, p. 127.
- (3) STICHELBAUT B., *World War One Aerial Photography: An Archaeological Perspective* (onuitg. doct.verh.), UGent, 2009.
- (4) REINHARDT E., *Das Württembergische Reserve-Inf-Regiment Nr. 248 im Weltkrieg 1914-1919* (Die Württembergischer Regimenten im Weltkrieg 1914-1918, 34), Stuttgart, 1924.
- (5) REINHARDT E., *op.cit.*; 177th Tunnelling Coy R.E. (Jun 1915-May 1919), The National Archives UK.
- (6) TIESSEN M., *Königlich Preussisches Reserve Infanterie Regiment 213. Geschichte eines Flandernregiments*, Glückstadt, 1937, p. 469.
- (7) DEWILDE M., DE MEYER M. en SAUNDER N.J., *Archeologie van de "grote oorlog". De Vlaamse situatie*, in *M&L*, jg. 26, nr. 1, 2007, p. 37-54.
- (8) Veldwerk o.l.v. Marc Dewilde door het agentschap Onroerend Erfgoed, luchtfotografische informatie was afkomstig van dr. Birger Stichelbaut, vakgroep archeologie UGent en geofysisch onderzoek door Peter Masters, University Cranfield. DEWILDE M., STICHELBAUT B. en WYFFELS F., *Proefsleuvenonderzoek bij Bellewaarde Hoeve en Y Wood. De sporen van de 'grote' oorlog archeologisch onderzocht* (onuitg. rapport), Onroerend Erfgoed, Brussel, 2014.
- (9) VERBOVEN H. (red.), *Syntheserapport over de aanpak, methodiek, resultaten en aanbevelingen van het WO I erfgoed onderzoek* (onuitg. rapport), Onroerend Erfgoed, Brussel, 2012.
- (10) De zuurstof, die in de omgevende leem zit wordt eruit gehaald door de bacteriën, die in het hout zitten. Uiteindelijk sterven de bacteriën af bij gebrek aan zuurstof en blijft het hout bewaard. Een neveneffect is dat het ijzer in de leem mobiel worden en er kan uitgespoeld worden door het fluctuerende grondwater. Dit ijzer kan ook migreren met het grondwater en neerslaan op een zuurstofrijkere zone. Vandaar dat de grijze zones soms gepaard gaan met ijzerconcreties op de randen. (Met dank aan collega Marnix Pieters voor deze technische uitleg)
- (11) Traversen zijn ten aanzien van de frontlinie achteruitspringende, U-vormige uitstulpingen in de loopgraaf.
- (12) Diepgronden is het 'verspitten' van de bodem tot op grotere diepte dan de gebruikelijke ploegdiepte. Na de oorlog maakten men gronden opnieuw gebruiksklaar door de oorlogsinfrastructuur te ontmantelen, munitie te verwijderen, obusputten te vullen en de teelaarde boven te spitten. Toen de prijs van oude metalen sterk steeg, werden bepaalde terreinen opnieuw verspit op zoek naar allerlei metaal.
- (13) TIESSEN M., *Königlich Preussisches Reserve Infanterie Regiment 213. Geschichte eines Flandernregiments*, Glückstadt, 1937, p. 469.
- (14) MCHENRY I., *Bellewaarde Aerial c.1982*, bijdrage in *Ypres Battlefields Forum*, geraadpleegd op 22 maart 2013, <http://ypres1917.fr.yuku.com/topic/762/?page=1>.
- (15) S.N., *Manual of Field Works (All Arms)*, Londen, 1921, p. 75.
- (16) BRENDLER W., *Kriegserlebnisse 1914 bis 1918 im Reserve-Infanterie-Regiment 233 (Regimentsgeschichte)*, Zeulenroda, s.d., p. 190-197; REINHARDT E., *Das Württembergische Reserve-Inf-Regiment Nr. 248 im Weltkrieg 1914-1919*, (Die Württembergischer Regimenten im Weltkrieg 1914-1918, 34), Stuttgart, 1924, p. 43.
- (17) Informatie geanalyseerd door Birger Stichelbaut (UGent) aan de hand van luchtfoto's en archieven van de 177th Tunnelling Coy R.E. (June 1915-May 1919), The National Archives UK.
- (18) Afbeelding van kaartjes van 177 Tunnelling Company in BARTON P., DOYLE P. en VANDEWALLE J., *Beneath Flanders Fields*, Stroud, 2004 (ed. 2010), p. 119, 218.
- (19) VAN WANZEELE P., *Diggers, juli, augustus en september: chronologisch relaas van het archeologisch onderzoek in de regio Ieper*, in *Historia Flandriensis*, jg. 9, nr. 1, 2002, p. 18.
- (20) SCHULZ, KISSLER & SCHULZE, *Geschichte des Reserve-Infanterie-Regiments Nr. 209 im Weltkriege*, Oldenburg i. O/Berlin, 1930, p. 81; ORGELDINGER L., *Das Württembergische Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 246*, Stuttgart, 1931; *Der Mineur in Flandern*, Oldenburg 1918, p. 14.
- (21) REINHARDT E., *op.cit.*, p. 39-43.
- (22) ORGELDINGER L., *op.cit.*, p. 133-139.
- (23) VERBOVEN H., *op.cit.*, p. 20.
- (24) FUSSLEIN O., *Der Minenkrieg in Flandern*, in HEINRICI (red.), *Das Ehrenbuch der Pioniere*, Berlin, 1932, p. 543; TIESSEN M., *op.cit.*, p. 392-394.
- (25) ORGELDINGER L., *op.cit.*, p. 98-107.

Een vroeg interieurensemble van Henry van de Velde in villa *Les Zéphyrs* in Westende

Mario Baeck en Marc Constandt

Bij de voorbereiding van een restauratie is een bouwhistorische nota de eerste logische stap. De identificatie van de gebruikte bouwmaterialen, de lijst van de opeenvolgende bewoners en de betrokken personen zoals architect en aannemer laten toe om meer gefundeerde keuzes te maken rond noodzakelijke ingrepen. Soms komt men bij een dergelijk onderzoek tot interessante vaststellingen en verrassende nieuwe gegevens. Dat was het geval bij de Westendse villa *Les Zéphyrs* waar zowel de identificatie van de architect als die van de ontwerper van diverse waardevolle interieurelementen duidelijk als verrassend kunnen beschouwd worden. De betrokkenheid van architect Oscar Van de Voorde (1871-1938) en designer Henry van de Velde (1863-1957) verhoogden niet alleen de kunsthistorische waarde van het pand, maar noopten meteen ook tot een meer zorgvuldige en voorzichtige renovatie- en restauratieaanpak. Een onderzoek is eigenlijk nooit af: sinds het verschijnen van de eerste resultaten in het tijdschrift M&L (1) werden heel wat bijkomende gegevens verzameld. Vooral rond het herontdekte interieurensemble van Henry van de Velde is er heel wat nieuwe informatie.

De villa *Les Zéphyrs*, gelegen nabij de tramhalte in Westende-Bad en gebouwd kort na WO I, werd op vraag van het gemeentebestuur van Middelkerke als monument beschermd en ten slotte ook door deze lokale overheid aangekocht. De woning kreeg een dubbele herbestemming: als museum en als toeristisch infokantoor. Na een intensieve restauratie-campagne werd de woning in 2006 voor het publiek geopend. Deze tweeledige nieuwe functie is interessant omdat de voormalige vakantiewoning daardoor vrij toegankelijk werd. Het onderzoek naar de diverse actoren betrokken bij bouw en inrichting van deze villa werd pas na de onder-tekening van het beschermingsbesluit van 30 mei 2000 echt opgestart. Het leverde heel wat belangrijke namen op, zoals die van de Gentse architect Oscar Van de Voorde, die zich voor het ontwerp van de villa *Les Zéphyrs* baseerde op zijn modelwoning voor de Brusselse Wereldtentoonstelling van 1910. Deze informatie werd destijds teruggevonden in het dossier over deze woning dat in het *Fonds der verwoeste gewesten* wordt bewaard (2) en werd ondertussen bevestigd door twee brieven in het familiearchief van de familie Muyshondt (3).

De erfgenamen van de eigenaars, het Gentse doktersechtpaar Muyshondt-Conard, dat behoorde tot de hogere burgerij van deze stad, werden bereid gevonden om in interviews hun kennis en herinneringen mee te delen. Deze interviews werden door Diane de Keyzer afgenomen en zijn ook al gepubliceerd (4). Heel wat relevante informatie over de toenmalige aankleding van de woning kon zo verzameld worden. Dankzij bijkomend onderzoek door Lieven Daenens, toenmalig directeur van het Gentse Design Museum, kon ook bepaald worden dat de lambrisering, het vast meubilair en de schoorsteen-



Het Henry van de Velde-ensemble in de huidige inrichting van de villa *Les Zéphyrs* (foto O. Pauwels)

De villa *Les Zéphyrs* na de restauratie van 2006 (foto O. Pauwels)



De familie Muyshondt in de tuin op de eetkamerstoelen naar ontwerp van Henry van de Velde (verz. familie Muyshondt)



mantel in de eetkamer-fumoir uit het atelier van Henry van de Velde afkomstig waren (5). De toewijzing gebeurde op basis van de handels-catalogus van de firma van Henry van de Velde uit zijn Ukkelse periode. Dat auteurschap kon tijdens de restauratie bevestigd worden door zowel de restaurateur van het metaal als die van het meubilair. Op beide materialen was immers, zij het discreet, het bekende logo van Henry van de Velde aangebracht (6). De conclusie was toen dat het ging om een tweedehands verworven interieurenssemble uit de eerste Belgische periode (1863-1899) van de architect-ontwerper.

Deze informatie werd in 2006 gepubliceerd in M&L. Na de restauratie bleven echter een aantal onderzoeksvragen onbeantwoord, zoals bijvoorbeeld: waar had mevrouw Muyshondt het tweedehands interieur van Henry van de Velde gekocht? Het ontbreken van gegevens noopte tot verder onderzoek. Deze bijkomende informatie was binnen de museale ontsluiting immers van groot belang om de woning zo veel mogelijk terug te brengen tot het uitzicht tijdens het interbellum. Vooral de kelderkeuken, de badkamer en de aaneengesloten dubbele ruimte eetkamer-fumoir zijn vrij intact bewaard gebleven. Bij de voorbereiding van de interieurrestauratie viel vooral het gebrek aan informatie over de binnendecoratie op. Onder meer de oorspronkelijke afwerking van de wanden bleef onzeker. De interpretatie van de tijdens de restauratie gevonden sporen van verf en behang was niet eenduidig.

Dankzij de ondertussen verder gegroeide, uitstekende relatie van het gemeentebestuur en het agentschap Onroerend Erfgoed met de familie Muyshondt kwamen uit het familiearchief nog heel wat aanvullende gegevens naar boven. Een opmetingsverslag van de geleden oorlogsschade na WO II was een eerste zeer waardevolle nieuwe bron. Daarnaast bracht ook een bewaard gebleven huishoudboekje belangrijke gegevens aan het licht die uiteindelijk leidden naar de herkomst van het interieurenssemble en via verder archiefonderzoek naar de vermoedelijke naam van de originele eigenaar. Zo kon de identiteit van de opdrachtgever evenals de vroegere locatie van het ensemble achterhaald worden. De oorspronkelijke eigenaar, die zich jarenlang verschuilde achter het pseudoniem *baron T.*, is, naar alle waarschijnlijkheid, baron Albert de Fierlant uit Brussel. Het ensemble stond vrijwel zeker tot 1922 opgesteld in zijn Oostendse villa *Mignonne*, die ontworpen en ingericht was door Henry van de Velde in 1897-1898.

In deze bijdrage wordt gefocust op dat hergebruikte ensemble van Henry van de Velde. Hiervoor wordt

eerst de sociaal-culturele achtergrond van de familie Muyshondt onderzocht, alsook hun keuze van Westende als vakantieverblijf en de smaakvoorkeur van mevrouw Muyshondt voor art nouveau en art deco. De aankoop van het Van de Velde-ensemble door de familie Muyshondt in 1922 wordt achterhaald, met aandacht voor de toenmalige noodzakelijke aanpassingen aan de nieuwe ruimte in villa *Les Zéphyrs*. Verder is het belangrijk wat er daarna met dit ensemble gebeurd is. Na het overlijden van het echtpaar Muyshondt belandde dit werk van Henry van de Velde in de anonimiteit, wat gevaar voor verwaarlozing en verdwijning inhield. Met dit onderzoek wordt na meer dan een eeuw niet alleen een kleine lacune in het Van de Velde-onderzoek opgevuld, maar wordt ook een merkwaardig nieuw inzicht geboden in de bijzondere appreciatie voor het werk van Henry van de Velde na WO I op de Belgische tweedehandsmarkt.

La Folie de Madame

Mevrouw Muyshondt bouwt aan haar status

Het bezitten van een vakantiewoning aan zee behoorde vanaf de *belle époque* tot de status van de rijke burgerij waartoe ook het Gentse echtpaar Muyshondt-Conard behoorde. Mevrouw Emilie Conard werd op 11 februari 1880 in Brussel geboren. Ze huwde op 23 november 1909 in Brussel met de zeven jaar oudere Gentse dokter Henri Muyshondt, geboren op 6 november 1872, zoals de huwelijksakte van het Brusselse stadsbestuur vermeldt. Het echtpaar vestigde zich in Gent en kreeg drie dochters, Marie, Henriette en Josette. Dokter Muyshondt, afgestudeerd als arts voor de centrale examencommissie in 1899, hield vóór WO I raadplegingen in Moeskroen voor een overwegend Noord-Frans cliënteel. Tijdens WO I nam hij als vrijwilliger dienst in het Belgische leger. Hij raakte gewond aan het front en verbleef nadien, samen met zijn gezin, noodgedwongen in Groot-Brittannië waar hij de leiding kreeg van het hospitaal in Elisabethville, een Belgische kolonie in Britley. Tijdens dat verblijf volgde mevrouw Muyshondt een verpleegstersopleiding (7).

De drie dochters Muyshondt
vóór de villa *Les Zéphyrs*
(verz. familie Muyshondt)



Na hun terugkeer naar Gent bouwde dokter Muyshondt verder aan zijn carrière. Hij was niet alleen verbonden aan het Gentse militaire ziekenhuis, maar had daarnaast ook een bloeiende privépraktijk met zitdagen in Gent, Moeskroen en Brugge. Het leverde het gezin een meer dan behoorlijk inkomen op.

Het echtpaar woonde vanaf hun huwelijk in 1909 in een statige woning aan de Dierentuinlaan nr. 3, die in 1937 ingrijpend verbouwd werd (8).

De werken behelsden een *“surélévation d'un étage, c'est à dire enlever la toiture, faire des chambres en places des mansardes et couvrir d'une plate forme”* en ook uit *“mettre une loggia et arranger la façade”*.

Als architect trad de Gentse architect Fernand De Vleeschouder op. Het gezin behoorde duidelijk tot de betere klasse en kon er een dienstmeid en een chauffeur op nahouden. Dokter Muyshondt etaleerde zijn rijkdom door dure wagens aan te kopen.

De dochters genoten een passende opvoeding met bijzonder aandacht voor muziek en kunst. Zo is er in 1938 een aanvraag voor een verblijf van de jongste dochter in München (9). Er wordt hierin uitdrukkelijk verwezen naar de talenten van Josette als cellospeelster en als kunstschilderes waarbij ze diverse prijzen behaalde aan de Gentse academie. Zij verbleef het jaar ervoor zelfs enige tijd in Londen. Ook zus Henriette was actief als kunstschilderes. Deze kunstzinnige ambities vinden we ook terug op een onleesbaar gesigneerd familieportret in familiebezit (10). Op dit doek worden de gezinsleden afgebeeld in een klassiek aandoend interieur dat, naar de gewoonte van de *belle époque*, overdadig versierd is met schilderijen en bronzen beelden. Vader en moeder zitten vóór de haard, terwijl Marie en Josette aan het musiceren zijn en Henriette waarschijnlijk aan het zingen is.

Het is gezien deze achtergrond dan ook niet ongewoon dat de gedroomde nieuwe vakantie-woning aan zee bij realisatie een kunstzinnig, maar wel een meer modern cachet meekreeg.

Al kort na de terugkeer van de familie in België werd gedacht aan het verwerven van een dergelijke vakantiewoning. Het echtpaar Muyshondt koos hierbij resoluut voor nieuwbouw en kocht in Westende een terrein, gelegen aan de tramhalte waar de tijdens de Eerste Wereldoorlog compleet verwoeste villa *Mon Abri* gelegen was. De bouw van de nieuwe villa lieten ze over aan de *Dienst der verwoeste gewesten*, onder leiding van hun Gentse buurman Emile Coppieters, waarmee ze op 25 mei 1922 een contract sloten (11). De interieuraankleding daarentegen bleef in handen van mevrouw Muyshondt.

De familie koos zowel voor de architecturale vormtaal als voor de interieurinrichting voor een sobere vormgeving. Daarin werden diverse aspecten van de art-decostijl geïntegreerd met elementen uit de art-nouveauproductie van Henry van de Velde. De aanvankelijk sterk vernieuwende stijl van deze ontwerper was na WO I als avant-gardebeweging deels achterhaald. Zelf was hij ook al lang verder geëvolueerd. Hierbij rijzen enkele vragen.

Waarom koos de familie Muyshondt voor Westende, en niet voor één van de andere, meer mondaine badplaatsen? Waarom koos zij voor een meer moderne mix van art nouveau en art deco, terwijl de betere burgerij toen meestal voor een meer traditionele interieurinrichting opteerde?

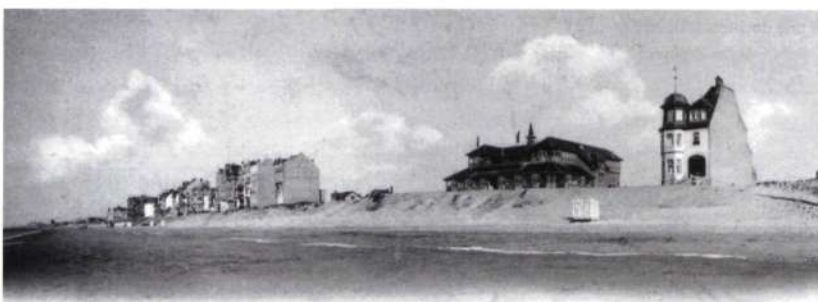
Westende: een Gents vakantieoord?

De keuze voor de op het eerste gezicht wat minder mondaine badplaats Westende als vakantieoord lijkt enigszins verrassend, maar laat zich, zij het hypothetisch, vrij eenvoudig verklaren. Westende-Bad werd in 1895 gesticht door de vooraanstaande Brusselse familie Otlet en was door zoon Paul Otlet vooral bedoeld als een poging om vanuit het niets tot een ideale ‘stad’ te komen. Westende was immers een totaal nieuwe badplaats die op een gestructureerde en kunstzinnige wijze werd aangelegd. In tegenstelling tot de oudere badplaatsen aan zee zoals Oostende, Blankenberge en Heist, werd dit nieuw vakantieoord los van bestaande bebouwing ontwikkeld. Het gaf daardoor aanleiding tot een meer creatieve aanpak die bij een bepaald segment van de betere klasse grote interesse opwekte. Gecharmeerd door dit karaktervolle vakantieoord kwamen nogal wat Duitsers, Noord-Fransen, Gentenaars en Brusselaars naar Westende (12).

Westende-Bad werd tijdens WO I volledig vernield. Geen enkel gebouw stond nog overeind.

Muyshondt kon er dus enkel een ruïne kopen en er een nieuwe villa bouwen. Westende was overigens aanvankelijk niet het gebruikelijke vakantieoord voor de familie Muyshondt. In 1911 staan de zussen van Henri Muyshondt geboekt als toeristen van de

Prentbriefkaart met de zeedijk van Westende-Bad in 1905 (verz. Kusthistories)



82 Westende — Panorama de Westende 1905



Prentbriefkaart met de vernielingen van WO I in Westende (verz. Kusthistories)

badplaats Oostende (13). Het huishoudboekje van mevrouw Muyshondt vermeldt in 1920 uitstappen naar de badplaatsen Koksijde en Wenduine (14). In deze laatste badplaats verbleven de kinderen Muyshondt toen hun moeder in 1920 herstelde van een chirurgische ingreep. De verklaring voor de keuze van de familie Muyshondt voor Westende-Bad kan dan ook niet gevonden worden in een verder zetten van een familiale vakantietraditie en de reden moet dan ook elders gezocht worden. Mogelijk speelde hierbij het navolgen van het voorbeeld van enkele vooraanstaande Gentenaars een rol: de bekende kunstschilder Albert Baertsoen, de stadsarchitect Charles Van Rysselberghe, en het echtpaar Ernest Dutry-Bruneel, winkeliers en kunst-mecenassen, zijn maar enkele voorbeelden van Westendse toeristen met uitgesproken Gentse banden (15). Daarnaast mag ook niet vergeten

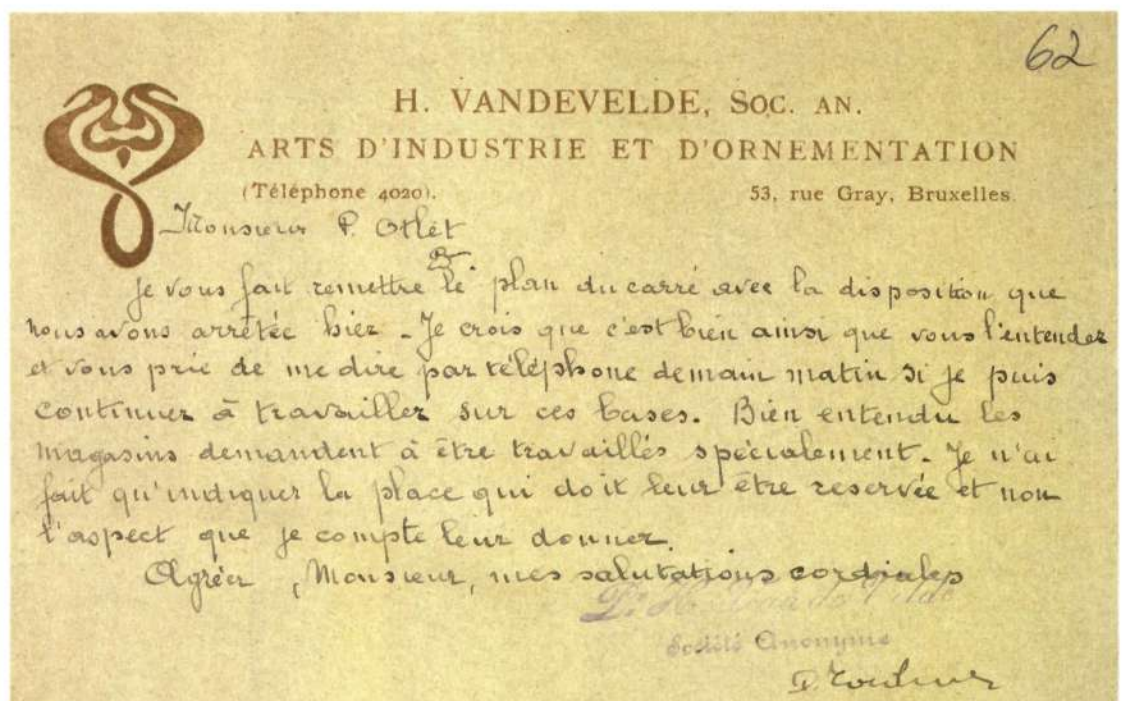
worden dat mevrouw Conard afkomstig was van Brussel en ook voor vele Brusselaars was Westende toen een favoriete bestemming. Dat Henry van de Velde in 1899 door Paul Otlet zelf was aangezocht voor enkele projecten in Westende, met name twee villa's en een kapel, zal wellicht niet bekend geweest zijn bij de familie Muyshondt en speelde vermoedelijk dan ook geen enkele rol in de uiteindelijke keuze. Bij het begin van het onderzoek van de villa speelde dit wel eventjes mee. Er werd namelijk korte tijd verondersteld dat het ensemble van villa *Les Zéphyr*s mogelijk afkomstig was uit één van de vooroorlogse projecten van Henry van de Velde in Westende zelf. Dat bleek een verkeerd spoor.

Een voorliefde voor art nouveau en ontluikende art deco

Mevrouw Muyshondt drukte bij de inrichting van villa *Les Zéphyr*s duidelijk haar voorliefde uit voor de meer gestileerde art-nouveaustijl die in de jaren 1925 zal evolueren naar art deco. Deze stijlvoorkeur vinden we terug in details zoals de deurklinken, de spanjoletten, het glas-in-lood van de ramen en de betegeling. Daarbij illustreren de floraal omkaderde imitatie Delfts blauwe tegeltjes in de kelderkeuken en de meer strak uitgewerkte en pas na de Eerste Wereldoorlog op de markt gebrachte duindisteltegels in de badkamer, beide uit het standaardaanbod van Gilliot & Cie in Hemiksem, de geleidelijke stijl-evoluties van art nouveau naar art deco.

Of mevrouw Muyshondt specifiek aandacht had voor één van de topdesigners binnen deze stijlstromingen, met name Henry van de Velde, is niet meteen duidelijk, maar is meer dan waarschijnlijk. De vraag dringt zich op waar ze deze voorliefde

Briefkaart van Henry van de Velde aan Paul Otlet over de geplande projecten in Westende (verz. Mundaneum Bergen)



voor de art nouveau en de ontlukende art deco heeft opgedaan. Emilie Conard leerde de art nouveau zeker waarderen tijdens haar jeugd in Brussel, de stad die zowat als bakermat van deze stijl wordt aangezien. Haar broer Fernand Conard bouwde overigens in Brussel een niet onverdienstelijke carrière uit als architect. Hij gebruikte in zijn ontwerpen de art-nouveaustijl waarbij sierlijke glas-in-loodpartijen niet ontbraken (16).

De meest waarschijnlijke verklaring van de voorliefde van Emilie Conard voor het vroege oeuvre van Henry van de Velde ligt wellicht in de bij het Belgische publiek zeer invloedrijke Wereldtentoonstellingen van 1910 in Brussel en 1913 in Gent. De vooruitstrevende Duitse architectuur en sierkunstproductie zoals die in Brussel in 1910 in niet minder dan veertig tot in het kleinste detail uitgewerkte interieurs werd getoond, maakte een diepe indruk op heel wat moderne Belgische architecten en designers – zoals dat tot uiting kwam in het tijdschrift *Tekhné* – en op het internationale en Belgische publiek (17). Deze nieuwe elegante interieurstijl was de culminatie van een evolutie tot versobering die, onder invloed van Duitsland, Schotland én Wenen, al langer bezig was en onder meer ook goed zichtbaar werd in de Belgische inzendingen van Léon Sneyers en Oscar Van de Voorde op de internationale tentoonstellingen van Turijn in 1902 en Milaan in 1906. Het werk dat Van de Voorde in 1902 in Turijn presenteerde, vertoont bijvoorbeeld duidelijke overeenkomsten met ontwerpen van de Oostenrijkse avant-garde-architect Joseph-Maria Olbrich uit 1900, samen met de even invloedrijke architecten Otto Wagner en Joseph Hoffmann, één van de oprichters van de *Wiener Sezession*.

Hoewel Van de Velde niet opgenomen was in de Duitse inzending van 1910 en ook niet in de Belgische afdeling, waarin overigens de moderne stromingen grotendeels ontbraken, was de geest van zijn werk er zeer nadrukkelijk aanwezig. In zijn memoires verwijst Van de Velde dan ook volkomen terecht op de grote invloed die hij vanaf ongeveer 1900 in Duitsland uitoefende op het vlak van de toegepaste kunsten en de architectuur. Dit werd door de criticus Karl Scheffler in het voorwoord van de catalogus van de Duitse inzending ook uitdrukkelijk erkend. Deze belangrijke Duitse hommage aan het genie van Van de Velde viel toevallig samen met zijn verheffing tot ridder in de Leopoldsorde voor zijn verdiensten op het vlak van de toegepaste kunsten (13). Als mevrouw Muysshondt de berichtgeving hierover in de pers volgde, heeft ze allicht de bijzondere verdiensten van Henry van de Velde kunnen opmerken en heeft ze kennis kunnen maken met zijn vernieuwende stijl. Dat dit



Glasraam in villa *Les Zéphyr* met gestileerde bladmotieven in een overgangsstijl tussen florale art nouveau en art deco, van onbekende ontwerper (foto gemeente Middelkerke)



De blauwe tegelfries van Gilliot & Cie uit Hemiksem in de kelderkeuken, uitgevoerd in transferdruk, vertoont de typische zweeps slaglijn van de art nouveau (foto O. Pauwels)



De gesjabloneerde tegelfries van Gilliot & Cie in de badkamer is niet alleen uitgevoerd in een modernere techniek, maar is ook veel sterker gestileerd (foto O. Pauwels)

meer is dan een veronderstelling, kan afgeleid worden uit het feit dat op dezelfde tentoonstelling ook Oscar van de Voorde aanwezig was, en wel met zijn qua stijl toen zeer progressieve modelwoning, die jaren later het ontwerp van villa *Les Zéphyr* inspireerde (18).



Ensemble van architect-ontwerper Oscar Van de Voorde, voorgesteld op de Wereldtentoonstelling in Turijn van 1902 (verz. A. Demey)



Algemeen beeld van de centrale paviljoenen en de algemene aanleg van de Gentse Wereldtentoonstelling van 1913, onder leiding van Oscar Van de Voorde
(verz. M. Constandt)

In 1913 tekenden alle actoren die in het dossier van villa *Les Zéphyr*s betrokken waren present op de Wereldtentoonstelling in Gent (19). Henry van de Velde was aanwezig in het Duits paviljoen waar zelfs zijn buste stond. Oscar van de Voorde was hoofdarchitect van de expo. Paul Otlet coördineerde het stedencongres en Emiel Coppieters was er zelfs expodirecteur. Deze socialist werd later hoog-commissaris voor de wederopbouw van de kust en woonde net naast het echtpaar Muyshondt. Hij was ook bekend als kunstverzamelaar. Er waren dus voldoende kanalen om mevrouw Muyshondt vertrouwd te maken met een vernieuwende stijl waarin Henry van de Velde een prominente rol heeft gespeeld. Het inspireerde haar alleszins tot de dure aankoop van een interieurenssemble van Van de Veldes hand toen de gelegenheid zich voordeed.

De aankoop van het Van de Velde-ensemble

Op 23 oktober 1922 slaagde Mevrouw Muyshondt erin om voor haar nieuwe interieur in Westende op een veiling in Gent twee loten tweedehands meubilair van de hand van Henry van de Velde te verwerven (20). De aankoop van de aankleding voor een zitkamer en een eetruimte werd in het notariële proces verbaal van toewijzing onder de loten 12 en 21 als volgt omschreven:

"12. Ameublement de salon (cosy corner) à Muyshondt moyennant trois mille neuf cent francs" en

"21. Ameublement de salle à manger à Muyshondt moyennant trois mille six cent francs". Met de kosten erbij betaalde Mevrouw Muyshondt voor beide loten samen het niet geringe bedrag van 9.980,70 Belgische frank.

Ter vergelijking: dokter Muyshondt verdiende in het militair hospitaal in de maand mei van hetzelfde jaar de som van 948 frank. Het betekent dat hij dus bijna een jaar diende te werken om deze tweedehandsaankoop te kunnen betalen. Deze vergelijking maakt duidelijk dat de familie Muyshondt – en

natuurlijk ook de eventuele onderbieders voor de beide loten – het werk van Henry van de Velde naar waarde wist te schatten en bereid was om er bijna een jaarloon voor te betalen. Het was zonder twijfel een groot bedrag, zeker als men bedenkt dat het ensemble ook stukken lambrisering bevatte die niet zonder bijkomende kosten in de nieuwe ruimte konden geplaatst worden. Deze aankoopprijs bewijst eveneens dat er in 1922 nog een sterke markt voor art-nouveaumeubilair van Van de Velde bestond.

Bij de summiere beschrijving van de beide loten valt op dat de naam Henry van de Velde niet in het proces verbaal vermeld wordt. Misschien had mevrouw Muyshondt tijdens de kijklagen de merktekens van Henry van de Velde, die op enkele meubelstukken zijn aangebracht, wel degelijk opgemerkt en was ze daardoor perfect op de hoogte van de ontwerper ervan, want in feite kocht ze een gesigneerd werk. Dit is echter alles behalve zeker. Zelf omschreef ze haar aankoop in ieder geval in haar huishoudboekje zonder een expliciete naamsvermelding als: "24-10-22 Notaire Amelot (*Meubles divers, tabl. etc*) 9.980,70" (21). Wellicht was ze gewoon gecharmeerd door de bijzondere art-nouveaustijl van beide loten. Het blijft dan ook een belangrijke, maar niet te beantwoorden vraag of mevrouw Muyshondt de naam van de ontwerper of de herkomst van haar nieuwe aanwinsten kende.

Merktekens van Henry van de Velde op één van de buffetkasten en op de haard
(foto's O. Pauwels en gemeente Middelkerke)



De cosy corner in de huidige
inrichting van villa Les Zéphyr
(foto O. Pauwels)



De houten panelen van de schotellift, die in Westende werd toegevoegd aan het van de Velde-ensemble, zijn duidelijk van veel mindere kwaliteit dan de originele elementen (foto gemeente Middelkerke)



Bij gebrek aan een detailbeschrijving van de loten valt hun precieze samenstelling niet te achterhalen. De bewaard gebleven schouwmantel kan zowel tot het ene als tot het andere lot behoord hebben. In de beschrijving van het duurste lot is vooral het woord *Cosy Corner* interessant, omdat het verwijst naar een sofa als belangrijk onderdeel. Jammer genoeg is die sofa ondertussen verdwenen, net zoals alle andere stukken los meubilair waaronder de eetkamertafel en de bijhorende stoelen. Er is ook geen afbeelding van de sofa bekend.

De documenten tonen wel aan dat het ensemble, dat door toedoen van notaris Edmond Amelot verkocht werd, was aangeboden door Constant Moreels uit Gent. Moreels wordt in de bevolkingsregisters van de stad Gent achtereenvolgens met de beroepen elektriciteitsbewerker en schatter van oudheden aangeduid. Later fungeert hij als veilingmeester voor dezelfde notaris Amelot.

Op een verkoopaffiche wordt hij zelfs vermeld als 'deskundige bij de rechtbank' (22). Moreels is dus duidelijk een soort *brocanteur* die zijn belangstelling

voor antiek later professioneel gaat aanwenden. De stukken bieden echter geen duidelijkheid over de herkomst van het ensemble.

Onderzoek dat verder in deze bijdrage wordt beschreven, maakt duidelijk dat dit meubilair bijna zeker afkomstig was uit de Oostendse woning aan de Koninginnelaan 38 van baron Albert de Fierlant. Diens echtgenote, Juliette Courard, overleed in 1922 waarna het eigendom deels aan de dochter van het echtpaar toekwam. Mogelijk werd toen een modernisering van het interieur van deze vakantie-woning van 1897 doorgevoerd. Aangezien niet de familie de Fierlant, maar wel Constant Moreels als verkoper wordt vermeld, zijn er twee mogelijkheden: ofwel trad Moreels als stroman op voor de adellijke familie om zo de identiteit van de werkelijke eigenaars te beschermen, ofwel werkte hij volledig voor eigen rekening. Was hij in 1922 bijvoorbeeld betrokken bij werken aan de Oostendse vakantie-woning en kon hij het ensemble van Henry van de Velde, waarvan hij de waarde correct had ingeschat, voor eigen rekening verkopen? Het is niet onmogelijk, maar navraag bij de familie de Fierlant leverde in deze geen enkel concreet gegeven op. Aangezien Moreels in Gent woonde, koos of adviseerde hij in elk geval om het geheel in die stad te laten veilen waar een ruimer potentieel cliënteel bestond dan in Oostende. Zoals reeds vermeld, waren de gerecupereerde ensembleonderdelen niet meteen bruikbaar. Het lambrisingsmateriaal diende op diverse punten gewijzigd te worden om in de nieuwe ruimte te passen. Dit gebeurde heel wat minder zorgvuldig dan bij het origineel het geval was. Zo werden er heel wat pen-en-gat-verbindingen afgezaagd waarna de delen gewoon op elkaar werden genageld. Bijkomend moesten er ook enkele nieuwe stukken gemaakt worden. De lage wand bedoeld om naast de schoorsteenmantel te plaatsen, de panelen aan de uiteinden van de hoge wanden en de wanden van de schotellift in de huidige villa *Les Zéphyrs* zijn volgens restaurateur Brian Richardson in 1922 volledig nieuw gemaakt (23).

Ook de schoorsteenmantel zelf werd aan de nieuwe locatie aangepast. Oorspronkelijk waren de zijwanden niet betegeld, en was er geen rand in messing op de hoeken of bovenaan, noch opzij, noch vooraan. Het verband van de tegels in de oorspronkelijke opstelling verspringt, zowel voor het rechtopstaande gedeelte als op de vloer. Er waren en zijn nu wel evenveel tegelrijen. De beide bovenste in de huidige opstelling hebben echter een andere tint, wat wijst op een latere herstelling. De schouw is dus inderdaad grondig aangepast met toevoeging van twee zijfronten en een messingkader voor het middengedeelte, en verder met

verbreding van de bodemplaat en het plaatsen van nieuwe tegels. Deze werken werden in augustus 1923 toevertrouwd aan twee Westendse aannemers met bijkomend een kleine levering uit Middelkerke (24). Het plaatsen van de houten elementen, omschreven als *placement de lambris* werd uitgevoerd door de firma van Léonard Dedave, *Grande fabrique de meubles de luxe et ordinaires* uit de Duinenlaan. Deze klus vroeg bijna 75 uren werkuren van een werkmans voor 51 uur bijgestaan door een hulpje en kostte 460 frank. De centrale kachel werd geplaatst door smid Romain Balanck-Verriez, gediplomeerd paardensmid met als specialiteit het 'herstellen van Stoven en Sloten'. De opdracht bestond uit het hermonteren van de losse stukken en het plaatsen ervan. Om de klus af te werken werden er ook 25 tegeltjes geleverd en werd er bovenaan een nieuwe plaat geplaatst. De smid rekende hiervoor een bedrag van 255,20 frank aan. Daarbij kwam nog de kleine uitgave van 12 frank voor 2 *carreaux cathédrale jaune meubles* bij de Middelkerkse glashandel A. Raedemaeker. Het brengt de totale kostprijs voor het interieur op bijna 11.000 frank, een fors bedrag voor een 'folietje' waarvan de familie Muysshondt iets minder dan 18 jaar voluit en onbekommerd kon genieten.

De lotgevallen van het ensemble na 1940

De Tweede Wereldoorlog

Mevrouw Muysshondt overleed op 9 mei 1940, daags vóór de Duitse inval in België. Villa *Les Zéphyrs* werd vanaf 1 juli 1940 bezet door vluchtelingen en uiteindelijk door de Duitse troepen. Die maakten er een versterkte site van en bouwden in de tuin een gigantische betonnen bunker (25): "*Les allemands avaient fait de la villa une sorte de place forte et un abri très important se trouve place dans le jardin*". Niet verwonderlijk dus dat "*des dégâts occasionnés par les combats d'artillerie ayant eu place depuis le vingt huit août jusqu'au premier septembre mil neuf cent quarante quatre*" aanzienlijk waren. Het interieurenssemble overleefde echter niet alleen de artillerieaanvallen, maar ook de opeisingen van de belangrijke metalen nodig voor de oorlogsindustrie. Zo werd blijkbaar de geelkoperen of messing schoorsteenmantel van de villa niet opgeëist door de bezetter, die dergelijke non-ferrometalen elders wel gretig inzamelde. We vermoeden dat de Duitse officieren hun eigen kwartier niet wilden beschadigen, en daarbij hun warmtecomfort mogelijk in het gedrang brachten door de schouw-mantelbekleding te ontmantelen. Toch werden er in de loop van 1943 op bevel van de *Kommandatur* diverse stukken los meubilair uit de villa verwijderd en naar een magazijn overgebracht (26). Het opgeëiste lot bestond onder meer uit drie tafels en acht stoelen waarvan er twee gebroken waren.



De schoorsteenmantel in de huidige inrichting van villa *Les Zéphyrs* (foto O. Pauwels)



De familie Decoster woonde tijdens WO II een tijdje in villa *Les Zéphyrs* (verz. familie Vyvey-Decoster)

	Quantité	Prix unitaire	Sommes
Foyer ouvert en cuivre avec cendrier et grilles, fortement dégradé à réparer	1 p.	300	300
Restauration de la cheminée en carreaux de faïence 10/10 et cuivre repoussé, développant une surface de 1 x 1,40 surmontée d'un meuble en poirier poli	8 h	12	96
Obturation du trou pratiqué dans la cheminée	2 h	10	20
Remplacer verre antique teinté de 0,18 x 0,35	2 p.	15	30
Un rayon en sapin 3/4 de 1,20 x 0,25	0,30 m²	40	12
A la tablette une partie en contre plaqué a été fortement humide et est à remplacer			40

Het herstellen van deze oorlogsschade aan de schouwmantelbekleding werd geraamd op 498 frank. Opmerkelijk is de foutieve notering van perelaar als houtsoort voor het boven de schouwmantelbekleding aangebrachte hangmeubel, terwijl bij de beschrijving van het losse onderdelen van het meubilair het correcte materiaal wordt vermeld: *mobilier en noyer*. Voor het andere houten meubilair is het onmogelijk om een duidelijk schadebeeld te krijgen wegens de te vage beschrijving van de diverse loten. Er valt vooral de verdwijning van 7 stoelen en 2 zetels op. De in de oorlog opgeëiste stoelen van Henry van de Velde werden toen achteloos per stuk geraamd op 125 frank.

De *Grande table à allonges, très abîmée, à réparer* was blijkbaar toen nog aanwezig, maar was dus sterk beschadigd. Net zoals de ingebouwde *Sofa en velours* die ook à réparer was.

Bij één schadepost valt op dat er ook beschadiging was door olie: *Tablette du meuble tenant au mur en poirier poli est complètement tâchée d'huile, partie arrachée, etc ... à remplacer, poirier massif 4/4*



De in WO II door olie beschadigde bovenplaat van één van de wandmeubels, vóór de restauratie
(foto B. Richardson)

1,40 x 0,65' waarbij de schade geraamd werd op 200,20 frank. Ook hier vinden we opnieuw een foute verwijzing naar de gebruikte houtsoort. Voor het overige was al het meubilair te herstellen, met als noodzakelijke werkzaamheden het terugplaatsen van losgerukte kastdeuren, naast polieren en bijkleuren. Het meubilair was duidelijk in de oorlogsjaren sterk verwaarloosd; sommige poten van de lambrisering waren zelfs verwijderd: *“Les pieds sculptés moulurés de l'armoire gauche sont enlevés, à droite de l'armoire de droite même remarque pour les montants du lambris à remplacer, en tout.”* Uit het restauratierapport van 2006 blijkt dat de hierboven vastgestelde oorlogsschade niet altijd zorgvuldig werd weggewerkt (28). Zo werd bovenop de door olie beschadigde bovenplaat gewoon een nieuw stuk plaat gelegd.

Na het overlijden van Henri Muysshondt in 1947

De vakantiewoning werd na het overlijden van Henri Muysshondt in 1947 eigendom van dochter Henriëtte, die de woning meestal verhuurde. Op het einde van de jaren 1960 en aan het begin van de jaren 1970 stond de villa een tijdlang leeg en bood een verwaarloosde indruk. De dreiging met afbraak was reëel tot het gemeentebestuur van Westende de woning begin 1972 huurde. Bij de herinrichting tot onthaalruimte voor de badplaats verdween wellicht de rest van het losse meubilair van Henry van de Velde. De befaamde tafel is dan mogelijk definitief afgevoerd. Ondanks de publieke functie bleef het resterende vast meubilair van Henry van de Velde onopgemerkt. Deze anonimiteit garandeerde geen zorgvuldige bewaring en/of onderhoud.

In 1989 maakte toenmalig archivaris Marc Constandt een werkdocument over het toerismekantoor te Westende. Het interieur werd er als volgt omschreven (29):

“Lambrisering

Is naar ons gevoel een produkt uit de Art Nouveau periode die haar bloeiperiode kende tussen 1890 en 1905. Het huidig gebouw is echter recenter, vandaar dat we vermoeden dat het hier in feite recuperatiemateriaal is van de vroegere villa Mon Abri die op dezelfde plaats stond.

...Wel is het bovenblad aangetast door vocht, het finer komt hier en daar los en er is aantasting door houtworm.

Schouw

Past stilistisch perfect bij de lambrisering.

Volgens mondelinge bronnen dateert die schouw van 1905. Dat zou dan onze stelling bevestigen dat er in het gebouw recuperatiemateriaal is verwerkt.

Dat koperen stuk met ingelegde blauw-groene tegeltjes is een zeer mooi stuk en past perfect bij de vermelde lambrisering.”

Het verslag werd de basis van een door het gemeentebestuur ingediend voorstel tot bescherming dat uiteindelijk op 10 mei 2000 succesvol werd afgerond. In het beschermingsdossier, opgesteld door Martine Huys, werden de namen van designer Henry van de Velde en van architect Oscar van de Voorde nog niet vermeld, omdat het onderzoek toen nog niet ver genoeg gevorderd was. Zonder deze belangrijke informatie kon de bescherming van villa *Les Zéphyrs* als monument toch bekomen worden, zij het zonder een kunsthistorische motivatie (30). Daarna nam het gemeentebestuur de beslissing om de villa aan te kopen en het is opmerkelijk dat Henriëtte Muyshondt tijdens de onderhandelingen over de prijs in een schrijven van 4 september 1999 expliciet refereert aan de art-nouveau-elementen binnen deze woning (31): “3^e de la vente inclusive des meubles d’art nouveau en grande demande sur les marchés d’art”. We kunnen enkel besluiten dat na het overlijden van het echtpaar Muyshondt de kennis over de herkomst en de waarde van het ensemble van Henry van de Velde verloren ging. Noch gemeentearchivaris Marc Constandt, noch de verslaggeefster van Monumenten en Landschappen Martine Huys, noch de schatter van de oorlogsschade, noch de eigenares Henriëtte Muyshondt waren op de hoogte van de ontwerper van het interieurensemble.

Op zoek naar de eerste hand

Na de identificatie van het auteurschap van het ensemble in villa *Les Zéphyrs* bleef de prangende vraag open: waar kwam het vandaan? Die vraag werd uiteraard ook aan de dochters Muyshondt gesteld. Zij herinnerden zich alleen nog vaag dat hun moeder dat kocht uit een afbraak (32). Dat bleek dus correct: het werd immers, zoals hierboven beschreven, tweedehands gekocht op een veiling in Gent.

De zoektocht naar de originele locatie van dit interieur startte bij de rijk geïllustreerde verkoopcatalogus uit 1899 met meubels en realisaties van de toen pas opgerichte naamloze vennootschap Henry van de Velde. Dat was trouwens ook de bron die Lieven Daenens in zijn reeds vermelde kader-tekst gebruikte om het ensemble aan Henry van de Velde toe te wijzen, omdat er een sterk gelijkend geheel in afgebeeld staat. Deze *Salle à manger* was al in 1981 door de Duitse onderzoeker Wolf Pecher bestudeerd en door hem omschreven en gedateerd als het interieur van “*Eine noch nicht identifizierte Wohnung. Etwa 1897*” (33). Verdere vragen zoals “Is het hier afgebeelde interieur enkel sterk gelijkend of is het misschien identiek?” en “Is de woning waarvoor het afgebeelde ensemble oorspronkelijk



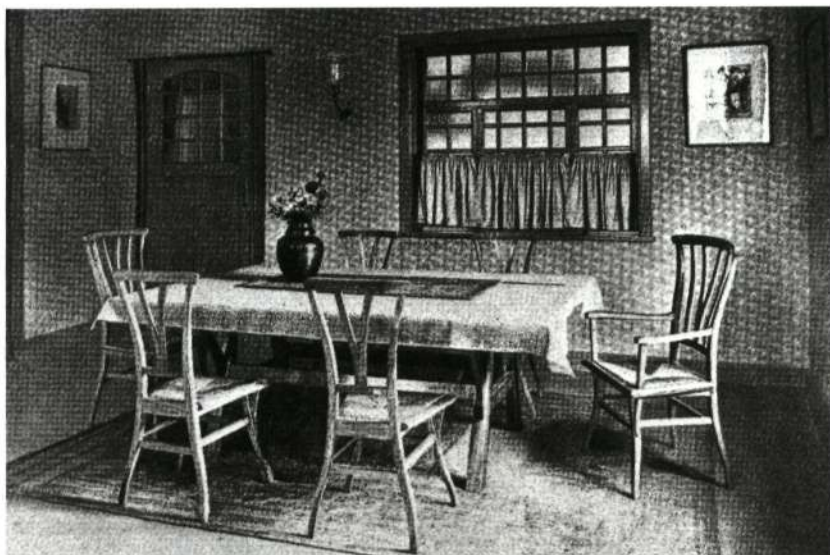
Schouwmantel zoals afgebeeld in de handelscatalogus van Henry van de Velde uit 1899 (verz. Design Museum Gent)



Buffet en eetkamerstoel uit de verkoopcatalogus van Henry van de Velde (verz. Design Museum Gent)



Het eetkamerensemble met bijhorende luchter en vloertapijt uit de verkoopcatalogus van van de Velde (verz. Design Museum, Gent)



Ensemble voor Bloemenwerf
naar ontwerp van Henry van de Velde

(uit PECHER W., *Henry van de Velde*,
Das Gesamtwerk, München, 1981)

Haard in Bloemenwerf naar
ontwerp van Henry van de Velde
(verz. Design Museum Gent)



gemaakt werd te identificeren?" konden toen niet beantwoord worden.

Een aandachtige studie van de foto's uit de verkoopcatalogus leverde het ondubbelzinnige antwoord op de eerste vraag op én een duidelijke opening naar een zeer waarschijnlijke identificatie van de oorspronkelijke opdrachtgever en de oorspronkelijke lokaliserings. Het afgebeelde ensemble op de drie in 1899 gepubliceerde foto's is niet alleen sterk gelijkend, maar identiek aan dat van de villa *Les Zéphyr*s. De latere reeds beschreven aanpassingen aan het geheel na aankoop door de familie Muysshondt verhulden dit enigszins aangezien het Westendse meubilair van Henry van de Velde er in zijn originele, in de catalogus niet duidelijk gelokaliseerde opstelling op heel wat details anders uitzag.

Wat leren de drie bewaard gebleven foto's concreet over de oorspronkelijke opstelling en samenstelling? Aan één wand van een langs links verlichte kamer is er een vermoedelijk centraal opgestelde schouwmantel met aan beide zijden aansluitend een mooi gemodelleerde lambrisering waarvoor telkens een *Buffet-dressoir* staat opgesteld.

De schouwmantel uit metaal en koper wordt bekroond door een langwerpige kastje met beglaasde deurtjes. Het geheel springt enigszins naar voren opzichte van de lambrisering en de zijstukken van de schouwmantel vormen er een volledig rechte hoek mee. De muren zijn boven de lambrisering behangen met een bloemrijk motief, eveneens een ontwerp van Henry van de Velde.

Aan de tegenoverliggende wand, het verst van het camerastandpunt verwijderd, is de toegangsdeur zichtbaar, met daarop aansluitend de houten lambrisering. Boven de lambrisering is een langwerpige kastje opgehangen.

Centraal in de kamer staat een houten tafel met daarrond twee opengewerkte armstoelen en vier bijhorende gewone stoelen, eveneens in hout en voorzien van vermoedelijk lederen zittingen. De tafel zelf staat op een sierlijk vormgegeven tapijt met ingeweven geometrische motieven. Een zwierige gaskroonluchter, ook naar ontwerp van Henry van de Velde, zorgt voor stemmig licht. Een donker effen gordijn sluit de doorgang naar een achterliggend middensalon af. Zowat alle onderdelen van het interieur werden dus door Henry van de Velde ontworpen, wat het tot een totaalproject maakt.

Het muzieksalon in 1893-1894
uitgevoerd voor Irma Sèthe is het
eerste meubelontwerp van Henry
van de Velde en vertoont in de
rugleuningen van de zittingen
eenzelfde hoekig patroon als in
villa *Les Zéphyr*s
(uit PECHER W., op. cit.)

Stilistisch vallen onmiddellijk enkele duidelijke overeenkomsten met ander werk van Van de Velde op. De tafel met bijhorende stoelen uit dit ensemble is nagenoeg identiek aan het ook commercieel succesvolle ensemble dat hij in 1894-1895 voor zijn eigen woning Bloemenwerf in Ukkel ontwierp, met dit verschil dat het tafelblad hier niet voorzien is van een centrale betegeling of metalen plaat en dat de stoelen geen rieten zit hebben. Ook de schouw-mantel vertoont heel wat overeenkomsten met een gelijkaardig geheel dat Van de Velde eveneens voor Bloemenwerf ontwierp. Er is eenzelfde metalen haard met in de bovenliggende keramiekwand een inspringende nis. Wel zijn de keramiektégels hier veel groter en meer rustiek uitgevoerd. Ook in Bloemenwerf is boven de haard een langwerpige kastje aangebracht, maar het is daar minder hoekig uitgewerkt. De hoekige uitwerking van de houten verdelingen uit het hangkastje van het ongeïdentificeerde ensemble uit de verkoop-catalogus is echter wel in ander vroeg werk van Van de Velde terug te vinden, met name in het allereerste meubelontwerp van zijn hand: het muzieksalon voor zijn schoonzus de violiste Irma Sèthe, ontworpen en uitgevoerd in 1893-1894. Hierin is overigens eenzelfde verdeling terug te vinden in de ruggen van het zitmeubilair. Dit alles maakt duidelijk dat dit tot nog toe ongeïdentificeerde ensemble ook op stilistische gronden tot de vroegste realisaties van Van de Velde moet gerekend worden.

Een belangrijk element bevestigt de analyse dat het ensemble in *Les Zéphyrs* wel degelijk identiek is aan het in 1899 gepubliceerde. Bij vergelijking van de deurpanelen van de buffetten op de historische foto's met die in de villa *Les Zéphyrs*, blijkt dat het unieke patroon van lichte en donkere tinten, dat tot stand komt via de karakteristieke jaarringen in het hout, volledig identiek is. Het gaat dan ook om dezelfde stukken. Tegelijkertijd wordt hiermee als ontstaansdatum voor het *Les Zéphyrs* ensemble een datering vóór 1899 vastgelegd en deze benaderende datering maakt de zoektocht naar de oorspronkelijke herkomst voor dit unieke ensemble een stuk eenvoudiger. Het oeuvre van Henry van de Velde is immers ruim bestudeerd en ook het vroege werk is daarbij redelijk goed gedocumenteerd.

De bekende realisaties uit de periode 1893-1899 op een rijtje (34):

- 1893-94: muzieksalon voor de violiste en schoonzus Irma Sèthe; meubels voor Emile Van Mons en veranda voor de dochter van Pol De Mont
- 1895: eetkamer, salon, bibliotheek en rookkamer voor Siegfried Bings galerie *L'Art Nouveau* in Parijs
- 1895-1896: ontwerp en inrichting van de eigen woning Bloemenwerf in Ukkel en de naastliggende woning voor zijn schoonmoeder Louise Sèthe



Het jaarringenpatroon van het buffetmeubel in de *cosy corner*, hoewel ondertussen wat bijgekleurd, is identiek aan dat van het buffetmeubel in de verkoopcatalogus van Henry van de Velde's bedrijf in Ukkel uit 1899 (foto gemeente Middelkerke)



- 1896-1898: meubels voor enkele familieleden waaronder Edgard en Léon Biart in Antwerpen en Brussel
- 1897: inrichting van zalen voor tentoonstellingen in Dresden en Tervuren; meubels voor zijn vrienden Curt Hermann en Eberhard von Bodenhausen in Berlijn; inrichting van de galerie Keller und Reiner, eveneens in Berlijn
- 1897-1898: inrichting van de woning voor *Baron T.*, Koninginnelaan 38 in Oostende
- 1898: aanvullende meubels voor Curt Hermann, Berlijn; meubels voor graaf Harry Kessler, Berlijn; inrichting redactielokalen *L'Art Décoratif* voor Julius Meier-Graefe, Parijs; enkele ensembles voor de kunsthandel *Arts and Crafts* in Den Haag; inrichting van de leeszaal in het kunstsalon van Bruno en Paul Cassirer, Berlijn; meubilair voor het dokterskabinet van H. Clerckx in Ukkel
- 1899: meubels voor de uitgever Loeffler, Berlijn; inrichting *La Maison Moderne* in Parijs; interieurinrichting woning met atelier voor Paul Otlet in Brussel; hal woning De Brouckère in Brussel; woning Paul Dubois in Ukkel; redactielokalen *La Revue Blanche* in Parijs; inrichting *Continental Havana Compagnie* in Berlijn; opdracht voor 2 winkels, een hotel, een kapel en een villa in opdracht van de broers Maurice en Paul Otlet (35); meubelen voor von Nostitz en Julius Stern, Berlijn; meubels voor Esche, Chemnitz (pas vanaf 1902?) en Mutzenbecher, Wiesbaden (pas rond 1906?);

De gevel van de Koninginne-
laan 38 in Oostende werd ter
illustratie van Henry van de
Veldes werk opgenomen in een
themanummer van *L'Art décoratif*
(verz. Universiteitsbibliotheek Gent)

L'ART DÉCORATIF

DÉTAILS DU BOUDOIR DE M^{ME} DE B.;
LES MEUBLES EN PADOUK POLI ***



MAISON DE M. LE BARON DE T. À
OSTENDE. FAÇADE EN STUC AVEC
Panneaux en carreaux céra-
miques gris encadrés de pierre
blanche. Pignons en bois ***



MONOGRAMME (H. v. V.)

18

tentoonstelling *Sezession* München; inrichting
woning Georges De Craene-Van Mons in Elsene
en studio mevrouw H. Carton de Wiart in
Brussel.

Het merendeel van bovenstaande realisaties is
uitvoerig gedocumenteerd door contemporain
fotomateriaal. Dit herleidt het lijstje nog tot een
handvol realisaties die eventueel in aanmerking

komen als oorsprong voor het bewuste ensemble.
Het zou kunnen gaan om meubels van 1893-1894
voor Emile Van Mons; om elementen uit de
inrichting van de woning van 1895-1896 voor Louise
Sèthe in Ukkel; uit de inrichting van de woning van
1897-1898 voor *Baron T.* in Oostende of voor de
woning Paul Dubois in Ukkel, de woning Georges
De Craene-Van Mons in Elsene of de studio voor
mevrouw H. Carton de Wiart in Brussel, alle drie

van 1899. Gezien de late datering van deze laatste ten opzichte van de publicatie van de handels-catalogus, die toch ook een zekere voorbereidingstijd vroeg, is een eventuele herkomst uit deze ensembles – net als uit gerealiseerde villa die Van de Velde in opdracht van Paul Otlet in Westende-Bad zelf zou ontworpen hebben in 1899 – vrij onwaarschijnlijk. Het interieur van de woning Georges De Craene-Van Mons staat nu trouwens opgesteld in het Gentse Design Museum (36).

Het lijstje kan door eliminatie verder ingekort worden. Het feit dat de veiling van de meubels in 1922 in Gent doorging, sluit meteen de hypothesen van een Brusselse herkomst nagenoeg uit. In de hoofdstad waren immers voldoende prestigieuze veilingzalen aanwezig waar de verkoop van werk van Henry van de Velde een veel grotere uitstraling zou hebben. Dat leidt haast automatisch naar de nog bestaande woning van *Baron T.* aan de Koninginnelaan 38 in Oostende, waarvan de gevel omstreeks 1953 jammer genoeg onherkenbaar verbouwd werd (37). Zoals reeds vermeld ging deze woning rond het tijdstip van de veiling in andere handen over, wat het op de markt brengen van het Van de Velde-ensemble kan verklaren. Bovendien is het niet ondenkbaar dat men kwaliteitsvolle stukken voor een veiling van Oostende naar Gent bracht in de hoop er betere prijzen voor te krijgen. Het spoor van de herkomst van de Westendse meubelen leidt dus met grote waarschijnlijkheid naar Oostende, naar de statige vakantiewoning van de lang anoniem gebleven *Baron T.* Bekijken we daarom eerst even de context meer van nabij om daarna te focussen op de figuur van baron Albert de Fierlant die achter deze omschrijving meer dan honderd jaar lang verborgen bleef.

De badplaats Oostende is niet alleen veel ouder dan die van Westende, maar kende ook een totaal andere ontstaansgeschiedenis. De toeristische zone sloot er immers aan bij de bestaande havenstad en kreeg een belangrijke boost na de afbouw van de vestingstad. De militaire functie werd in 1865 onder impuls van koning Leopold II beëindigd. Daardoor kwamen de voormalige, strategisch belangrijke militaire zones langs de zee vrij voor toeristische functies (38). Bouwgronden langs de zeedijk en de aanpalende straten werden vervolgens gekocht door een kapitaalkrachtig publiek dat wedijverde om er de meest luxueuze villa's neer te zetten.

Leopold II stimuleerde de toeristische ontwikkeling van Oostende en de rest van de kust expliciet door de opbrengsten van Congo te investeren in heel wat prestigieuze projecten. Zelf verbleef de vorst overigens regelmatig in Oostende waar hij een opgemerkte gast was. De aanleg van de Koninginne-

laan vanaf 1889 paste perfect in de urbanistische plannen van de koning, die een grote boulevard wilde creëren om de zeedijk en de binnenstad te verbinden (39). De zogenaamde squares aan deze laan dienden de aantrekkelijkheid te verhogen. Het is dan ook niet te verwonderen dat er onder de kopers van bouwgrond in die buurt heel wat getrouwen uit de entourage van Leopold II terug te vinden zijn. Het koninklijk voorbeeld werkte duidelijk aanstekelijk.

Dat is zeker het geval voor baron Albert de Fierlant die in 1897 de beschikking over een perceel grond krijgt om er de villa *Mignonne* te bouwen (40). Voor het ontwerp en de aankleding van deze rijwoning deed hij een beroep op Henry van de Velde. Deze leverde een sobere rijwoning in art-nouveaustijl af waarvan de binneninrichting eveneens in dezelfde stijl werd uitgevoerd. Die werd vervaardigd in de ateliers van Henry van de Velde in Elsene. De ontwerper was behoorlijk trots op zijn Oostendse realisatie, want ze werd tweemaal gebruikt ter illustratie van zijn werk. Een foto van de voorgevel van de villa verscheen in het toonaangevende tijdschrift *L'Art Décoratif* en het zusterblad *Dekorative Kunst* van 1898 (41) terwijl het interieur werd afgedrukt in zijn handelscatalogus (42). Beide keren evenwel zonder expliciete aanduiding van de eigenaar die in het tijdschrift discreet vermeld werd als *Baron T.* Het waarom van deze geheimzinnigheid is niet geheel duidelijk. Andere opdrachtgevers worden wel met naam en toenaam genoemd. De adellijke familie de Fierlant stond alleszins overduidelijk op haar privacy. De relatie met het koningshuis en de professionele activiteiten van de baron kunnen deze uitgesproken discrete houding mogelijk verklaren.

Doordat in de tijdschriftpublicaties de straatnaam in Oostende wel werd vermeld, is het vandaag niet zo moeilijk om via het kadaster de juiste naam van de toenmalige eigenaar te achterhalen. De kadastrale gegevens vermelden dat het ging om baron Albert de Fierlant waarbij Henry van de Velde voor de verkorte naamaanduiding van de eigenaar tegen alle verwachtingen in niet de eerste, maar de laatste letter van de familienaam gebruikte. De gewenste anonimiteit hield dan ook meer dan een eeuw stand. Baron Albert de Fierlant was burgerlijk ingenieur en betrokken bij de exploitatie van tramlijnen voor de *Société générale des chemins de fer économiques*. Zijn werkgever was een Belgische firma, opgericht in 1880, die in Frankrijk investeerde en daarmee een duidelijk voorbeeld van de industriële investeringspolitiek van de Belgen in het buitenland tijdens de *belle époque*. Het echtpaar de Fierlant-Courard was officieel gedomicilieerd in de Troonstraat 206 in Brussel.

Mevrouw de Fierlant-Courard overleed op 8 januari 1922. Kadastergegevens lijken erop te wijzen dat haar dochter na het overlijden van haar moeder de villa een nieuwe *look* gaf (43). De datum van de veiling van de meubels in Gent in het najaar 1922 sluit daar perfect bij aan.

Het interieurenssemble van Henry van de Velde verhuisde dus naar alle waarschijnlijkheid na fabricatie in de Brusselse ateliers van Henry van de Velde eerst naar Oostende en nagenoeg 25 jaar later vandaar naar Westende met een korte tussenstop in Gent. Het auteurschap van Henry van de Velde raakte daarbij in de vergetelheid. De originele eigenaar bleef als *Baron T.* in de anonimiteit. De nieuwe eigenaars waren ondanks het gebrek aan accurate informatie overtuigd van de waarde van dit ensemble en telden een belangrijke som neer voor respectievelijk de aankoop en de aanpassing van dit bijzondere interieur-ensemble.

Besluit

Met dit onderzoek werd gepoogd om de lotgevallen van het meubilair van Henry van de Velde, dat zich nu in villa *Les Zéphyrs* bevindt, scherper in beeld te brengen en trachten aan te tonen dat het identiek is aan het afgebeelde ensemble in de handelscatalogus van 1899. De foto's uit die catalogus werden gemaakt in de Oostendse vakantiewoning van de familie de Fierlant, die zo sterk op discretie gesteld was dat hun naam pas na meer dan een eeuw aan Van de Velde gelinkt kon worden. Omdat hun familiearchief voorlopig ontoegankelijk is, blijven diverse vragen nog onbeantwoord. Dit onderzoek toonde duidelijk aan dat de medewerking van de familie van de respectievelijke eigenaars en inzage in het familiearchief van kapitaal belang zijn om een goed gefundeerde en gestoffeerde bouw-historische nota op te stellen. Zonder de korte notitie in het huishoudboekje Muysshondt over de

Het buffetmeubel
(foto O. Pauwels)



betaling van twee veilingloten en zonder de relevante facturen met betrekking tot de plaatsing ervan in Westende had dit aanvullende verhaal niet kunnen verteld worden en zou er nog altijd geen correct zicht op de herkomst van en aanpassingen aan dit waardevol interieurenssemble, een werk van één van de belangrijkste Belgische ontwerpers uit de 20ste eeuw. De familie Muysshondt en vooral kleinzoon Pierre Delhaise worden hierbij bedankt voor het vrijgeven van deze documenten.

Mario Baeck werkt aan een doctoraal proefschrift bij de UGent, Departement kunstwetenschappen en publiceerde over diverse aspecten van de toegepaste kunsten uit de 19de en 20ste eeuw. Marc Constandt is historicus en conservator van de gemeente Middelkerke. Publiceert over de geschiedenis van het kusttoerisme in al zijn facetten, dus ook over de wooncultuur van de toerist.

Eindnoten

- (1) CONSTANDT M., METDEPENNINGHEN C. en DAENENS L., *Les Zéphyrs in Westende-Bad: een late cottage van Oscar Van de Voorde met meubilair van Henry van de Velde*, in *M&L*, jg. 25, nr. 4, p. 27-40.
- (2) Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der verwoeste gewesten, T1270, 12445.
- (3) Brieven van het Ministerie van economische zaken aan dokter Muysshondt van 22 december 1922 (Middelkerke, verz. Kusthistories).
- (4) De KEYZER D., *Met Madame aan zee: Meesters en meiden in de villa's aan de Belgische kust (1900-1940)*, Leuven, 2006.
- (5) DAENENS L., *Henry Van de Velde* (kadertekst), in *M&L*, jg. 25, nr. 4, 2006, p. 36-40.
- (6) RICHARDSON B., *Behandelingsrapport van een interieur door Henry van de Velde uit de villa Les Zéphyrs te Westende* (onuitg. rapport), 2006, (Middelkerke, verz. Kusthistories); VAN BEZIEN E. en VERGOUWEN N., *Restauratieverslag Schouwmanentel ontworpen door Henry van de Velde. Villa Les Zéphyrs Westende*, (onuitg. rapport), 2006, (Middelkerke, verz. Kusthistories).
- (7) Volgens gegevens verstrekt door de familie Muysshondt aan Diane De Keyzer
- (8) Brief mevrouw Muysshondt van 7 juni 1937 aan *Assurances Générales* in Brussel. Register uitgaande briefwisseling 1935-1940 (Middelkerke, verz. Kusthistories)
- (9) Brief mevrouw Muysshondt van 26 februari 1938 aan de directeur van de Academie voor Schone Kunsten in Berlijn. Register uitgaande briefwisseling Muysshondt 1935-1940 (Middelkerke, verz. Kusthistories)
- (10) Het werk werd gesignaleerd door Pierre Delhaise in zijn brief van 1 juli 2013 aan Marc Constandt.
- (11) Er wordt naar de overeenkomst verwezen in het Proces-Verbaal van Overgave tussen Geo Hendrick en H. Muysshondt van 1 december 1923 (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Fonds der Verwoeste Gewesten, T 270, 12445)
- (12) CONSTANDT M., *De verdwenen badplaats: de geschiedenis van Westende-Bad van 1896 tot 1918*, Middelkerke, 1996, p. 133-134.
- (13) *Liste des Etrangers*, in *La Saison d'Ostende*, 25 juni 1911.
- (14) Huishoudboekje mevrouw E. Muysshondt-Conard, 1920-1923, diverse inschrijvingen tijdens 1920 (Middelkerke, verz. Kusthistories)
- (15) CONSTANDT M., *Westende in de belle époque: van exclusieve badplaats tot spookstad*, Brugge, 2007.
- (16) Bijvoorbeeld in Sint-Pieters-Woluwe, in de Jean Gérard Eggericxstraat nrs 3, 5, 17 en 19. In de beschrijving van deze panden wordt verwezen naar glas-in-loodpartijen, die misschien een inspiratiebron geweest zijn voor deze van villa Les Zéphyrs. Zie http://www.irismonument.be/nl/Sint-Pieters-Woluwe/Jean_Gerard_Eggericxstraat.3.html en de specifieke pagina's voor de andere vermelde huisnummers.
- (17) ADRIAENSSENS W., *Wenen-Brussel: realiteit of mythe? De invloed van de Wiener Werkstätte op de Belgische interieurkunsten*, in *Wiener Werkstätte zilver en Belgisch zilverdesign* (Sterckshof studies, 42), Antwerpen, 2010, p. 21-45; SCHOONBROODT B., *Le refus de la modernité: architecture et beaux-arts à l'exposition de 1910*, in *Bruxelles 1910 De l'Exposition Universelle à l'Université*, Brussel, 2010, p. 107-136; SCHULTE B., *Henry van de Velde. De levensreis 1863-1957*, in SEMBACH K.J. en SCHULTE B., *Henry van de Velde. Een Europees kunstenaar in zijn tijd*, Gent/Antwerpen, 1993, p. 37 en vooral ook VAN DE VELDE H., *Récit de ma vie. Anvers - Bruxelles - Paris - Berlin. II. 1900-1917* (ed. VAN LOO A.), Brussel, 1995, p. 312-317.
- (18) DEMEY A., *Oscar van de Voorde: architect, 1871-1938*, Gent, 1997.
- (19) VAN ACKER W. en VERBRUGGEN C. (red.), *Gent 1913: op het breukvlak van de moderniteit*, Gent, 2013; POULAIN N., *Henry van de Velde en de Wereldtentoonstelling Gent 1913*, in *Interbellum*, jg. 33, nr. 4, 2013, p. 19-23.; DUBOIS M., *Duitsland aanwezig in Gent 1913*, in *Interbellum*, jg. 33, nr. 4, 2013, p. 6-18.
- (20) Gent, Rijksarchief: Notariaat Edmond Amelot, 1911-1948, akte nr. 251 van 23 oktober 1922.
- (21) Huishoudboekje mevrouw E. Muysshondt-Conard, 1920-1923, inschrijving op 24 oktober 1922 (Middelkerke, verz. Kusthistories)
- (22) Gent, Stadsarchief, verzameling affiches, affiche openbare verkoop huismeubelen, gerieflijke taverne inrichting, wijnen en juwelen veiling, 14/10/1940. Te raadplegen op www.beeldbankgent.be.
- (23) RICHARDSON B., *op.cit.*; ID., *De restauratie van een interieur van Henry van de Velde*, in *Bulletin van de Beroepsvereniging voor conservators-restaurateurs van kunstvoorwerpen*, nr. 2, 2008, p. 7-16.
- (24) Facturen Romain Balanck-Verriez dd. 22/10/1923, Léonard Dedave dd. 08/09/1923 en A. Raedemaeker dd. 19 mei 1923 gericht aan Muysshondt (Middelkerke, verz. Kusthistories).
- (25) DE GROOTE P., *Procès verbal d'état des lieux*, 13/09/1945 (onuitg. schattingsrapport); ID., *Procès-verbal d'inventaire mobilier*, 13/09/1945 (onuitg. schattingsrapport) (Brussel, familiearchief Muysshondt).
- (26) Middelkerke, Gemeentearchief, Doos WL 347, map lijsten en inventarissen meubelen, Lijst van meubelen die op bevel van de plaatselijke Kommandatur uit hiernavolgende villa's gehaald en gezamenlijk in een magazijn ondergebracht werden, nr. 4 Villa le Zephyr (sic)-Dr. Muysshondt-3 Dierentuinlaan Gent.
- (27) Zie noot 22.
- (28) RICHARDSON B., *op.cit.*
- (29) CONSTANDT M., *Werkdocument over het toerismekantoor te Westende* (onuitg. rapport), 1989, (Middelkerke, verz. Kusthistories).
- (30) Ministerieel besluit van 30 mei 2000 houdende bescherming van villa Les Zéphyrs als monument wegens zijn historische en socio-culturele waarde
- (31) Brief van 4 september 1999 van Henriëtte Muysshondt aan de burgemeester van Middelkerke over de voorgenomen aankoop door het bestuur van villa Les Zéphyrs (Middelkerke, verz. Kusthistories).
- (32) DE KEYZER D., *op. cit.*, p. 77 e.v. en over de eetkamermeubels, p. 83-85.
- (33) PECHER W., *Henry Van de Velde. Das Gesamtwerk*, Bd.1, München, 1981, p. 108.
- (34) Overzicht gebaseerd op PLOEGAERTS L. en PUTTEMANS P., *L'oeuvre architecturale de Henry van de Velde*, Brussel, 1987, *Inventaire de l'oeuvre architecturale*, p. 245 e.v.; VAN DE VELDE H., *Récit de ma vie. Anvers - Bruxelles - Paris - Berlin. I. 1863-1900* (ed. VAN LOO A.), Brussel, 1992, p. 403-411.

- (35) CONSTANDT M., *Westende Centre d'Art: de badplaats Westende als nieuwe kunstenaarskolonie*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, jg. 150, nr. 1, 2013, p. 119-137.
- (36) Het meubilair van de woning De Craene-Van Mons kreeg in het Design Museum Gent een louter museale herbestemming en wordt dus niet meer in situ bewaard. Afb. in DAENENS L., *Art Nouveau en Art Deco uit België: Een keuze uit de collectie van het Design museum Gent*, Zwolle, 2009, p. 2 en 4. De echtgenote van de bouwheer, Camille Van Mons, was de dochter van Emile Van Mons, ook een klant van Henry van de Velde. De familie Van Mons was niet alleen opdrachtgever van Henry van de Velde, maar ook bevriend met kunstschilder Théo Van Rysselberghe en door huwelijk verwant met de familie Otlet, die eveneens opdrachtgever was van Henry van de Velde.
- (37) De eigenaar woonde toen in Brugge en de plannen voor de verbouwing waren van de plaatselijke architect A. Declerck (Oostende, stadsarchief, SARO32/1953/215).
- (38) CONSTANDT M., *Delbouille en Dujardin: twee pioniers van het Oostends toerisme*, Brugge, 1981.
- (39) RANIERI L., *Léopold II Urbaniste*, Brussel, 1973.
- (40) Brugge, archief Provinciale directie kadaster, Mutatieschets Oostende 1, 1897/nr.25 en kadastrale leggers Oostende 1, nrs. 4185 en 4332.
- (41) MEIER-GRAEFE J., *Henry van de Velde*, in *L'Art Décoratif*, jg. 1, nr. 1, 1898, p. 2-42; ID., *Henry van de Velde*, in *Dekorative Kunst*, jg. 2, nr. 3, 1898, p. 2-43.
- (42) H. van de Velde Société anonyme. *Industries d'art et d'ornementation*. Bruxelles, 53 Rue Gray. *Meubles, papiers peints, vitraux, appareils d'éclairage pour le gaz et l'électricité, bijoux* (cat.), vol. I, *Meubles*, Brussel, 1899.
- (43) Brugge, archief Provinciale directie kadaster, Opgave 1923/853 Oostende 4.

De cosy corner in *Les Zéphyr*
in de huidige opstelling
(foto O. Pauwels)



Summary

RECONSTRUCTION ARCHITECTURE IN THE DISTRICT OF ZEMST

During the first two weeks of World War I the municipalities of Elewijt, Eppegem, Hofstade, Weerde and Zemst were right on the frontline. Buildings were so badly damaged it even drew disaster tourism. Churches of Eppegem, Weerde and Zemst were demolished, schools, town halls and especially a large number of private houses were severely damaged. Already during the war the damage was registered in Eppegem which had been hit the hardest. The number of "classified" monuments in this region was rather limited although these were not spared either, an ancient sluice in Weerde was reduced to rubble.

The German destructiveness caused great indignation worldwide. The Germans from their side made some attempts to counter this criticism and took some initiatives to repair the damage. The German reconstruction only started off slowly, quite late in wartime and on a limited scale. It is mainly situated in this region. Examples of these German houses – only a few of which have been preserved – show a modest kind of architecture based on regional tradition. Also the Swiss reconstruction – Oeuvre Suisse Belge (OSB) – was started during the final war year and focused on reconstruction of houses and farms in a regional style. In order to solve the most pressing need in housing, emergency accommodation was put at disposal by the King Albert fund. Several of these emergency houses were set up in this area, a temporary solution which in some cases continued well into the late 20th century.

After the war, in 1919, the adoption law was passed and the reconstruction started on a large scale. Municipalities

which had suffered severe damage could rely on substantial financial aid under the condition of extensive government interference. Weerde as well as Eppegem relied on this system. At first the focus was on the reconstruction of churches. The situation in both municipalities was all the more poignant as the churches there had been completely renewed only just prior to the war. In Eppegem the Antwerp architect Jules-Pierre Bilmeyer had adapted and extended (1908-1910) the Saint Clemens church, preserving the tower which the Royal Commission for Monuments had classified as type three. In Weerde the Brussels architect Guillaume Chrétien Veraart had thoroughly transformed and doubled the surface of the small parish church of Saint-Martinus. Also in this case the classified parts had been maintained and integrated into a Neo-Gothic global concept. After the War both councils decided to reconstruct the churches "à l'identique" but at a cost many times larger than before the war. In Zemst the reconstruction was seized as an opportunity to build a new Saint-Peter's church in an unconventional classicistic design with neo-rocaille details as designed by the architect Alfred Minner, who had previously won his spurs as architect for the OSB.

For the reconstruction of public buildings, schools and houses often Brussels-based architects were hired. They took the opportunity to introduce a regional style. The designs by the Brussels architect Joseph Diongre were hardly appreciated by the locals. His plans for the boys' school in Weerde or for the new council house in Eppegem never got further than the drawing table. The model as launched by the farmers' union in 1915 for the reconstruction of farm labourers' houses was often copied and started a kind of architecture which, until today, defines the aspect of these villages.

BELLEWAARDE AND ITS TURBULENT WAR YEARS

A little less than hundred years ago Bellewaarde, a hamlet near Ypres, was one of the many fiercely fought battlefields during World War I. At a few hundred meters from the amusement park of the same name, there are still traces of these horrendous battles. Especially the craters from underground mines are still visible on the surface. Not only aboveground, but also below ground level there are still numerous material witnesses of the war. By means of different scientific research techniques





these relics have now been studied. This article combines the findings from research based on aerial photography, next to evaluating exploratory trenches research, geo-physical and landscape research.

Between spring 1915 and summer of 1917, Bellewaarde was right on the frontline. By means of a series of aerial photographs, made during the war by the different parties of each others defence lines, one can see how a bucolic landscape turned into a war landscape and finally into total destruction. The different aerial photographs offered a bird's eye view of this process and of the construction and subsequent destruction during the war. In 2010 and 2011 a number of exploratory trenches were used to verify the remains of what can be seen on the aerial photographs. Trenches and shelters appeared and structures were archaeologically recorded. Different building phases could be observed and the differences between relics from the German and allied forces were studied. Finally a number of building phases could be distinguished by means of geo-physical prospection techniques. Particularly traces of bombarding clearly appear, indicating the fierceness of this war from hundred years ago.

Nowadays mainly the traces of mine craters remind us of World War I. These have been best preserved in the Bellewaarde bosquet. These relics prove that the fierce battle had not only been waged aboveground but also underground. All of this makes Bellewaarde a unique heritage site thanks to the diversity of the different remains. A well thought-out management of the landscape around the aboveground relics could contribute to the proper conservation of this war heritage for future generations.

AN EARLY INTERIOR ENSEMBLE BY HENRY VAN DE VELDE IN VILLA LES ZÉPHYRS IN WESTENDE

In 2006 a first article appeared in this magazine on the Westend villa Les Zéphyr, a monument listed for protection. The construction of this holiday home in 1922-was 1923 commissioned by the Ghent family of doctors, Muysshondt. The house was then being restored and given a new destination. The building-historical research revealed some fascinating data. The architect Oscar Van de Voorde based this project on his show house for the Brussels 1910 World Exhibition. Furthermore it was discovered that a major part of the interior was manufactured by the Henry Van de Velde workshop and was clearly much older than the villa.

This new article treats some additional research matters mainly concerning the origin, acquisition and cost of the second-hand furniture designed by Van de Velde. The present research revealed that the furniture of villa Les Zéphyr was manufactured before 1899 and is identical to the ensemble depicted in the Henry Van de Velde sales catalogue without indication of the specific client.

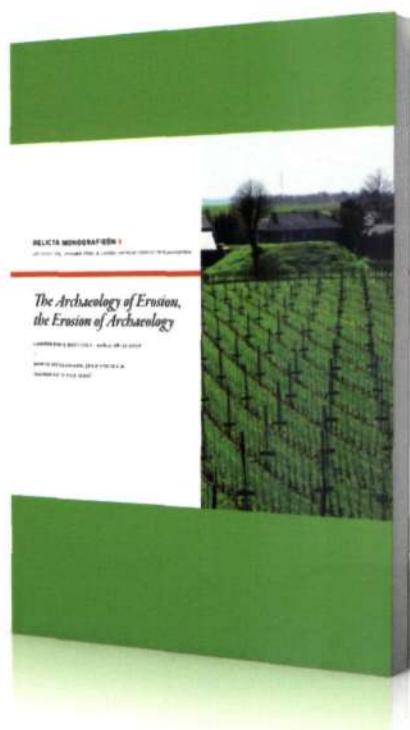
The search for the original location and client of this extraordinary ensemble led, through elimination of the customer base, to Ostend, more specifically to the holiday residence of "baron T", as he was anonymized in professional literature. Research in the land registry allowed him to be identified as baron Albert de Fierlant. His Ostend villa was thoroughly renovated in 1922. Part of the discarded furniture was sold at an auction in Ghent to the Muysshondt family for the sum of 9.980,70 Belgian Francs. The buyers had it adapted and installed in their newly built holiday home. Preserved bills supplied quite a lot of specific data concerning the modifications. The building history furthermore revealed that the ensemble by Henry Van de Velde in Westend barely escaped complete destruction. World War II as well as the subsequent coastal building craze are genuine threats.

This article also proves that a thorough study of houses is not possible without access to the family archives of the patron. The authors therefore wish to thank the patron's grandson, Pierre Delhaise, for his kind cooperation.

RELICTA MONOGRAFIEËN 9

Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen

The Archaeology of Erosion, the Erosion of Archaeology. Proceedings of the Brussels Conference, 2008



Relicta Monografie 9 bundelt een selectie van papers gepresenteerd op het congres 'The Archaeology of Erosion, the Erosion of Archaeology', gehouden in Brussel van 28 tot 30 april 2008.

Het congres 'The Archaeology of Erosion, the Erosion of Archaeology' had in de eerste plaats aandacht voor een brede variatie aan onderzoeksdisciplines (archeologie, bodemkunde, geomorfologie...) en onderwerpen gerelateerd aan landschappelijke tafonomische processen en de 'bewaringstoestand' van het archeologisch erfgoed. De tweeledige titel bevat eveneens een tweeledige focus. Enerzijds werd de nadruk gelegd op de enorme impact van het huidige landgebruik op het bodemarchief, en methoden en technieken om dit in kaart te brengen. Anderzijds lag de focus op de studie van (pre-) historische erosie- en sedimentatieprocessen, als vormgevers van het huidige bodemarchief, en als resultanten van menselijke activiteiten.

In Relicta Monografie 9 komt dan ook, binnen de grenzen van deze twee aandachtspunten, een brede variatie aan thema's en methodes aan bod, onder meer het beheer van aarden monumenten, erosiemodellering, geologie, *remote sensing-technieken*, 'ploeglaag-archeologie' en archeologie in alluviale gebieden. Het belangrijkste is de aandacht die het boek vestigt op de 'sluimerende' degradatieprocessen, waar binnen de huidige preventieve archeologie doorgaans weinig aandacht aan kan worden besteed.

TECHNISCHE GEGEVENS

UITGEVER

ONROEREND ERFGOED

PUBLICATIEDATUM

MEI 2014

ISBN

ISBN 9789075230390
ISSN 2030-9910

VOLUME NR. 9**FORMAAT**

A4

PAGINA'S

190

AFWERKING

VIERTKLEURENDRIUK,
PAPERBACK

BESTELADRES

Via het bestelloket van de Vlaamse Overheid

<http://www.vlaanderen.be/nl/publicaties>

of

Vlaamse overheid-agentschap Onroerend Erfgoed

Koning Albert II-laan bus 5, 1210 Brussel

Tel. 02 553 16 13 - Fax 02 553 16 55

E-mail: diane.torbeyns@rwo.vlaanderen.be

Prijs: 25 euro + verzendingskosten

Online te raadplegen via OAR, het Open Archief van OE-publicaties

<https://oar.onroerenderfgoed.be>

